

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร
A STUDY OF THE BUDDHIST INSIGHT MEDITATION
PRACTICE IN DAVAYATĀNUPASSANĀ SUTTA

พระรชต ปิยธมฺโม (มรุตนไพร)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร

พระราชต ปิยธมโม (มรรัตนไพร)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Buddhist Insight Meditation Practice
in Davayatānupassanā Sutta**

Phra Rachata Piyadhammo (Mirattanaphrai)

A Research Paper Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirements for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้ับสารนิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระเทพสุวรรณเมธี, ดร.)

กรรมการ

(พระศรีวินยาภรณ์, ดร.)

กรรมการ

(พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร.)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(พระจรต ปิยธโม)

ชื่อสารนิพนธ์ : ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร

ผู้วิจัย : พระราชต ปิยธมโม (มจร.ด.บ.)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

: พระครูพิพิธธรรมาภิบาล, ดร., ศน.บ. (ศาสนาและปรัชญา),

M.A. (Pali Literature), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)

วันสำเร็จการศึกษา : ๗ มีนาคม ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาเนื้อหาและสาระสำคัญในทวยตานุปัสสนาสูตร เพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสส และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยการประมวล วิเคราะห์ และเรียบเรียงข้อมูล ตรวจสอบความถูกต้องโดยผู้เชี่ยวชาญและอาจารย์ที่ปรึกษา นำมาบรรยายเชิงพรรณนาเรียงตามลำดับ วัตถุประสงค์ของการวิจัย จากการศึกษาพบว่า

เนื้อหาสาระสำคัญในทวยตานุปัสสนาสูตรนี้พบว่า ประโยชน์จากการฟังกุศลธรรมที่เป็นของพระอริยะ คือ ให้รู้จักธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่ตามความเป็นจริง คือ การเห็นแจ้งธรรมที่กำหนดไว้ ๒ ประการ โดยเป็นโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม และหากปรารถนาการบรรลุคุณวิเศษยิ่งกว่านั้นต้องเจริญภาวนา ในธรรม ๒ คู่ นั่น คือ อริยสัจ ๔ มีธรรมที่พิจารณา ๑๖ ประการ โดยการพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการเห็นทุกข์พร้อมกับเหตุ อันเป็นส่วนหนึ่งของโลกียธรรมอย่างนี้ว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการเห็นความดับ พร้อมกับอุบาย อันเป็นส่วนหนึ่งของโลกุตตรธรรม เป็นคู่ที่ ๒

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร สามารถพัฒนาปัญญา ที่เป็นความรู้ยิ่งให้ระงับกิเลสได้ จนสามารถรู้แจ้งแทงตลอด ในอริยสัจ ๔ คู่ที่ ๑ นั้น สามารถเห็นได้ด้วยวิสุทธิที่ ๓ และ ๔ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจัยปริคคหญาณ ส่วนคู่ที่ ๒ นั้นสามารถเห็นได้ด้วยวิสุทธิที่ ๕ คือ สัมมสนญาณและตรุณอุทยัพพญาณ ซึ่งเป็นญาณปัญญาอันเกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงอริยมรรค อริยผล สามารถดับตัณหา คือ สมุทัยสัจ และสามารถเข้าถึงความพ้นทุกข์ คือ พระนิพพาน ได้ในที่สุด

Research Paper Title : A Study of the Buddhist Insight Meditation Practice in
Davayatānupassanā Sutta

Researcher : Phra Rachata Piyadhammo (Mirattanaphrai)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Research Paper Supervisor

: Phrakhru Pipithvarakijjanukarn, Dr., B.A. (Religion and
Philosophy), M.A. (Pali Literature), Ph.D. (Pali &
Buddhist Studies)

Date of Graduation : March 7, 2019

Abstract

This Research Paper has 2 objectives; (1) to study the contents and the significant details in Davayatānupassanāsutta, (2) to study insight meditation practice in Davayatānupassanāsutta by studying the data from Thēravāda Buddhist scriptures such as Tipitaka, its commentaries, and other related scriptures, by collecting, analyzing and editing the data to be correct as well as verified by supervisor and described in descriptive style respectively. From the study, it found that;

The significant teaching in Davayatānupassanāsutta reads that the benefits from listening the wholesome preaching of Nobles (Ariya) is to understand Dhamma divided into 2 couples according to its reality, that is to say, the insight of Dhamma which is classified into 2 ways called Lokīya and Lokuttara, and if wishing for enlightenment or any higher virtue, one needs to practice meditation in 2 couple teachings, that is the Four Noble Truth with 16 manners of Dhamma examining by regularly considering on suffering and cause of suffering as mundane level (Lokiya), this is first couple. By considering regularly the cessation of suffering and the path leading to the cessation of suffering as supramundane (Lokuttara), this is second couple.

The practice of insight meditation in Davayatānupassanāsutta presented the way to develop wisdom to highest insight that can cease the defilements away until being able to realize Four Noble Truths, the first couple which can be realized by the third and fourth Visuddhi or Nāmarūpaparicchedañāṇa and Paccayapariggahañāṇa. The second couple can be realized by fifth Visuddhi or Sammasanañāṇa and Taruṇa-udayabbayañāṇa which is the higher wisdom occurring from in Davayatānupassanāsutta based on Four Foundation of Mindfulness in order to reach Ariyamagga, Ariyaphala, and one can be free from cravings which is Samudayasacca and finally ending up all sufferings or Nibbāna in the end.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอกราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ) ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D. รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่ง ผู้ก่อตั้งสถาบันและเปิดหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา ทำให้ผู้วิจัยได้มีโอกาสมาศึกษาหาความรู้ในครั้งนี้

สารนิพนธ์นี้สำเร็จลงได้ด้วยดีโดยอาศัยความเมตตาจากผู้มีพระคุณตลอดทั้งเจ้าหน้าที่ทุกหน่วยงาน กราบขอบพระคุณพระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย, พระเทพสุวรรณเมธี, ดร. ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายวิชาการ, รักษาการผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา, พระมหาโกมล กมโล, ผศ. ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์, พระมหานรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ ผู้อำนวยการสำนักงานวิทยาเขต และที่สำคัญได้รับความเมตตาจาก พระครูพิพิธวรกิจจานุการ,ดร. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

ขอกราบขอบพระคุณ พระราชสิทธิอาจารย์, วิ.ผู้เป็นพระวิปัสสนาจารย์ เป็นเวลา ๑ เดือน ที่วัดนาหลวง (อภิญญาเทสิตธรรม) อำเภอบ้านฝาง จังหวัดอุดรธานี ขอกราบขอบพระคุณพระภาวนาพิศาลเมธี วิ. ผู้เป็นพระวิปัสสนาจารย์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นเวลา ๔ เดือน ที่ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” ตำบลหนองน้ำแดง อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา และพระวิปัสสนาจารย์จากสำนักMahasi Sasana Yeiktha Meditation Centre, Yangon, Myanmar เป็นเวลา ๒ เดือน ขอเจริญพร รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล และคณะกรรมการ ตลอดทั้งคณาจารย์ทุกท่าน ผู้วิจัยขออนุโมทนาในความเมตตาที่ท่านได้สละเวลาอันมีค่าให้คำปรึกษา จนสารนิพนธ์มีความสำเร็จสมบูรณ์ และเจ้าหน้าที่ทุกท่านที่อำนวยความสะดวกให้งานวิจัยสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ขอบคุณโยมแม่จันทร์ศรี มีรัตนไพร ซึ่งเป็นผู้ให้กำเนิดและครอบครัว, คุณโยมภิญญาดา อิงครตอาภา คุณโยม Richad Andraw Burnett คุณโยมอภิรักษ์ เอื้อเทียน คุณโยมธัญญ์ณัฐ วรินทรเวช คุณโยมขวัญเอก ศิริดำรงศักดิ์ คุณโยมเพ็ชรรัชต์ มะธิตะโน คุณโยมสุกถณี สุภาพ คุณโยมสุณัชชา มุลสีสุข คณะญาติโยมทุก ๆ ท่าน ประโยชน์และคุณค่าแห่งสารนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายบูชาแด่คุณพระรัตนตรัย คุณบิดามารดา พระอุปัชฌาย์อาจารย์ และขอความเจริญรุ่งเรืองในธรรม จงมีแด่ผู้มีพระคุณทั้งหลาย ด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติทุกท่านเทอญ

พระรชต ปิยธมโม (มีรัตนไพร)

๗ มีนาคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามวิจัย	๓
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๙
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๑๐
บทที่ ๒ เนื้อหาและหลักธรรมในทวยตานุปัสสนาสูตร	๑๑
๒.๑ เนื้อหาและความหมายของทวยตานุปัสสนาสูตร	๑๑
๒.๒ หลักธรรมที่ปรากฏในทวยตานุปัสสนาสูตร	๑๖
๒.๓ สรุปท้ายบท	๕๐
บทที่ ๓ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร	๕๒
๓.๑ การเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในทวยตานุปัสสนาสูตร	๕๒
๓.๒ ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร	๗๗
๓.๓ การรู้แจ้งธรรมในทวยตานุปัสสนาสูตร	๙๐
๓.๔ สรุปท้ายบท	๙๕
บทที่ ๔ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๙๖
๔.๑ สรุปผลการวิจัย	๙๖

๔.๒ ข้อเสนอแนะ	๙๘
๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะในเชิงนโยบาย	๙๘
๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป	๙๘
บรรณานุกรม	๑๐๐
ภาคผนวก	๑๐๓
ภาคผนวก (ก) ทวยตานุปัสสนาสูตร บาลี	๑๐๔
ภาคผนวก (ข) ทวยตานุปัสสนาสูตร ภาษาไทย	๑๑๔
ภาคผนวก (ค) ทวยตานุปัสสนาสูตร อรรถกถาภาษาไทย	๑๒๘
ตารางแสดงการพิจารณาธรรมเป็นคู่ ๆ	๑๔๒
ประวัติผู้วิจัย	๑๔๕

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในสารนิพนธ์ฉบับนี้ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ ส่วนคัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬารามราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๖๐ คัมภีร์ วิสุทธิมรรคปกรณ์วิเสส

การอ้างอิงระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๒/๘๕. หมายถึง พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตันตปิฎก เล่มที่ ๒๕ มหาวรรค ข้อ ๑๒ หน้า ๘๕ , ขุ.ข. (ไทย) ๘/๖๗๘-๖๘๕. หมายถึง พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เล่ม ๒๕ ข้อ ๘ หน้า ๖๗๘-๖๘๕,

ส่วนคัมภีร์อรรถกถา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม (ถ้ามี)/หน้า เช่น ที.ม.อ. (บาลี) หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคัลลวาลินี มหาวคคอกุฏกถาปาลิ พระไตรปิฎกภาษาบาลี ภาค ๒ ข้อ ๓๗๓ หน้า ๕๘๕ และ วิ.ม.อ. (ไทย) ๔/๑/๘๖. หมายถึง วินัยปิฎก มหาวรรคอรรถกถา พระไตรปิฎกภาษาไทย ภาค ๔ ข้อ ๑ หน้า ๘๖ เป็นต้น

ส่วนการอ้างอิงจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ในการอ้างอิงระบุชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม.อ. (บาลี) หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคัลลวาลินี มหาวคคอกุฏกถาปาลิ พระไตรปิฎกภาษาบาลี ภาค ๒ ข้อ ๓๗๓ หน้า ๕๘๕ และ วิ.ม.อ. (ไทย) ๔/๑/๘๖. หมายถึง วินัยปิฎก มหาวรรคอรรถกถา พระไตรปิฎกภาษาไทย ภาค ๔ ข้อ ๑ หน้า ๘๖ เป็นต้น

๑. คำอธิบายคำย่อในภาษาไทย

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

พระวินัยปิฎก			
เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๑	วิ.มหา. (ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
๔	วิ.ม. (ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๕	วิ.ม. (ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสูตรตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๑๐	ที.ม. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวคคปาลิ	(ภาษาบาลี)

	ที.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวรรค	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.มู.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
	ม.มู.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปณณาสก	(ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปรปณณาสก	(ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
๑๖	ส.นิ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
	ส.ข.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
	ส.สพ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.ทุก.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ทุกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
	อง.ทุก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.ติก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุก.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	จตุกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
	อง.จตุก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	จตุกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ฉก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.สตต.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	สตตนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
	อง.สตต.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	สตตนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๔	ขุ.ขุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
	ขุ.ธ.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธมมปทปาติ	(ภาษาบาลี)
	ขุ.ธ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธมมปท	(ภาษาไทย)
	ขุ.สุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทส	(ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จู.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิทเทส	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฐกสัมภิตามคคปาติ	(ภาษาบาลี)
	ขุ.ป.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฐกสัมภิตามวรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๔	อภิ.สง. (ไทย) =	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ. (บาลี) =	อภิธมปิฎก วิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
	อภิ.วิ. (ไทย) =	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
๓๘	อภิ.ย. (ไทย) =	อภิธรรมปิฎก ยมก	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสสฎีกา

ปกรณ์วิเสส

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทฺธิ. (บาลี) =	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ. (ไทย) =	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)
สงคห. (ไทย) =	อภิธรรมมัตถสังคหะ	(ภาษาไทย)

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี.ฎีกา (บาลี) =	ทีฆนิกาย ลินตฺถปฺปกาสนี สิลกฺขนฺธวคฺคฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทฺธิ.ฎีกา (ไทย) =	ปรมัตถมัญจุสา วิสุทฺธิมรรคมหาฎีกา	(ภาษาไทย)
วิภาวินี. (ไทย) =	อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาไทย)
ที.สี.ฎีกา (บาลี) =	ทีฆนิกาย ลินตฺถปฺปกาสนี สิลกฺขนฺธวคฺคฎีกา	(ภาษาบาลี)

ค. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี.อ. (บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมงฺคฺลวิลาสินี สิลกฺขนฺธวคฺคอฏฺฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมงฺคฺลวิลาสินี มหาวคฺคอฏฺฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมงฺคฺลวิลาสินี มหาวคฺคอฏฺฐกถาปาติ	(ภาษาบาลี)

ที.ปา.อ.	(ไทย) = ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฏิภววรรคอรธกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ.	(บาลี) = มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอรธกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(ไทย) = มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอรธกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ.	(ไทย) = มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มัชฌิมนิพนณาสกอรธกถา	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี เอกกนิบาตอรธกถา	(ภาษาไทย)
อง.ทุกก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี ทุกกนิบาตอรธกถา	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี จตุกกนิบาตอรธกถา	(ภาษาไทย)
อง.ฉกก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี ฉกกนิบาตอรธกถา	(ภาษาไทย)
อง.สตตก.อ.	(บาลี) = อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี สตตกนิบาตอรธกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.สตตก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี สตตกนิบาตอรธกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.อ.	(ไทย) = ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อุทานอรธกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ.	(ไทย) = ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกอรธกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.อ.	(ไทย) = ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา สุตตนิบาตอรธกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.อ.	(ไทย) = ขุททกนิกาย สัทธัมมปัชโชติกา มหานิเทศอรธกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.จู.อ.	(ไทย) = ขุททกนิกาย สัทธัมมปัชโชติกา จูฬนิเทศอรธกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ.	(บาลี) = ขุททกนิกาย สัทธัมมปกาสินี ปฏิสมภิทามคคอรธกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อ.	(ไทย) = ขุททกนิกาย สัทธัมมปกาสินี ปฏิสมภิทามรรคอรธกถา	(ภาษาไทย)

อรธกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.วิ.อ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรธกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.ปญจ.อ.	(บาลี) = อภิธมมปิฎก ปญจปรณอรธกถาปาติ	(ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในพระพุทธศาสนานั้นจุดมุ่งหมายในการการสอนของพระพุทธเจ้า มีจุดหมายเดียวคือความพ้นทุกข์ พระองค์ทรงหลุดพ้นจากปวงกิเลสทั้งปวงโดยสิ้นเชิง ด้วยวิธีการอบรมจิตและพัฒนาปัญญาที่พระองค์ทรงค้นพบด้วยพระองค์เอง คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ไม่ทรงสรรเสริญการสอนให้ติดอยู่แค่สวรรค์หรือพรหมโลกเท่านั้น ที่ปรากฏในสังยุตตนิกาย มหาวรรคว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละภพทั้ง ๓”

เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักอริยมรรค และมัชฌิมาปฏิปทาจนบรรลุเข้าสู่มรรคผลนิพพาน ตัดกระแสแห่งกิเลสได้อย่างเด็ดขาดสิ้นเชิงกำจัดสาเหตุที่ก่อให้เกิดการถือกำเนิดในภพใหม่^๑ เพราะเมื่อไม่เกิดอีกเราก็ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย และไม่ต้องทุกข์กายทุกข์ใจอีกต่อไป หลักธรรมที่พระองค์ทรงสั่งสอนเพื่อให้ถึงความพ้นทุกข์ เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทาหรือ “อริยมรรคมีองค์ ๘”^๒ แปลว่า ทางมีองค์แปดประการอันประเสริฐ อันมีสัมมาทิฐิเป็นต้น ซึ่งยังเห็นพระนิพพานโดยประจักษ์ ดังที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บรรดาธรรมเหล่านั้น โลภะและโทสะเป็นบาป มัชฌิมาปฏิปทามีอยู่เพื่อละโลภะและโทสะ เป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน”^๓

หลักในทางพระพุทธศาสนานั้นต่างก็มุ่งหวังให้พ้นทุกข์ในสังสารวัฏ แต่การที่จะรู้และเข้าใจหลักการหรือแนวทางในการปฏิบัติให้ถูกต้องและชัดเจนในความเป็นทุกข์ ในเหตุแห่งทุกข์ตลอดทั้งหนทางและวิธีแห่งการดับทุกข์นั้นผู้ปฏิบัติจะต้องรู้และเข้าใจเป็นอย่างดีเสียก่อน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้สอนภิกษุในการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้เกิดปัญญาความรู้แจ้งเห็นจริงในธรรมที่

^๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๙๙.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๖๐๑.

^๓ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๑.

ปรากฏในทวยตานุปัสสนาสูตร^๔ “ว่าด้วยการพิจารณาเห็นธรรมเป็นคู่ คือทรงสอนให้ภิกษุพิจารณา ธรรม ๑๖ ประการ แบ่งเป็นคู่ ๆ ประการละ ๒ คู่ รวมเป็น ๓๒ คู่ กล่าวคือ จำแนกฝ่ายทุกข์พร้อมทั้ง เหตุเกิดทุกข์เป็น ๑ คู่ และจำแนกฝ่ายความดับทุกข์ พร้อมทั้งวิธีดับทุกข์เป็น ๑ คู่ เมื่อพิจารณาเห็น ธรรมเป็นคู่ได้อย่างนี้แล้วทำความเข้าใจและลงมือปฏิบัติตามหลักการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาที่ถูกต้อง ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ และหลักธรรมที่ทรงสั่งสอนเพื่อให้ถึงความพ้นทุกข์ เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” หรือ “อริยมรรค มี องค์ ๘” ย่อมส่งผลให้บรรลุผล คือ อรหัตผลหรืออนาคามีผล

ธรรม ๑๖ ประการที่ปรากฏในพระสูตรนี้ ได้แก่ (๑) อริยสัจ (๒) อุปธิ (๓) อวิชชา (๔) สังขาร (๕) วิญญูณ (๖) ผัสสะ (๗) เวทนา (๘) ตัณหา (๙) อุปาทาน (๑๐) อารัมภะ (๑๑) อาหาร (๑๒) อิญชิตะ (ความหวนไหว) (๑๓) ผันทิตะ (ความดิ้นรน) (๑๔) รูป (๑๕) นิพพานสัจจะ (๑๖) ทุกข์^๕

อีกอย่างหนึ่ง วิปัสสนากรรมฐาน ก็คือ กรรมฐานเป็นอุบายเรื่องปัญญา เป็นคำสอนเพื่อ พัฒนาจิตยกระดับจิตของปุถุชนธรรมดาให้ขึ้นสู่ระดับจิตความเป็นอริยบุคคล ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา วิปัสสนากรรมฐานเป็นหลักปฏิบัติในด้านปัญญา เพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้พิจารณาด้วย ปัญญาอันหยั่งถึงในรูปและนามตามสภาวะความเป็นจริง การเจริญวิปัสสนานั้น จุดมุ่งหมายเพื่อให้จิต ได้เห็นแจ้งเป็นพิเศษในรูป-นาม และในขันธ ๕ ว่าเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์ อนัตตาไม่ใช่ เป็นตัวบุคคล ตัวตน เรา เขา คือเราไม่สามารถที่จะบังคับบัญชามันได้ตามที่คนทั่วไปเข้าใจกัน ความเห็นแจ้งเป็นพิเศษนี้ เรียกว่า วิปัสสนา การเจริญวิปัสสนากาวนาเพื่อความรู้แจ้งเห็นจริง ตัด กระแสแห่งกิเลสได้อย่างเด็ดขาดสิ้นเชิงกำจัดสาเหตุที่ก่อให้เกิดการถือกำเนิดในภพใหม่ ต้องกำหนดรู้ สภาวะธรรมหรืออารมณ์ที่ปรากฏทางอายตนะภายในและอายตนะภายนอก ที่เป็นปัจจัยของการเกิด ผัสสะ ให้มีความกำหนดยินดี ในรูปที่พึงรู้ด้วยตา เสียงที่พึงรู้ด้วยหู กลิ่นที่พึงรู้ด้วยจมูก รสที่พึงรู้ทาง ลิ้น โผฏฐัพพะที่พึงรู้ด้วยกาย และธรรมารมณ์ที่พึงรู้ด้วยใจ ซึ่งธรรมเหล่านี้กระทบกันหรือเกิดผัสสะ เข้าแล้วเป็นปัจจัยให้กามคุณเกิดขึ้น ที่ก่อให้เกิดเวทนาความรู้สึกสุขหรือทุกข์ในขณะที่ได้สัมผัส ก็จะ ทำให้เกิดสัญญาความจำได้หมายรู้ในสิ่งที่เคยสัมผัสความยินดี ความพอใจ ทางตากระทบรูปเกิดความ พอใจในรูป หูกระทบเสียงเกิดความพอใจในเสียง จมูกกระทบกลิ่นเกิดความพอใจในกลิ่น เป็นต้น ซึ่ง ทำให้อาสวะพอกพูนเพิ่มขึ้น หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดาน ไหลซึมซ่านไปย้อมจิต ให้กระทำแต่ใน เรื่องที่เป็นไปในฝ่ายต่ำหรืออกุศลกรรม โดยมีอวิชชาเป็นเครื่องกำกั้นจิตไม่ให้เกิดปัญญา ซึ่งเป็นผลที่ ทำให้มนุษย์หรือสัตว์ทั้งหลายเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในกองแห่งทุกข์ ก็ด้วยการเจริญวิปัสสนากาวนา และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับก็คืออริยมรรค ที่เป็นแนวทางหรือกระบวนการเข้าไปสู่วิปัสสนาคือปัญญา รู้แจ้งในธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง

^๔ ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๗๖๙/๖๘๕.

^๕ ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๒/๘๕.

วัตถุประสงค์ของสติปัฏฐาน ๔ นั่นก็คือ ต้องการให้ฝึกสติและใช้สตินั้นพิจารณาอยู่ในธรรมทั้ง ๔ คือพิจารณาธรรมใดหรือสิ่งใดที่บังเกิดแก่จิตในขณะนั้น สติปัฏฐาน ๔ เป็นการฝึกสติ และใช้สตินั้นไปในการปฏิบัติ คือ การมีสติเป็นประธานในการปฏิบัติ จึงมีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่ ทั้งเป็นการฝึกสติ และเพื่อให้มีสติระลึกรู้เท่าทันในธรรมหรือสิ่งต่างๆ โดยเฉพาะที่จะเป็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์ ๑.ซึ่งประกอบด้วยการมีสติอย่างตั้งมั่นหรือต่อเนื่อง (สมาธิ) ๑.และเป็นสติที่รู้เข้าใจตามความเป็นจริงหรือปัญญาโดยหมวดอัมมานุปัสสนา ๑.ตลอดจนเป็นเครื่องอยู่ของจิตอันตั้งงามยิ่ง ยามเมื่อปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เพราะเมื่อปฏิบัติอยู่ จิตย่อมมีกิจอันควรกระทำอยู่ หรือเครื่องอยู่อันควร จึงไม่ส่งสายออกไปปรุงแต่งให้เกิดทุกข์ การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย คือ การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันกายและเรื่องทางกาย หมวดเวทนานุปัสสนา คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันเวทนา (เวทนา) หมวดจิตตานุปัสสนา เป็นการตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันจิตหรือสภาพและอาการของจิต (จิตหรือจิตตสังขาร) หมวดอัมมานุปัสสนา เป็นการตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้เกิดปัญญารู้ตามความเป็นจริง อีกทั้งมีสติกำกับดูรู้เท่าทันธรรม เรียกกันสั้นๆว่า “มีสติเห็นกาย เวทนา จิต ธรรม” มีสติในกาย ในเวทนา ในจิต ในธรรม และในทวยตานุปัสสนาสูตรนั้นมีธรรมที่ประกอบ ๑๖ ประการ ซึ่งล้วนเป็นหลักธรรมที่ประกอบและเกี่ยวข้องกับหลักปฏิบัติสติปัฏฐานทั้งสิ้น ที่จะทำให้เกิดความเห็นแจ้งตามความเป็นจริงในสภาวธรรมทั้งหลายเพื่อรู้อย่างแจ่มแจ้งและสามารถแยกธรรมให้รู้ว่านี่เป็นทุกข์ เป็นเหตุแห่งทุกข์ ตลอดจนรู้หนทางและวิธีการในการดับทุกข์ จนจิตหลุดพ้นจากกองแห่งทุกข์เข้าสู่พระนิพพานได้

ดังนั้น เพื่อเป็นการส่งเสริมการประพฤติปฏิบัติธรรมตามคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะ ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร ซึ่งมีหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาอันเป็นแนวทางแห่งการบรรลุมรรค ผล และกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานเพื่อเป็นการเสริมสร้างองค์ความรู้ที่สามารถน้อมนำมาเป็นบาทฐานและเป็นแนวทางในการเจริญวิปัสสนาภาวนา และสามารถตอบคำถามของผู้ปฏิบัติธรรมเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้อย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริง อันเป็นประโยชน์แก่อกุลแก่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

๑.๒ คำถามวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาเนื้อหาและสาระสำคัญในทวยตานุปัสสนาสูตร

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๓.๑ เนื้อหาและสาระสำคัญในทวยตานุปัสสนาสูตรเป็นอย่างไร

๑.๓.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตรเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษารั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) โดยผู้วิจัยมุ่งเน้นศึกษาถึงเนื้อหาและสาระสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตรตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส หนังสือ เอกสารตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในด้านเนื้อหาครั้งนี้ ผู้วิจัยศึกษาเฉพาะเนื้อหาและสาระสำคัญในการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้เกิดปัญญาความรู้แจ้งเห็นจริงในธรรมที่ปรากฏในทวยตานุปัสสนาสูตร^๖ “ว่าด้วยการพิจารณาเห็นธรรมเป็นคู่ คือทรงสอนให้ภิกษุพิจารณาธรรม ๑๖ ประการ แบ่งเป็นคู่ ๆ ประการละ ๒ คู่ รวมเป็น ๓๒ คู่ กล่าวคือ จำแนกฝ่ายทุกข์พร้อมทั้งเหตุเกิดทุกข์เป็น ๑ คู่ และจำแนกฝ่ายความดับทุกข์ พร้อมทั้งวิธีดับทุกข์เป็น ๑ คู่ และวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐานสูตร โดยศึกษาข้อมูลตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท อันได้แก่พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙, แล้วนำมา สรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ในด้านการศึกษารั้งนี้ ผู้วิจัยศึกษาเฉพาะเนื้อหาและสาระสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาและทวยตานุปัสสนาสูตรตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งศึกษาจากเนื้อหาที่เกี่ยวกับธรรมที่ว่าด้วยการพิจารณาเห็นธรรมเป็นคู่ จากพระไตรปิฎกกลุ่มของพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อรรถกถาของ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และปกรณ์วิเสสอื่น ๆ โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์อรรถกถา จากหนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการและรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ ทวยตานุปัสสนาสูตร หมายถึง พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เกี่ยวข้องกับการพิจารณาเห็น

^๖ ขุ.ข. (ไทย) ๒๕/๗๖๙/๖๘๕.

ธรรมเป็นคู่ ซึ่งมีหัวข้อธรรมประจำเรื่องในพระสูตรนี้รวม ๑๖ ประการ ได้แก่ ๑) อริยสัจ ๒) อุปธิ ๓) อวิชชา ๔) สังขาร ๕) วิญญาณ ๖) ผัสสะ ๗) เวทนา ๘) ตัณหา ๙) อุปาทาน ๑๐) อารัมภะ ๑๑) อาหาร ๑๒) อิณฺชิตะ ๑๓) ผันทิตะ ๑๔) รูป ๑๕) นิพพานสัจจะ ๑๖) ทุกข์

๑.๕.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การเจริญภาวนาเพื่อความรู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลายให้เกิดปัญญาเพื่อรู้รูป นามตามความเป็นจริง คือเห็นความไม่เที่ยงความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยจะดำเนินการวิจัยโดยศึกษาข้อมูลที่เป็นหลักฐานจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณวิเสสเป็นลำดับ และจากเอกสารที่ผู้ทรงคุณวุฒิได้ศึกษาค้นคว้าแล้วเผยแพร่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ในเบื้องต้นผู้วิจัยได้สำรวจเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑) พระไตรปิฎกภาษาไทยในส่วนของพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย กล่าวถึงการพิจารณาเห็นธรรมเป็นคู่ ซึ่งหลักธรรมที่สำคัญคือ อริยสัจ ๔ ที่พระพุทธองค์ให้พิจารณาเห็นเป็นคู่อยู่เนื่อง ๆ ว่า ทุกข์กับทุกขสมุทัย เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกัน เป็นคู่ที่ ๑ และพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่าทุกขนิโรธกับทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกัน เป็นคู่ที่ ๒ และเมื่อภิกษุผู้สามารถพิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่อย่างนี้ ไม่ประมาท มีความเพียร ก็สามารถเกิดวิปัสสนาญาณบรรลุลผล ๒ อย่าง คือ อรหัตตผล หรือความเป็นพระอนาคามี^๗

๒) อรรถกถา อธิบายว่า ธรรมคืออริยสัจ ๔ เป็นธรรม ๒ ส่วน การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการเห็นทุกข์พร้อมด้วยเหตุอันเป็นส่วนหนึ่งของโลกียะอย่างนี้ว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่เป็นข้อหนึ่ง การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการเห็นนิโรธ (ความดับทุกข์) พร้อมด้วยอุบายอันเป็นส่วนที่สองของโลกุตระเป็นข้อที่สอง อนึ่ง ในบทนี้ข้อที่หนึ่งสำเร็จได้ด้วยวิสุทธิที่ ๓ ที่ ๔ ข้อที่สองสำเร็จได้ด้วยวิสุทธิที่ ๕^๘

๓) ปกรณวิเสส วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า “มรรคญาณเปรียบด้วยดวงประทีปเพราะว่ากิจ ๔ อย่างนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายได้กล่าวไว้แล้วว่า ดวงประทีปทำกิจ ๔ อย่างไม่ก่อนไม่หลังโดย

^๗ พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๑๐๙๔/๖๗๒-๖๘๕.

^๘ พ.ศ.อ. (ไทย) ๑/๖/-/๖๗๙.

ขณะเดียวกัน คือเผาไส้ ๑ กำจัดความมืด ๑ ทำแสงสว่างให้ปรากฏ ๑ ทำน้ำมันให้สิ้นไป ๑ ฉนโค มรรค ญาณก็ฉนนั่นเหมือนกัน ตรัสรู้สัจจะ ๔ ไม่ก่อนไม่หลังในขณะเดียวกัน คือตรัสรู้ทุกข์ ด้วยการตรัสรู้โดย กำหนดรู้ ๑ ตรัสรู้สมุทัย ด้วยการตรัสรู้โดยการละ ๑ ตรัสรู้มรรค ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้ (มรรค) เกิด ๑ ตรัสรู้ นิโรธ ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้เห็นแจ้ง ๑”^๙

๑.๖.๒ ตำราทางวิชาการและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), ศาสตราจารย์พิเศษ, อธิบายไว้ในหนังสือ “อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยะเจ้า” ว่า ผู้ที่ยินดีในการเจริญภาวนาแล้ว ปฏิบัติวิปัสสนาจนเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา ย่อมบรรลุมรรคผลและนิพพาน เป็นพระอรหันต์ผู้ ละกิเลสได้โดยสิ้นเชิง สามารถระงับความโศกเศร้า และความคร่ำครวญ ดับทุกข์ทางกายและโหม่นสทางใจ ในภพนี้ได้แล้ว เมื่อได้บริพพานแล้วก็ไม่เวียนว่ายตายเกิดในภพใหม่ได้รับทุกข์ และโหม่นสอีก เป็นผู้ บรรลุมรรคญาณ^{๑๐}

๒) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง และขยายความ” ว่า เมื่อสติจับอยู่กับสิ่งที่ต้องการกำหนดอย่างเดียว และสัมปชัญญะ รู้เข้าใจสิ่งนั้นตาม ที่มันเป็น ย่อมเป็นการควบคุมกระแสการรับรู้และความคิดไว้ให้บริสุทธิ์ ไม่มีช่องที่กิเลสต่างๆ จะเกิดขึ้นได้ และในเมื่อวิเคราะห์ห่มองเห็นสิ่งเหล่านั้น เพียงแค่ตามที่มันเป็น ไม่ใส่ใจความรู้สึกไม่สร้างความคิดคำนึง ตามความโน้มเอียงและความใส่ใจต่างๆ ที่เป็นสกุวิสัย ลงไป ก็ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นต่างๆ ไม่มีช่องที่กิเลส ทั้งหลายเช่นความโกรธจะเกิดขึ้นได้ เป็นวิธีกำจัดอาสวะเก่า และป้องกันอาสวะใหม่ไม่ให้เกิดขึ้น^{๑๑}

๓) พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “หลัก วิปัสสนา กรรมฐาน” ผู้ปฏิบัติได้ปัจจุบันธรรม เมื่อได้ปัจจุบันธรรมแล้วจึงจะเห็นรูปนาม เมื่อเห็นรูป นามแล้วจึงจะ เห็นพระไตรลักษณ์ เมื่อเห็นพระไตรลักษณ์จึงจะได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน จึงจะได้รู้แจ้งแทงตลอด อริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค หลักฐานที่แสดงมานี้ชี้ให้เห็นว่าพระพุทธองค์ ทรงพร่ำสอน วิปัสสนาแต่แรกประกาศพระศาสนา^{๑๒}

^๙ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๖๖.

^{๑๐} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่ง พระอริยะเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐๘.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๘๑.

^{๑๒} พระธรรมธีรราชมุนี (โชดก ญาณสิริ,ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐.

๔) พระโสมณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “วิปัสสนานัยเล่ม ๑” ว่า การละกิเลส หมายถึง การดับกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยการรู้เห็นอย่างถูกต้อง เหมือนความมืดอันตรธานไปเมื่อพบกับแสงสว่าง และหมายถึงการไม่ให้เกิดกิเลสเกิดขึ้นอีกในโอกาสต่อไป เมื่อกิเลสไม่มีโอกาสเกิดขึ้นดังนี้ กุศลจิตที่ประกอบด้วยวิปัสสนาญาณย่อมจะเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง จะเห็นได้ว่า การเกิดขึ้นของกุศลจิตในภายหลังมีบ่อเกิดจากการละกิเลสด้วยวิปัสสนา ทั้งกุศลจิตที่เกิดจากการละกิเลสก็ตั้งมั่นอยู่ได้นานโดยไม่แปรไปเป็นอกุศล ดังนั้น การละกิเลสจึงเป็นที่ตั้งของกุศลจิตต่อไป มา และทำให้กุศลจิตดังกล่าวตั้งมั่น^{๓๓}

๕) พระภิกษุทันตะอาสภมหาเถระ แสดงแนวทางการเจริญวิปัสสนาไว้ในหนังสือวิปัสสนาที่ปณีฏีกาว่า หลักในการเจริญวิปัสสนานั้น พึงเริ่มแต่สิ่งที่เห็นได้ง่ายและชัดต่อรูป ในอารมณ์ที่กำหนดนั้น นามเป็นอารมณ์ที่ละเอียดประณีต เห็นได้ยากยิ่งกว่ารูป ดังนั้นในระยะเริ่มแรกของวิปัสสนายานิกบุคคล พึงให้กำหนดรูปก่อน^{๓๔}

สรุปได้ว่า วิปัสสนามาจากคำว่า วิ แปลว่า แฉก ส่วนคำว่า ปัสสนา แปลว่า การเห็นรวมเป็น วิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง คือเห็นแจ้งในรูปนาม การฝึกควบคุมจิตให้เกิดปัญญา รู้จักมองสิ่งทั้งหลาย ตามสภาวะที่เป็นจริงเป็นไปในลักษณะทั้ง ๓ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน

๑.๖.๓ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระมหาสุทัศน์ สุขขุพัฒน์ (เฉียบแหลม) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร” พบว่า การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว จึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ด้วยเหตุนี้เอง ทำให้เป็นแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักอริยมรรค สามารถบรรลุธรรมในการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ และสามารถบรรลุมรรคญาณ ผลญาณและนิพพานได้ เป็นทางอันประเสริฐ ทางดำเนินของพระอริย เพื่อความเข้าถึง มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ มรรคมีองค์ ๘ หรือ อัญญังคิกมรรค^{๓๕}

๒) พระมหาแสงเพชร สุทธิจิตโต (สารธิมา) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิธีละอาสวะในสัพพาสวสูตร” พบว่า วิธีละอาสวะในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ก็คือ การปราบกิเลส ๓ ประการ ได้แก่

^{๓๓} พระโสมณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสราภิวังค์ (นครปฐม: ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๔๕.

^{๓๔} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ ดร., วิปัสสนาที่ปณีฏีกา ฉบับพิมพ์รวมเล่มใน ๑๐๐ ปี อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๑.

^{๓๕} พระมหาสุทัศน์ สุขขุพัฒน์ (เฉียบแหลม), “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

๑) ตังคพหาน ๒) วิกขัมภนปทาน และ ๓) สมุจเฉทปทาน การจะเข้าถึงสมุจเฉทปทานได้นั้น ต้องอาศัย การเจริญวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น เป็นการฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญา รู้แจ้งตามความเป็นจริง ด้วยการกำหนดสติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม กำหนดรู้รูปรูปนามปัจจุบันโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ตน จนเกิดปัญญารู้ธรรมสามารถ ละอาสวะกิเลสทั้งปวงได้ตามลำดับขั้นของการบรรลุนิพพาน ซึ่งมีพระโสดาบัน เป็นต้น^{๑๖}

๓) พระมหานิรัญ ชิตมาโร (บ่าเรอสงค์) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาพุทธวิธีการสอน วิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า หลักวิปัสสนาภาวนาที่ตรัสไว้ในรูปของ สติปัฏฐานเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับวิปัสสนาทั้งหมด เพราะสติปัฏฐานเป็น หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสยืนยันไว้ว่า เป็นทางสายเดียว ที่นำไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ ทั้งหลายเป็นไปเพื่อก้าวพ้นเขตแดนแห่งความเศร้าโศกคร่ำครวญรำพัน เพื่อความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งความ ทุกข์โทมนัส เป็นไปเพื่อการบรรลุนิพพานเพื่อความรู้อย่าง และเป็นไปเพื่อนิพพาน^{๑๗}

๔) พระสมุห์ธรรธ จานธโม (นัตติจิตร) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาอริยสัจ ๔ ในการ เจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน” พบว่า อริยสัจ ๔ ในการเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นการ อบรมสติปัฏฐานให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริงโดยอาศัยขั้น และอายตนะเป็นอารมณ์เป็นต้น ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อความพ้นทุกข์ มีสติกำหนดรู้ธรรมที่ปรากฏทางกาย เวทนา จิต ธรรม ว่า เป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย มีสติปัญญารู้สภาวะของรูปนามที่เป็นปัจจุบันอย่างชัดเจน เห็นไตรลักษณ์ได้ตามความเป็นจริง รู้ธรรมที่มากกระทบในปัจจุบันขณะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป สามารถเห็นความเกิดดับ ละอวิชชา และตัณหาได้หมดสิ้น^{๑๘}

๕) พระคณิน โสทโร (เมืองเกิด) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการ บรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า ปัญญา หมายถึง การรู้แจ้งตามความเป็นจริง เป็นการ รู้เท่าทันรูปนามตามความเป็นจริงจนเห็นอาการเกิดดับ (พระไตรลักษณ์) รู้ชัดตามภาวะของตน เพื่อ คลายความยึดมั่นถือมั่น จัดเป็นเจตสิกเรียกว่า ปัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกที่หลุดพ้นไปจากตัณหาทิฏฐิ

^{๑๖} พระมหาแสงเพชร สุทธิจิตโต (สารธมา), “ศึกษาวิธีละอาสวะในสัพพาสวสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธ ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๑๗} พระมหานิรัญ ชิตมาโร (บ่าเรอสงค์), “ศึกษาพุทธวิธีการสอนวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธ ศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๑๘} พระสมุห์ธรรธ จานธโม (นัตติจิตร) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาอริยสัจ ๔ ในการเจริญธัมมานุปัส สนาสติปัฏฐาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), บทคัดย่อ.

สามารถจัดกิเลสได้อย่างสมบูรณ์ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เป็นแนวทางที่ทำให้จิตบริสุทธิ์หมดจด พ้นจากทุกข์ ก้าวสู่การบรรลุเป็นพระอริยบุคคลมี ๔ ประเภท คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และ พระอรหันต์^{๑๙}

๖) **พรรณราย รัตนไพฑูรย์** ได้ศึกษาเกี่ยวกับ การศึกษาวิธี ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามแนวสติปัฏฐาน ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชมุณี (โชดก ญาณสิทธิ) พบว่าสติปัฏฐาน ๔ เป็นหนทางสายเอกที่จะนำไปสู่การรู้แจ้งสัจธรรม บรรลุนิพพาน ซึ่ง เป็นภาวะหมดกิเลส อันเป็น จุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา^{๒๐}

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง สรุปความได้ว่าการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานี้ได้ มีปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ และมีผู้ให้คำจำกัดความไว้หลายท่าน ตลอดจนได้มีผู้ทำวิจัยไว้อีกหลายท่าน แต่ ยังไม่มีงานวิจัยเล่มไหนที่เกี่ยวกับหลักวิปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร ซึ่งผู้วิจัยได้นำมา กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้น เพื่อจะได้ใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิจัยได้อย่างถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา และทำให้เกิดองค์ความรู้ในการปฏิบัติวิปัสสนาให้ดียิ่งขึ้นสืบต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาเนื้อหาและสาระสำคัญในทวยตานุปัสสนาสูตร ที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนา ภาวนา ในงานวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาและสาระสำคัญที่ปรากฏในพระสูตร คือ ธรรมที่เกี่ยวกับการพิจารณา เห็นธรรมเป็นคู่ ซึ่งมีหัวข้อธรรมประจำเรื่องในพระสูตรนี้รวม ๑๖ ประการ ได้แก่ ๑) อริยสัจ ๒) อุปปี ๓) อวิชชา ๔) สังขาร ๕) วิญญาณ ๖) ผัสสะ ๗) เวทนา ๘) ตัณหา ๙) อุปาทาน ๑๐) อารัมภะ ๑๑) อาหาร ๑๒) อิญชิตะ ๑๓) ผันทิตะ ๑๔) รูป ๑๕) นิพพานสัจจะ ๑๖) ทุกข์ ซึ่งปรากฏอยู่ใน พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เล่มที่ ๒๕ (ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย) และศึกษาธรรมทั้ง ๑๖ ประการเหล่านี้ ว่ามีความเกี่ยวโยงกันอย่างไรกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา แล้วนำมาสรุปบรรยายเชิง พรรณนาดังต่อไปนี้

^{๑๙} พระคณิน โสทโร (เมืองเกิด), “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), บทคัดย่อ.

^{๒๐} พรรณราย รัตนไพฑูรย์, “การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : ศึกษาแนว การสอนของพระธรรมธีรราชมุณี (โชดก ญาณสิทธิ)”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิต วิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), บทคัดย่อ.

๑.๗.๑ เก็บรวบรวมข้อมูลที่ใช้ประกอบการวิจัย ซึ่งได้แก่ เอกสารที่มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย โดยรวบรวมจากแหล่งต่าง ๆ ได้แก่ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยแยกเป็นประเภท ดังนี้

๑) ศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย อรรถกถา และปกรณ์วิเสสรวมทั้งเอกสารที่เกี่ยวข้องกับ เนื้อหาและสาระสำคัญที่ปรากฏในทวยตานุปัสสนาสูตร ที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๒) รวบรวมข้อมูลจาก งานวิจัย วิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งส่วนที่เป็นคำอธิบายจากหนังสือ เอกสารฉบับต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการวิจัย

๑.๗.๒ ศึกษาข้อมูลที่เป็นในส่วนของเนื้อหาและสาระสำคัญในทวยตานุปัสสนาสูตรที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๑.๗.๓ เรียบเรียงเนื้อหาและสาระสำคัญในทวยตานุปัสสนาสูตร ที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นรูปแบบองค์ความรู้ใหม่

๑.๗.๔ นำเสนอผลการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาและสาระสำคัญในทวยตานุปัสสนาสูตร ที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยการ เรียบเรียง และบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

๑.๘.๑ ทำให้ทราบเนื้อหาและสาระสำคัญในทวยตานุปัสสนาสูตร

๑.๘.๒ ทำให้ทราบการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร

บทที่ ๒

เนื้อหาและหลักธรรมในทวยตานุปัสสนาสูต

เป้าหมายของพระพุทธศาสนาคือความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงโดยสิ้นเชิง ดับภพชาติ หยุดการเวียนว่ายตายเกิด เพราะไม่เกิดอีกเราก็ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย ไม่ต้องทุกข์กายทุกข์ใจ และไม่ต้องตกนรกอีกต่อไป ทุกข์เป็นพื้นฐานตามสภาพความเป็นจริงของชีวิต ก็พูดรวบรัดด้วยคำว่า ชรา มรณะ หรือแก่และตาย หรือเสื่อมโทรม และแตกสลายแล้วจากทุกข์ตามสภาวะนี้ก็ตามมา ด้วยทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ต่าง ๆ ในทวยตานุปัสสนาสูต ที่ว่าด้วยการพิจารณาเห็นธรรมเป็นคู่ คือ พระพุทธเจ้าทรงสอนภิกษุพิจารณาธรรม ๑๖ ประการ แบ่งเป็นคู่ ๆ จำแนกเป็นฝ่ายทุกข์ พร้อมทั้งเหตุเกิดทุกข์เป็น ๑ คู่ และจำแนกฝ่ายความดับทุกข์ พร้อมทั้งวิธีดับทุกข์เป็น ๑ คู่ เมื่อพิจารณาเห็นธรรมเป็นคู่ได้อย่างนี้ ย่อมบรรลुหรือล่วงพ้นจากทุกข์ได้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้กำหนดประเด็นที่จะศึกษาไว้ดังนี้

๒.๑ เนื้อหาและความหมายของทวยตานุปัสสนาสูต

๒.๒ หลักธรรมที่ปรากฏในทวยตานุปัสสนาสูต

๒.๓ สรุปท้ายบท

๒.๑ เนื้อหาและความหมายของทวยตานุปัสสนาสูต

๒.๑.๑ เนื้อหาในทวยตานุปัสสนาสูต*

ในพระสูตรนี้พระองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยพระอัธยาศัยของพระองค์เอง ทวยตานุปัสสนาสูตเป็นพระสูตรที่พูดถึง ประโยชน์จากการฟังกุศลธรรมที่เป็นของพระอริยะ ซึ่งเป็นเครื่องนำออกจากโลก เป็นเหตุให้ดำเนินไปสู่ความตรัสรู้ ซึ่งมีประโยชน์ให้รู้จักธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่ ตามความเป็นจริง ธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่ตามความเป็นจริงนั้นคือ ๑) การพิจารณาเห็นเนื่องๆว่า “นี้ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย” นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่องๆว่า “นี้ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา” นี่เป็นคู่ที่ ๒ เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่องๆ อย่างนี้ ไม่

* ขุ.ขุ. (ไทย) ๑๒/๖๗๒, ขุ.ธ. (ไทย) ๑๒/๖๗๒, ขุ.สุ. (ไทย) ๑๒/๖๗๒, ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๑๒/๓๘๖.

ประมาท อุทิกายและใจอยู่ พึงหวังผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือความเป็นพระอนาคามี เมื่อยังมีอุปาทานขันธเหลืออยู่

ในการบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้าที่นับว่าเป็นงานหลักก็คือ การแสดงธรรมหรือการเทศน์โปรดประชาชน การแสดงธรรมของพระพุทธองค์มีหลายวิธี และทรงมีหลักการในการแสดงธรรม พระอรหันตภิกษุท่านได้ศึกษาวิเคราะห์แล้วสรุปได้เป็น ๔ หลักการ เรียกว่า สุตตนิกเขป มีความหมายว่า สาเหตุที่ทรงยกพระสูตรขึ้นแสดง มี ๔ ประการ คือ

๑. ทรงแสดงธรรมตามพระอภัยมณีของพระองค์เอง (อัตตชฌาสยะ) หมายความว่า เมื่อทรงเห็นว่าเรื่องใดจะเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อความประพฤติปฏิบัติของพุทธบริษัท ก็ทรงแสดงเรื่องนั้นหรือเทศน์เรื่องนั้นให้ฟัง ตามความเหมาะสมแก่โอกาสหรือสถานการณ์ โดยไม่ต้องมีผู้ใดกราบทูลอาราธนา ดังเช่น อากังขะยสูตร วัตถสูตร มหาสติปัฏฐานสูตร มหาสฬายตนวิภังคสูตร อริยวงส์สูตร บางส่วนของสัมมปปธานสูตร บางส่วนของอิทธิปาหสูตร บางส่วนของอินทริยสูตร พลสูตร โพชนกสูตร และมคคังคสูตร เป็นต้น การยกพระสูตรเหล่านี้ขึ้นแสดง จัดเป็นอัตตชฌาสยะ^๒

๒. ทรงแสดงธรรมตามอภัยมณีของผู้อื่น (ปริชฌาสยะ) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงเล็งดูอภัยมณี ความพอใจ ความชอบใจ อภินิหาร และภาวะที่จะตรัสรู้ของชนเหล่าอื่น ตรัสพระสูตรเหล่านี้ไว้ตามอภัยมณีของผู้อื่นอย่างนี้ว่า “ธรรมเป็นเครื่องบ่มวิมุตติ”^๓ ของราหุลแก่กล้าแล้วทางที่ดี เราพึงแนะนำราหุลในธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะให้ยิ่งขึ้นไป^๔ คือ จุฬราหุลวาทสูตร มหาราหุลวาทสูตร รัมมจักกัปปวัตตนสูตร ธาตุวิภังคสูตร เป็นต้น การยกพระสูตรเหล่านี้ขึ้นแสดง จัดเป็นปริชฌาสยะ^๕

๓. ทรงแสดงธรรมไปตามลักษณะของปัญหาที่มีผู้ทูลถาม (ปุจฉาวลิกะ) หมายความว่า เมื่อเหล่าสัตว์เป็นต้นว่า บริษัท ๔ วรรณะ ๔ นาค ครุฑ คนธรรพ์ อสูร ยักษ์ ท้าวมหาราช เทพทั้งหลายมีเทพชั้นดาวดึงส์เป็นต้น ท้าวมหาพรหมพากันเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามปัญหาโดยนัยมีอาทิว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสเรียกธรรมเหล่าไหนว่า โพชนก โพชนก”^๖ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสเรียกธรรมเหล่าไหนว่า นิวรรณ นิวรรณ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรม

^๒ ที.สี.อ. (ไทย) ๕/๘๐.

^๓ ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๑๒๑/๖๐-๖๑.

^๔ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๒๑/๑๔๓.

^๕ ที.สี.อ. (ไทย) ๕/๘๑.

^๖ ส.ม. (ไทย) ๑๘/๒๐๒/๑๓๕.

เหล่านี้หรือหนอแล ชื่อว่า อุปาทานชั้น^๗ อะไรเล่าเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจที่ประเสริฐสุดของคนในโลกนี้”^๘ พระผู้มีพระภาคถามอย่างนี้แล้ว ได้ตรัสพระสูตรเหล่านี้ไว้ อันมีโพฆฌกสังยุตเป็นต้น หรือว่าแม้พระสูตรอื่นใด อันมีเทวตาสังยุต มารสังยุต พรหมสังยุต สักกปัญหสูตร จุฬเวทลสูตร มหาเวทลสูตร สามัญญผลสูตร อาพวกสูตร สุจิโถมสูตร และขรลมสูตร เป็นต้น การยกพระสูตรเหล่านี้ขึ้นแสดง จัดเป็นปจฺฉาวลิกะ

๔.ทรงแสดงธรรมไปตามเรื่องหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น (อัตถุปัตติกะ) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคอาศัยเหตุที่เกิดขึ้นแล้ว จึงตรัสพระสูตรเหล่านั้น ดังเช่น อัมมทายาทสูตร จุฬสีหนาทสูตร จันฑุปมสูตร ปุตตมังสปมสูตร ทารุกขันธุปมสูตร อัคคิกขันธุปมสูตร เณรปิณฑุปมสูตร ปาริฉัตตูปมสูตรการยกพระสูตรเหล่านี้ขึ้นแสดง จัดเป็นอัตถุปัตติกะ^๙

๒.๑.๒ ความหมายของทวยตานุปัสสนาสูตร

คำว่า ยาวเทว^{๑๐} ในคำว่า มีประโยชน์ให้รู้จักธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่ ตามความเป็นจริง (ยาวเทว ทวยตานุ ธมฺมานํ ยถาภูตํ ญาณาย) นี่เป็นคำรับรองในการกำหนด ธรรมชื่อว่า ๒ คู่ เพราะมี ๒ ประการ ธรรม ๒ ประการอย่างนั้นแลชื่อว่าธรรม ๒ คู่ ธรรม ๒ คู่เหล่านั้น พระบาลีว่า ทวยานํ ก็มี คำว่า ให้รู้จัก ตามความเป็นจริง (ยถาภูตํ ญาณาย) คือ เพื่อรู้ไม่วิปริต ท่านอธิบายไว้ว่า การรู้ตามความเป็นจริงกล่าวคือการเห็นแจ้งธรรมที่ท่านกำหนดไว้ ๒ ประการแยกเป็นโลกียธรรมและโลกุตตรธรรมเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่การรู้ตามความเป็นจริงนั้น ไม่ยิ่งไปกว่านั้น เพราะเหตุนี้ การรู้ตามความเป็นจริงประมาณเท่านี้ ย่อมมีด้วยการฟัง การบรรลุคุณวิเศษยิ่งกว่านั้นย่อมมีด้วยการภาวนา ธรรมแยกเป็น ๒ คู่ (กิลฺย ทวยตํ วเทถ) ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงความเป็นธรรม ๒ คู่ จึงตรัสพระดำรัสมีอาทิอย่างนี้ว่า นี้ทุกข์ (อิทํ ทุกฺขํ) ในคำนั้น ธรรมคืออริยสัจ ๔ เป็นธรรม ๒ คู่ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการเห็นทุกข์พร้อมกับเหตุอันเป็นส่วนหนึ่งของโลกียะอย่างนี้ว่า “นี้ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ (อิทํ ทุกฺขํ อयํ ทุกฺขสมุทฺทโย)” นี่เป็นคู่หนึ่ง การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการเห็นความดับทุกข์ (ทุกฺขนิโรธ) พร้อมกับอุบาย (ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา) อันเป็นส่วนที่ ๒ ของโลกุตตระเป็นข้อที่ ๒

ธรรมที่แบ่งเป็นคู่ ๆ จำแนกเป็นฝ่ายทุกข์และฝ่ายความดับทุกข์พร้อมทั้งเหตุเกิดทุกข์

ธรรมที่แบ่งเป็นคู่ ๆ จำแนกเป็นฝ่ายทุกข์ พร้อมทั้งเหตุเกิดทุกข์เป็น ๑ คู่ มีดังนี้

^๗ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๙๖.

^๘ ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๕๔๓.

^๙ ที.สี.อ. (ไทย) ๕/๘๑.

^{๑๐} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๑๒/๓๘๘.

ทุกขสมุทัย เกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), อุปาทิเกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), อวิชชาเกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), สังขารเกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), วิญญาณเกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), ผัสสะเกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), เวทนาเกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), ตัณหาเกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), อุปาทานเกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), อารัมภะเกิด (เหตุ) +ทุกข์เกิด (ผล), อาหารเกิด(เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), อิญชิตะ (ความหวนไหว) เกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), ผันทิตะ(ความดิ้นรน) มีแก่ผู้ตกอยู่ใต้อำนาจตัณหาทิฐฐิ และมานะเกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), เห็นว่าอรูปภพละเอียดกว่ารูปภพเกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล) ชาวโลก เทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ พังพินิจว่า นามรูปนี้เป็นของจริง พระอริยะเห็นว่านามรูปนี้ไม่เป็นของจริงเกิด (เหตุ)+ทุกข์เกิด (ผล), ชาวโลก เทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ พังพินิจว่า อัญญารมณนี้เป็นความสุขเกิด (เหตุ) พระอริยะเห็นว่า อัญญารมณนี้เป็นความทุกข์เกิด+ทุกข์เกิด (ผล)

การจำแนกฝ่ายความดับทุกข์ พร้อมทั้งวิธีดับทุกข์เป็น ๑ คู่

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (เหตุ)+ทุกขนิโรธ (ผล), อุปาธิตดับ(เหตุ)+ทุกข์ดับ (ผล), อวิชชาดับ (เหตุ)+ทุกข์ดับ (ผล), สังขารดับ (เหตุ)+ทุกข์ดับ (ผล), ญาณดับ (เหตุ)+ ทุกข์ดับ (ผล), ผัสสะดับ (เหตุ)+ทุกข์ดับ (ผล), เวทนาดับ (เหตุ)+ทุกข์ดับ (ผล), ตัณหาดับ (เหตุ)+ทุกข์ดับ (ผล), อุปาทานดับ (เหตุ)+ทุกข์ดับ (ผล), อารัมภะดับ (เหตุ)+ทุกข์ดับ (ผล), อาหารดับ (เหตุ)+ทุกข์ดับ(ผล), อิญชิตะ (ความหวนไหว) ดับ (เหตุ)+ทุกข์ดับ (ผล), ผู้ที่พ้นจากอำนาจตัณหาทิฐฐิและมานะ ย่อมไม่ดิ้นรน (เหตุ)+ทุกข์ดับ (ผล), เห็นว่า นิโรธละเอียดกว่าอรูปภพ (เหตุ)+ทุกข์ดับ (ผล), ความเห็นว่า นิพพานที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ พากันพังพินิจว่า นิพพานนี้ไม่มีอยู่จริงดับ (เหตุ)+นิพพานนี้มีอยู่จริงทุกข์ดับ (ผล), ความเห็นว่า นิพพานที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลกและหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันพังพินิจว่า นิพพานนี้เป็นความทุกข์ดับ (เหตุ)+นิพพานนี้เป็นความสุขทุกข์ดับ (ผล),

การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการเห็นทุกข์พร้อมเหตุให้เกิดทุกข์ (อิทํ ทุกขํ อัยํ ทุกขสมุทย) การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการเห็นความดับทุกข์ (ทุกขนิโรธ) พร้อมกับอุปาย (ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา) ดังนี้

๑. การรู้แจ้งตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่สมุทัย นี่นิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี่เป็นคู่ที่ ๒

๒. ทุกข์ทั้งหมดเกิดเพราะอุปธิเป็นปัจจัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะอุปธิทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงดับ นี่เป็นคู่ที่ ๒

๓. ทุกข์ทั้งหมดเกิดเพราะอริขะเป็นปัจจัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะอริขะทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด นี่เป็นคู่ที่ ๒

๔. ทุกข์ทั้งหมดเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะสังขารทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงดับ นี่เป็นคู่ที่ ๒

๕. ทุกข์ทั้งหมดเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะวิญญานทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงดับ นี่เป็นคู่ที่ ๒

๖. ทุกข์ทั้งหมดเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะผัสสะทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงดับ นี่เป็นคู่ที่ ๒

๗. ทุกข์ทั้งหมดเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะเวทนาทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงดับ นี่เป็นคู่ที่ ๒

๘. ทุกข์ทั้งหมดย่อมเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะตัณหาทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงดับ นี่เป็นคู่ที่ ๒

๙. ทุกข์ทั้งหมดเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะอุปาทานทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงดับ นี่เป็นคู่ที่ ๒

๑๐. ทุกข์ทั้งหมดเกิดเพราะอาร์มมะเป็นปัจจัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะอาร์มมะทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงดับ นี่เป็นคู่ที่ ๒

๑๑. ทุกข์ทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอาหารเป็นปัจจัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะอาหารทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงดับ นี่เป็นคู่ที่ ๒

๑๒. ทุกข์ทั้งหมดเกิดเพราะอวิชิตะ(ความหวั่นไหว)เป็นปัจจัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะอวิชิตะ(ความหวั่นไหว)ทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงดับ นี่เป็นคู่ที่ ๒

๑๓. เพราะผัสสะ(ความดิ้นรน) ย่อมมีแก่ผู้ตกอยู่ใต้อำนาจตัณหาภิฏฐิ และมานะ นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะ ผู้ที่พ้นจากอำนาจตัณหาภิฏฐิ และมานะ ย่อมไม่ดิ้นรน นี่เป็นคู่ที่ ๒

๑๔. เพราะพิจารณาเห็นว่า อรูปภพละเอียดกว่ารูปภพ นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะพิจารณาเห็นว่า นิโรธละเอียดกว่าอรูปภพ นี่เป็นคู่ที่ ๒

๑๕. เพราะพิจารณาเห็นว่า นามรูปที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันเพ่งพินิจว่า นามรูปนี้เป็นของจริง พระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นว่า นามรูปนี้ไม่เป็นของจริง นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นว่า นิพพานที่ชาวโลก

พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันฟัง
พินิจว่า นิพพานนี้ไม่มีอยู่จริง ซึ่งพระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นว่า นิพพานนี้มีอยู่จริง นี่เป็นคู่ที่ ๒

๑๖. เพราะพิจารณาเห็นว่า อริยธรรมที่ชาวโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก
และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันฟังพินิจว่า อริยธรรมนี้เป็นความสุข
พระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นว่า อริยธรรมนี้เป็นความทุกข์ นี่เป็นคู่ที่ ๑ เพราะพิจารณาเห็นว่า
นิพพานที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา
และมนุษย์พากันฟังพินิจว่า นิพพานนี้เป็นความทุกข์ พระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นว่า นิพพานนี้
เป็นความสุข นี่เป็นคู่ที่ ๒

๒.๒ หลักธรรมที่ปรากฏในทวยตานุปัสสนาสูต

ธรรมที่ปรากฏในทวยตานุปัสสนาสูตมีทั้งหมด ๑๖ ประการ ได้แก่ ๑) อริยสัจ ๒) อุปธิ
๓) อวิชชา ๔) สังขาร ๕) วิญญาณ ๖) ผัสสะ ๗) เวทนา ๘) ตัณหา ๙) อุปาทาน ๑๐) อารัมภะ
๑๑) อาหาร ๑๒) อิญชิตะ (ความหวนไหว) ๑๓) ผันทิตะ (ความดิ้นรน) ๑๔) รูป ๑๕) นิพพานสัจจะ
๑๖) ทุกข์ ดังจะได้อธิบายดังนี้

๑. อริยสัจ

“ภิกษุทั้งหลายอริยสัจ ๔ ประการเหล่านี้แล เป็นของแท้อย่างนั้น ไม่คาดเคลื่อนไปได้ ไม่
กลายเป็นอย่างอื่น ฉะนั้น เราเรียกว่า อริยสัจ ภิกษุทั้งหลายตถาคตเป็นอริยะในโลก พร้อมทั้งเทวะ
ทั้งมาร ทั้งพรหมในหมู่ประชาพร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวะและมนุษย์ ฉะนั้น จึง
เรียกว่า อริยสัจ (เพราะเป็นสิ่งที่ตถาคตผู้เป็นอริยะ ได้ตรัสรู้และได้แสดงไว้)”^{๑๑}

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ นี้ตามความเป็นจริง พระตถาคตอรหันต
สัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้นำมาเรียกว่าเป็นอริยะ”^{๑๒} สำหรับความหมายของอริยสัจแต่ละข้อ พึงทราบ
ตามบาลี ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลายก็นี้แล เป็นทุกขอริยสัจ คือ ขาติ (ความเกิด) ก็เป็นทุกข์ ขรา (ความแก่) ก็
เป็นทุกข์ พยาธิ (ความเจ็บไข้) ก็เป็นทุกข์ มรณะ (ความตาย) ก็เป็นทุกข์ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็น
ที่รัก ก็เป็นทุกข์ การพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น ก็เป็นทุกข์
โดยย่อ (โดยใจความ) อุปาทานชั้น ๕ นั้นก็เป็นทุกข์

^{๑๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๐๗-๘/๕๔๕.

^{๑๒} ส.ม. ๑๙/๑๗๐๓/๕๔๓.

“ภิกษุทั้งหลาย ขอนี้แล เป็นทุกขสมุทัยอริยสัจ คือตัณหาอันนำให้มีภพใหม่ประกอบด้วย นันทิราคะ ซึ่งครุ่นใคร่ไฝหาในอารมณ์ต่าง ๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหาวิภวตัณหา “ภิกษุทั้งหลาย ขอนี้แล เป็นทุกขนิโรธอริยสัจ คือ การที่ตัณหานั้นแลดับไปได้ด้วยการสํารอกออกหมดไม่มีเหลือ การสละเสียได้ สลัดออก พ้นไปได้ ไม่ห่วงเหนียวพัวพัน“ภิกษุทั้งหลาย ขอนี้แล เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ”^{๑๓}

อริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ มี ๔ ประการ ดังนี้

๑. ทุกขอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ คือ ทุกข์ ได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความเศร้าครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก การที่ไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ ว่าโดยย่ออุปาทานขันธ เป็นทุกข์ พระพุทธองค์ตรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือทุกข์ เป็นไฉน ได้แก่ ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ว่าโดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

๒. ทุกขสมุทัยอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ คือ เหตุเกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ทุกขสมุทัย เรียกสั้น ๆ ว่า สมุทัย แปลว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือ สาเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ได้แก่ ความอยากที่ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้งโดยอาการที่มีเรา ที่จะเสพ ที่จะได้ ที่จะเป็น ที่จะไม่เป็น อย่างนั้นอย่างนี้ ทั้งชีวิตถูกปิดกั้นด้วยความเวิ้งว้าง รำรอน กระวนกระวาย ความหวงแหน เกลียดชัง หวั่นกลัว หวาดระแวง ความเบื่อหน่ายหรือ ความขัดข้องติดขัด ในรูปใดรูปหนึ่งอยู่ตลอดเวลา ไม่อาจปลดปล่อยโล่งเบา เป็นอิสระ สดชื่น เบิกบานได้ อย่างบริสุทธิ์สิ้นเชิง ไม่รู้จักความสุขชนิดที่เรียกว่า ไร้ ฝืนฝืนและไม่อึดเฟ้อ

๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป ความปล่อยวาง ความไม่ติดข้อง ความหลุดพ้น สงบ ปลอดโปร่งเป็นอิสระ คือ พระนิพพาน

ทุกขนิโรธ เรียกสั้น ๆ ว่า นิโรธ แปลว่าความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัดอวิชชา สํารอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกตัณหาย้อมใจ หรือฉุดลากไป ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกระวนกระวายความเบื่อหน่ายหรือความคับข้องติดขัดอย่างใด ๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ ประสบความสุขที่บริสุทธิ์ สงบ ปลอดโปร่งโล่งเบาผ่องใส เบิกบาน เรียกสั้น ๆ ว่า นิพพาน

นิโรธในปฏิจาสมุปบาทและในทุกขนิโรธอริยสัจ หมายถึง การที่สิ่งนั้นไม่เกิดขึ้น ไม่มีขึ้น เพราะไม่มีเหตุที่จะทำให้นั้นเกิดขึ้น เช่น เพราะอวิชชา นิโรธ ซึ่งแปลว่า เพราะอวิชชาดับสังขารจึงดับนั้นความจริงหมายความว่าเพราะอวิชชาไม่มี หรือ ไม่เกิดขึ้น หรือ หมดปัญหาที่เนื่องจาก

^{๑๓} อภ.วิ. ๓๕/๑๔๕-๑๖๒/๑๒๗-๑๓๖.

อวิชาแล้ว สังขารก็ไม่มี ไม่เกิดขึ้น หรือจึงหมดปัญหาที่เนื่องจากสังขาร ไม่ใช่จะต้องหมายความว่า ทำอวิชาที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป สังขารที่เกิดขึ้นแล้วจึงหมดสิ้นไป

“นิโรธ” ที่ควรแปลว่า ดับ นั้นตามปกติท่านใช้ในความหมายที่แสดงสถานะตามธรรมดา หรือธรรมชาติของสิ่งปรุงแต่งทั้งหลาย เป็นไวพจน์อย่างหนึ่งของคำว่า ว่าง (แตกสลาย) หรืออนิจจะ ขณะ ในบาลีว่า “อิม่า ภิกขเว ติสโส เวทนา อนิจจา ปฏิจฺจสมุปฺปนา ขยธมฺมา วยธมฺมา วิราจธมฺมา นิโรธธมฺมา” (ภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ เหล่านี้แล เป็นสิ่งปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น ไม่เที่ยง มีอันเสื่อม สิ้น มลาย จางหาย ดับไปเป็นธรรมดา)^{๑๔}

ส่วน “นิโรธ” ในทุกขนิโรธอริยสัจ (=ปฏิจฺจสมุปบาทนิโรธวาร) แม้จะกล่าวถึง กระบวนการตามธรรมชาติแต่เป็นกระบวนการที่แสดงโดยมุ่งให้ชี้บ่งถึงการปฏิบัติ ท่านให้แปลได้ ๒ อย่าง^{๑๕} อย่างที่ ๑ มาจาก นิ (= ภาวะ = ไม่มี) + โรธ (= จารก = คูก ที่คุมขัง เรือนจำ ที่กักกัน เครื่องปิดล้อม สิ่งกีดขวางจำกัด) จึงแปลว่า ไม่มีสิ่งกีดกันจำกัดหรือหมดเครื่องกีดกัน อธิบายว่าไม่มี เครื่องปิดกั้นจำกัดอันใดแก่ที่คุมขังคือสังสาระ อีกอย่างหนึ่ง นิโรธในที่นี้ตรงกับอนุปาทะ แปลว่า ไม่เกิดขึ้น^{๑๖} นิโรธสัจ คือ ความดับของทุกขสัจที่เป็นรูปนามทั้งหมด เมื่อนักปฏิบัติบรรลุมรรคญาณรับ เอาพระนิพพานเป็นอารมณ์

มีพระพุทธพจน์ตรัสไว้ว่า “กตมญฺจ ภิกขเว ทุกขนิโรธ อริยสจฺจํ โย ตสฺสาเยว ตณฺหาเยว อเสสวिरาคานิโรธ จาโค ปฏินิสสัคโค มุตติ อนาลโย” “ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ คือ ทุกขนิโรธ ได้แก่ ความดับสนิทตัณหานั้นทั้งหมด ความสละตัณหานั้น ความปลอดตัณหานั้น ความวางตัณหานั้น และ ความไม่พัวพันตัณหานั้น”^{๑๗}

การละตัณหาของพระอริยบุคคลในแต่ละระดับมีความแตกต่างกัน ดังนี้

- ๑) พระโสดาบัน ละตัณหาที่เป็นเหตุให้ก่อความชั่วอันส่งผลให้ไปเกิด อบายและละ ตัณหาที่ผลิตเพลินในภพมากกว่า ๗ชาติในกามภูมิ
- ๒) พระสกทาคามี ละกามตัณหาอย่างหยาบที่ผลิตเพลินในภพมากกว่า ๒ ชาติ
- ๓) พระอนาคามี ละกามตัณหาอย่างละเอียด

^{๑๔} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๘๘/๒๖๖. ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๘๘/๒๘๖.

^{๑๕} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๗๗-๗๘.

^{๑๖} วิสุทฺธิ. ฎีกา (ไทย) ๓/๑๗๓.

^{๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๒๗๗.

๔) พระอรหันต์ ละตัณหาที่ยินดีในรูปฌาน พร้อมทั้งรูปภพและอรุภพ ท่านเป็นเช่นกับคนชื่นใจที่รำรวยเป็นเศรษฐีและได้รับราชาภิเษก ต่อมาจึงไม่ยินดีในกิเลสที่เหมือนกับความเป็นคนชื่นใจ

๕) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ^{๑๘}

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ หรือเรียกว่า มรรค แปลว่า ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับทุกข์ หรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือทางประเสริฐ มีองค์ประกอบ ๘ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เพราะเป็นทางสายกลาง ซึ่งดำเนินไปพอดีที่จะให้ถึงนิโรธโดยไม่ติดข้องหรือเอียงไปหาที่สุด ๒ อย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค (ความหมกมุ่นในกามสุข) และอัตตกิลมณานุโยค (การประกอบความลำบากแก่ตน คือ บีบคั้นทรมานตนเองให้เดือดร้อน)

๒. อุปธิ

อุปธิ (อุปธิ) ได้แก่ อุปธิขันธ เป็นต้น คำว่า หิ เป็นเพียงนิบาต คำว่า เพราะอาศัย (ปฏิเสธ) ได้แก่ อาศัยแล้ว คือทำให้เป็นที่อาศัย คำว่า ทุกข์ (ทุกข์) ได้แก่ ทุกข์มีชาติทุกข์ เป็นต้น อธิบายได้ว่า “สัตว์เหล่านี้มีทิฐิเป็นคติ สำคัญว่าหลุดพ้นในที่ใด พวกเขาก็ได้ประสบอุปธิ คือ ขันธ กิเลส และอภิสังขารในที่นั้น สัตว์โลกนั้นจะสลัดออกจากทุกข์ได้แต่ที่ไหน ก็เพราะอภิสังขารเกิดในที่ที่กิเลสเกิดมีความสืบเนื่องแห่งภพจึงไม่ขาดไปเลย เพราะฉะนั้น วัฏฏทุกข์ (ของสัตว์โลก) จึงไม่ดับ” ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า “ก็ทุกข์นี้ย่อมเกิดมี เพราะอาศัยอุปธิ”^{๑๙}

อุปธิ หมายถึง กิเลสที่ทำให้ติดอยู่ในวัฏฏสงสารมี ๔ อย่าง คือ (๑) ขันธอุปธิ (อุปธิ คือขันธ) (๒) กิเลสอุปธิ (อุปธิ คือกิเลส) (๓) อภิสังขารอุปธิ (อุปธิ คืออภิสังขาร) (๔) กามมูอุปธิ (อุปธิ คือกาม)

สรุป อุปธิทั้งหมด หมายถึง ขันธ ๕ กิเลส อภิสังขาร (กรรม) และกามคุณ ๕^{๒๐}

๑). ขันธอุปธิ (อุปธิ คือ ขันธ) คำว่า ขันธ เป็นภาษาไทยซึ่งมาจากบาลีว่า “ขณฺธ” แปลว่า หมวด, หมู, พวก, ประชุม, กอง, คณะ, ส่วน, ความดี, กาย, ร่างกาย, บ่า, ไหล่, ขันธ, (ส่วนต่าง ๆ ของร่างกายและจิตใจ) ขันธ ๕ เหล่านี้นั่นเอง ชื่อว่า ทุกขสัจจะ^{๒๑} ขันธในทางพระพุทธศาสนาหมายถึงร่างกาย โดยแยกร่างกายออกเป็น ส่วน ๆ ตามสภาพได้ ๕ ส่วนหรือ ๕ ขันธ คือ

^{๑๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖-๔๐๒/๒๖๐-๒๖๘.

^{๑๙} ชุ.อุ.อ. (ไทย) -/-/๒๖๒-๒๖๓.

^{๒๐} ชุ.อิติ.อ. (ไทย) ๗๗/๒๗๗.

^{๒๑} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๓๔๗.

(๑) รูป ได้แก่ ส่วนที่ประกอบกันของธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ เช่น ผม หน้ กระจุก โลหิต ถ้าใจเข้าไปยึดถือว่า เป็นกายเรา พอกายมีการเปลี่ยนแปลงทรุดโทรมลงไป ใจก็จะทำให้เกิดทุกข์ ขึ้นมา การเข้าไปยึดมั่นในรูปขั้นนี้ก็เป็นตัวทุกข์^{๒๒}

(๒) เวทนา ได้แก่ ระบบรับรู้รู้สึกสิ่งที่สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ นี่เป็น ธรรมชาติที่จะเกิดขึ้น กระทบกับอารมณ์ ทางตา ทางหู มันก็จะเกิดความรู้สึก (ผัสสะ) อยู่ ๒ ทาง คือ ชอบ ก็เกิดสุขเวทนา ถ้าไม่ชอบก็เกิดทุกข์เวทนา เวลาเกิดเวทนา ทั้งสุข ทั้งทุกข์ อันเป็นผลมาจากการ กระทบกับอารมณ์ภายนอก^{๒๓}

(๓) สัญญา ได้แก่ ความจำในเรื่องอดีตที่เคยเห็น เคยได้ยิน ตัวนี้สำคัญมาก ถ้ารู้ไม่เท่า ทันก็จะเข้าไปยึด และจมปลักอยู่กับอารมณ์อดีต นี่คือตัวทุกข์ที่สำคัญทีเดียว^{๒๔}

(๔) สังขาร ได้แก่ ระบบคิดปรุงแต่งต่าง ๆ ตีบ้างชั่วบ้าง ซึ่งเป็นผลมาจากความจำ (สัญญาขั้น) จะเห็นได้ชัดมาก สังขารขั้น นอกจากเป็นตัวทุกข์อย่างสำคัญแล้ว ยังเป็นบ่อเกิดของ กิเลส^{๒๕} (อารมณ์เศร้าหมอง) นานาประการอีกด้วย

(๕) วิญญาณ ได้แก่ การรับรู้อารมณ์ทางทวารต่าง ๆ มีตา มีหู เป็นต้น คือ เวลาเห็น รูป เวลาได้ยินเสียง^{๒๖} แล้วเกิดความสำคัญมั่นหมายว่า ตัวเราเห็นได้ยิน ถ้าได้เห็น ได้ยินสิ่งที่ดีก็ เพลิดเพลินพอใจ แต่ถ้าได้เห็นได้ยินสิ่งที่ไม่ดี ก็เกิดอารมณ์ขัดเคือง ฉะนั้นการเข้าไปยึดมั่นใน วิญญาณขั้น คือ การได้เห็น การได้ยิน นี่ก็เป็นตัวทุกข์.

คำว่าขั้น หมายถึง เป็นกลุ่ม เป็นกอง คำว่าเป็นกลุ่ม เป็นกอง ในที่นี้ไม่ได้หมายความว่า มันมีจำนวนมาก ๆ มารวมกัน แต่หมายถึงว่า มันมีประเภทต่าง ๆ กัน รวมกัน ก็เรียกว่า เป็นขั้น ประเภทต่าง ๆ มี ๕ ประเภท^{๒๗} คือ

^{๒๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสุทธิ ปธ ๙), เพชรในดวงใจ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙), หน้า ๓๔.

^{๒๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓, ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๒.

^{๒๔} พระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิม โกมล), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓ ภาครูปนิพพาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: แผนกเรียนพระไตรปิฎกวัดเพลงวิปัสสนา, ๒๕๒๒), หน้า ๖๘๕.

^{๒๕} พระอาจารย์ภททันตะอาสภเถระ, **วิปัสสนาทีปนิฎฎิกา**, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๕.

^{๒๖} ส.ช (บาลี) ๑๗/๗/๑๔, ส.ช (ไทย) ๑๗/๗/๒๑.

^{๒๗} ที.ม. (บาลี) ๙/๒๑๓/๔๓., ที.ม. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๒.

สภาวะธรรมของขั้น ๕ ก็คือ การเจริญสติกำหนดรู้รูปนามปัจจุบัน จึงทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถหยั่งเห็นลักษณะพิเศษและลักษณะทั่วไปได้อย่างชัดเจน ผู้ปฏิบัติธรรมจึงไม่ควรใส่ใจต่ออดีตหรืออนาคต ควรเจริญสติกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันตามความเป็นจริง^{๒๘}

ขั้น ๕ คือ ตัวตนทั้งฝ่ายกายและจิต อันประกอบด้วยรูปหรือกาย และจิตอันมีเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นเรื่องของการจำแนกตัวตนที่เรายึดมั่น ถือมัน หลงใหล และพึงพอใจให้เห็นว่าเป็นเพียงเกิดแต่เหตุปัจจัยของสิ่งเหล่านี้ ไม่ได้มีความเป็นตัวตนที่เป็นแก่นแท้ ๆ คงทนอย่างถาวรทั้งนี้ก็ต้องอาศัยปัญญาที่พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงอยู่เนื่อง ๆ ในรูปนามขั้น ๕ หรือกาย ใจ คือ ปัญญาที่ในมหากุศล มหาภิรียา ขณะที่กำหนดรู้รูปนามขั้น ๕ หรือกาย ใจ^{๒๙}

การแสดงส่วนประกอบต่าง ๆ นั้นย่อมทำได้หลายแบบสุดแต่วัตถุประสงค์จำเพาะของการแสดงแบบนั้น ๆ แต่ในที่นี้จะแสดงแบบขั้น ๕ พุทธธรรมแยกแยะชีวิตทั้งหมด ที่บัญญัติเรียกว่า “สัตว์” “บุคคล” ฯลฯ ออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ ๕ ประเภท หรือ ๕ หมวด เรียกทางธรรมว่า เบญจขั้น คือ

รูป ได้แก่ ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือ สรรพและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

เวทนา ได้แก่ ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ

สัญญา ได้แก่ ความกำหนดได้ หมายรู้ คือ กำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุทำให้จำอารมณ์นั้น ๆ ได้

สังขาร ได้แก่ องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตที่ปรุงแต่งจิตให้ดี,ชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ปัญญา โมหะ โทสะ โลภะ มานะ ทิณฺณิ มัจฉริยะ เป็นต้น

วิญญาณ ได้แก่ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ เพื่อเห็นความหมายชัดเจน และเพื่อป้องกันความสับสน^{๓๐}

^{๒๘} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), *อริยวังสปฏิปทา*, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๔๐.

^{๒๙} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), *อริยวังสปฏิปทา*, หน้า ๔๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิธรรม, ๒๕๕๕), หน้า ๑๕

^{๓๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๔๙/๔๐๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๙/๓๘๘.

สัญญา^{๓๑} เป็นความรู้จำพวกหนึ่ง หมายถึง การหมายรู้หรือกำหนดรู้อาการของอารมณ์ เช่น ลักษณะ ทรวดทรง สี สันฐาน ฯลฯ ตลอดจนชื่อเรียก และสมมติบัญญัติต่าง ๆ เชี่ยว ขาว ดำ แดง ดั่ง เบา ทุ้ม แหลม อ้วน ผอม โຕะ ปากกา หมู หมา ปลา แมว คน เขา เรา ท่าน เป็นต้น การหมายรู้หรือกำหนดรู้^{๓๒}นี้ อาศัยการจับเผชิญหรือการเทียบเคียงระหว่างประสบการณ์ หรือความรู้เก่า กับประสบการณ์หรือความรู้ใหม่ ถ้าประสบการณ์ใหม่ตรงกับประสบการณ์เก่า เช่นพบเห็นคนหรือสิ่งของที่เคยรู้จักแล้ว ได้ยินเสียงที่เคยได้ยินแล้ว

วิญญาณ^{๓๒} แปลว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้แจ้งอารมณ์ หมายถึง ความรู้ประเภทพื้นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามชั้นอื่น ๆ เกี่ยวข้องกับนามชั้นอื่นทั้งหมด เป็นทั้งความรู้ต้น และความรู้ตาม ที่ว่าเป็นความรู้ต้น คือความรู้เริ่มแรก เมื่อเห็นได้ยิน เป็นต้น (เกิดวิญญาณขึ้น) จึงจะรู้สึกชื่นใจ หรือ ปีบคั้นใจ (เวทนา) จึงจะกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงจะจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร เช่น เห็นท้องฟ้าวิญญาณ) รู้สึกสบายตาชื่นใจ (เวทนา) หมายรู้ว่า ท้องฟ้าสีคราม สดใส ฟ้าสวย ฟ้าบ้าย ฟ้าสวย (สัญญา) ชอบใจฟ้านั้น อยากเห็นฟ้านั้นได้สบาย ๆ ชัดเจนและนาน ๆ ฯลฯ (สังขาร) ที่รู้ตาม คือ ควบคุมไปตามกิจกรรมของชั้นอื่น ๆ เช่น รู้สึกสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาณ พึงสังเกตว่ารู้สึกสุข กับรู้ว่าเป็นสุข ไม่เหมือนกัน) รู้สึกปีบคั้นใจไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาณ) หมายรู้ว่าอย่างนี้เป็นสุข อย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้นเมื่อนึกคิดปรุงแต่งตั้งเจตจำนงไปอย่างใด ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้พื้นฐานซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามชั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจนี้ เรียกว่าวิญญาณ

สรุป สภาวะและองค์ธรรมของขั้น ๕ คือ ตัวตนทั้งฝ่ายกายและจิต อันประกอบด้วยรูปหรือกาย และจิตอันมีเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นเรื่องของการจำแนกตัวตนที่เรายึดมั่น ถือมั่น หลงใหล และพึงพอใจ ให้เห็นว่าเป็นเพียงเกิดแต่เหตุปัจจัยของสิ่งเหล่านี้ ไม่ได้มีความเป็นตัวตนที่เป็นแก่นแท้ ๆ คงทนอย่างถาวรทั้งนี้ก็ต้องอาศัยปัญญาที่พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงอยู่เนื่อง ๆ ในรูปนามขั้น ๕ หรือกาย ใจ คือ ปัญญาที่ในมหากุศล มหากิริยา ขณะที่กำหนดรู้รูปนามขั้น ๕ หรือกาย ใจ

๒). กิเลสอุปธิ (อุปธิ คือ กิเลส) กิเลส หมายถึง ธรรมชาติใด มีสภาพเศร้าหมองเร่าร้อน และทำให้สัมปยุตตธรรมเศร้าหมองเร่าร้อน ธรรมชาตินั้นชื่อว่า กิเลส^{๓๓} ธรรมที่ชื่อว่ากิเลสนี้เป็นสภาพธรรมที่ทำให้เศร้าหมองและเร่าร้อน หมายความว่า ตนเองก็เศร้าหมองและเร่าร้อน และทำให้

^{๓๑} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๗๙/๙๘, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๐.

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๗.

^{๓๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๕๗๕/๓๘๐.

สัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมด้วยต้องเศร้าหมองและเร่าร้อนไปด้วย เช่น กิเลสใดเกิดร่วมกับจิตและเจตสิกอื่นใด ก็ย่อมทำให้จิตและเจตสิกอื่นนั้น เศร้าหมองและเร่าร้อนไปด้วย^{๓๔} กิเลสยังเป็นเครื่องตรึงจิตและเป็นเครื่องผูกใจให้อยู่กับความเร่าร้อน กิเลสเครื่องผูกใจ ๕ ประการ ได้แก่

(๑) เป็นผู้ไม่ปราศจากความกำหนด ไม่ปราศจากความพอใจ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหาย ไม่ปราศจากความเร่าร้อน ไม่ปราศจากความอยากในกามทั้งหลาย จิตของภิกษุยังไม่ปราศจากความกำหนด ไม่ปราศจากความพอใจ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหาย ไม่ปราศจากความเร่าร้อน ไม่ปราศจากความอยากในกามทั้งหลายนั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนื่อง ๆ เพื่อกระทำต่อเนื่อง เพื่อบำเพ็ญเพียร นี่เป็นกิเลสผูกใจประการที่ ๑ ของภิกษุผู้มีจิตไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนื่อง ๆ เพื่อกระทำต่อเนื่อง เพื่อบำเพ็ญเพียร

(๒) เป็นผู้ไม่ปราศจากความกำหนดในกาย ฯลฯ

(๓) เป็นผู้ไม่ปราศจากความกำหนดในรูป ฯลฯ

(๔) ฉันทอาหารตามความต้องการจนอึดเกินไป ประกอบความสุขในการนอน ความสุขในการเอกเขนง ความสุขในการหลับอยู่ ฯลฯ

(๕) ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความปรารถนาเป็นเทพนิกายหมู่ใดหมู่หนึ่งว่าด้วยศีล วัตร ตบะหรือพรหมจรรย์นี้ เราจักเป็นเทพเจ้าหรือเทพตนใดตนหนึ่ง จิตของภิกษุผู้ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความปรารถนาเป็นเทพนิกายหมู่ใดหมู่หนึ่งว่า ด้วยศีล วัตร ตบะหรือพรหมจรรย์นี้ เราจักเป็นเทพเจ้า หรือเทพตนใดตนหนึ่ง' นั้นย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนื่อง ๆ เพื่อกระทำต่อเนื่อง เพื่อบำเพ็ญเพียร นี่เป็นกิเลสผูกใจประการที่ ๕ ของภิกษุผู้มีจิตไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนื่อง ๆ เพื่อกระทำต่อเนื่อง เพื่อบำเพ็ญเพียร”

๓). อภิสังขารูปิธิ (อุปธิ คือ อภิสังขาร) อภิสังขาร (กรรม) กรรม แปลตามศัพท์ว่า การงาน หรือการกระทำ แต่ในทางธรรมหมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นได้ด้วยความตั้งใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรมกรรมนั้น เมื่อจำแนกตามคุณภาพ หรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุ ย่อมแบ่งได้เป็น ๒ อย่างคือ^{๓๕}

(๑) อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึงการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ

(๒) กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี หรือกรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คืออโลภะ อโทสะ หรืออโมหะ

^{๓๔} พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุฐานาจริยะ, **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, (ชลบุรี: วัดภัททันตะ อสภาราม, ๒๕๑๓), หน้า ๑๙๗.

^{๓๕} อง.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/๕๐๙/๒๕๘, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๙๐/๒๗๑.

อนึ่ง ในกุศลมูล ๓ นั้น พึงทราบว่า อโลภะ ไม่โลภ หมายถึง ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความโลภ รวมถึงจาคะ, อโทสะ ไม่คิดประทุษร้าย หมายถึง ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับโทสะ โดยเฉพาะเมตตา, อโมหะ ไม่หลง หมายถึง ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความหลง โดยเฉพาะปัญญา แต่ถ้าจำแนกตามทวารคือทางที่ทำการ หรือทางแสดงออกของกรรม จัดเป็น ๓ คือ^{๓๖}

๓.๒.๑. กายกรรม กรรมทำด้วยกาย หรือการกระทำทางกาย

๓.๒.๒. วจีกรรม กรรมทำด้วยวาจา หรือการกระทำทางวาจา

๓.๒.๓. มโนกรรม กรรมทำด้วยใจ หรือการกระทำทางใจ

เมื่อจำแนกให้ครบตามหลัก ๒ ข้อที่กล่าวมาแล้ว ก็จะมีกรรมรวมทั้งหมด ๖ อย่าง คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แต่ละอย่างที่เป็นอกุศล กับ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แต่ละอย่างที่เป็นกุศล^{๓๗} อีกอย่างหนึ่ง ท่านจำแนกกรรมตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบากหรือการให้ผล จัดเป็น ๔ อย่าง คือ^{๓๘}

(๑) กรรมดำ มีวิบากดำ ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียน .เช่น ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉาจาร มุสาวาท และดื่มสุราเมรัย

(๒) กรรมขาว มีวิบากขาว ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขารและมโนสังขารที่ไม่มีการเบียดเบียน ตัวอย่าง คือ การประพฤติตามกุศลกรรมบถ ๑๐

(๓) กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง เช่น การกระทำของมนุษย์ทั่ว ๆ ไป

(๔) กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ได้แก่ เจตนาเพื่อละกรรมทั้งสามอย่างข้างต้น หรือว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ โพชฌงค์ ๗ หรือมรรคมีองค์ ๘

๔. กามมูปธิ (อุปธิ คือ กาม) เหตุเกิดของกามคุณ ๕

กาม แปลว่า ความใคร่ เป็นไปได้ทั้งในฝ่ายกุศลและทั้งในฝ่ายอกุศล กามที่เป็นฝ่ายอกุศลนั้น ท่านเรียกว่า กามตัณหา เพราะเป็นตัวตัณหาทำให้เกิดกามหรือกามราคะ ส่วนที่เป็นฝ่ายกุศลนั้นก็คือ อัมมกามตา ความเป็นผู้ใคร่ในธรรม ใคร่จะปฏิบัติธรรม ผู้ที่ใคร่ในธรรม ท่านใช้คำว่า อัมมกาม แปลว่า ผู้ใคร่ในธรรม ซึ่งผู้ใคร่ในธรรมนั้น ท่านกล่าวว่าจะเป็นผู้เจริญส่วนผู้ซึ่งธรรมนั้นจะเป็นผู้เสื่อมเพราะฉะนั้น คำว่า กาม ในคำว่า อัมมกาม นี้จึงจัดเป็นกุศลธรรม

กามประเภทที่เป็นกามตัณหาหรือกามราคะนั้น ท่านแบ่งออกเป็น ๒ ประการ เหมือนอย่าง que พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ใน คุหุฏฐกสูตร นิทเทสที่ ๒ ตอนหนึ่งว่า “คำว่า กามทั้งหลายในโลกนี้

^{๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๔/๕๖.

^{๓๗} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๔๕/๑๓๑; ๕๘๖/๓๗๖.

^{๓๘} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๒-๘/๓๑๓-๓๒๒.

ไม่ใช่เป็นของอันนรชนละได้ง่าย” คือ พระพุทธเจ้าเคยตรัสไว้ว่า “กามนั้นไม่ใช่ของที่ละได้ง่าย” เพราะว่าปุณฺณนั้นมักจะติดอยู่ในกาม กามในที่นี้ ได้แก่ กาม ๒ ชนิด คือ^{๓๙}

(๑) วัตถุกาม ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นที่ชอบใจ เครื่องลาด เครื่องนุ่งห่ม ทาสี ทาสา แพะ แกะ สุนัข ไก่ ช้าง โค ม้า ลา นาคา ที่ดิน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชธานี แคว้นแคว้น ชนบท กองพล คลังและวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า “วัตถุ กาม” ดังนั้น คำว่าวัตถุกามจึงกินความหมายกว้าง คือ สิ่งที่เป็นวัตถุนั้นเอง สิ่งที่เป็นวัตถุสิ่งของ เรียกว่าวัตถุกามทั้งสิ้น ทั้งรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส บ้านเรือน เครื่องใช้ สัตว์เลี้ยง บุคคล นี่เป็นวัตถุ กาม คือ กามที่เป็นตัวเป็นตน เป็นวัตถุ เพราะฉะนั้น คำว่า วัตถุกาม ถ้าจะตีความในแง่แรกก็คือ สิ่งที่เป็นวัตถุสิ่งของซึ่งทำให้เราไปติดใจ หรือไปหลงใหลในสิ่งนั้น สิ่งใดที่เราไปติดอยู่ สิ่งนั้นจัดเป็นวัตถุ กามทั้งสิ้น^{๔๐}

(๒) กิเลสกาม คือ ตัวจิตของเราที่เป็นตัวใครในด้านกาม ไม่เป็นวัตถุแต่เป็นความใคร่ ความคิด ความพอใจ ความกำหนด ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนดคือความใคร่ ความเพติดเพติดคือความใคร่ในกามทั้งหลาย ความปรารถนาในกาม ความเสนาหาในกาม ความเร่าร้อนใน กาม ความหลงในกาม ความติดในกาม บ่วงคือกาม ความประกอบในกาม ความยึดถือในกาม เครื่อง กั้นคือกามฉันทะ กามเหล่านี้ชื่อว่ากิเลสกาม^{๔๑}

ในเรื่องกามนั้นครั้งเมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่พระปัญจวัคคีย์ครั้งแรกพระองค์ ทรงยกที่สุดโต่ง ๒ ประการขึ้นแสดง ว่าเป็นสิ่งที่นักบวชไม่ควรเสพ คือไม่ควรกระทำ คือ

๑) กามสุขัลลิกานุโยค^{๔๒} หมายถึง การประกอบตนไว้ในทางกาม คือการเกี่ยวข้องกับ มัว เมาอยู่ด้วยกามทั้งหลาย

๒) อตถกิลมถานุโยค^{๔๓} หมายถึง การทรมานตนให้ลำบาก คือการทำตัวให้เป็นอยู่ อย่างลำบาก เจ็บปวด ทรมาน

๓. อวิชชา

อวิชชา เป็นปัจจัยหนุนส่งไม่ให้เกิดปัญญา ทำให้อาสวะทั้งหลายเกิดขึ้นในจิตตสันดาน ของสัตว์ ส่งผลให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่รู้จบสิ้น คือ อวิชชาสวะ (อาสวะคืออวิชชา) ทำให้สัตว์ตก อยู่ในสภาวะของการไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริง “อวิชชา เป็นเหตุเกิดแห่งอาสวะทั้งหลาย” หมายถึง

^{๓๙} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓/๗, ม.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๑.

^{๔๐} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒/๑, ม.ม. (ไทย) ๒๙/๒/๑.

^{๔๑} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒/๒, ม.ม. (ไทย) ๒๙/๒/๒.

^{๔๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒.

^{๔๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

ความไม่รู้จริง,ความหลงอันเป็นเหตุทำให้ไม่รู้จริง มี ๔ ประการ คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง ไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้เหตุเกิดทุกข์ ไม่รู้ความดับทุกข์ ไม่รู้ทางให้ถึงความดับทุกข์”^{๔๔}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถระ) ทรงให้ความหมายของอวิชชาว่า ความไม่รู้ อันหมายความว่าไม่รู้ในอริยสัจทั้ง ๔ มนุษย์ซึ่งมีความรู้ ตั้งแต่ตาได้เห็นรูป ก็ทำให้รู้ในรูปนั้น หูได้ยินเสียงก็ทำให้รู้ในเสียงนั้น เป็นต้น ตลอดจนความรู้สึกในสิ่งต่าง ๆ ที่มีเป็นพื้นอยู่และที่ศึกษาเล่าเรียนเพิ่มเติมขึ้นมาต่าง ๆ แต่ว่าความรู้ที่มีอยู่นั้นเป็นความรู้ที่ไม่จริง เป็นความรู้ที่ผิดจากความเป็นจริง ความรู้ที่ไม่จริงความรู้ที่ผิดไปจากความเป็นจริงนี้แหละคืออวิชชา^{๔๕}

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ให้ความหมายว่า อวิชชา: อ แปลว่า ไม่, วิชา แปลว่า รู้ แต่มีความหมายว่า ไม่มีความรู้ก็ได้,ว่าไม่ใช่ความรู้ ก็ได้

อวิชชา ไม่มีความรู้หมายถึง ไม่มีความรู้ที่ถูกต้อง,หรือไม่รู้อะไรเลย แต่การที่คนเราไม่รู้อะไรเลยนั้นเป็นไปไม่ได้แน่นอน คนเราต้องรู้อะไรอยู่บ้าง แต่ความรู้ที่ว่านั้น เป็นความรู้ที่ไม่ถูกต้อง เพราะความรู้ในที่นี้ หมายถึง ความรู้ที่ถูกต้อง^{๔๖}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายว่า อวิชชา ความเข้าใจว่าเกิดในสวรรค์เป็นยอดแห่งความสุข ความเข้าใจว่าฆ่าคนนั้นคนนี้เสียได้เป็นความสุข เข้าใจว่าฆ่าตัวตายเสียได้เป็นความสุข เข้าใจว่าเข้าถึงความเป็นพรหมแล้วจะไม่เกิดไม่ตาย เข้าใจว่าทำพิธีบวงสรวงเช่นสังเวฬุแล้วจะไปสวรรค์ได้ เข้าใจว่าจะเข้านิพพานได้ด้วยการบำเพ็ญตบะ เข้าใจว่าตัวตนอันนี้นั้นแหละจะได้ไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ด้วยการกระทำอย่างนี้ เข้าใจว่าตายแล้วสูญ^{๔๗}

อวิชชา คือ ธรรมที่ทำให้สัตว์หลง โง่ ไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง เป็นข้อหนึ่งในโอฆะ ๔ คือ อวิชชา โสภะ ที่ปรากฏในโอฆตรณสูตรกล่าวว่า “หมู่มสัตว์จมลงหรือต่าลงนั้นเปรียบเสมือนห้วงน้ำชื่อว่าโอฆะเป็นอ่าว หรือ ห้วงน้ำที่ไหลวน ดูกสัตว์ที่จมสู่ที่ต่ำ ทำให้สัตว์ทั้งหลายนั้นจมลงในสังสารวัฏจนถึงอบายภูมิเหมือนกับจมลงในห้วงน้ำ”^{๔๘}

อวิชชา เป็นหมวดธรรมที่ทำให้สัตว์นั้นไม่รู้ ไม่เห็นสภาพธรรมตามความเป็นจริง ได้แก่ “ความไม่หยั่งรู้ในทุกข์ ไม่หยั่งรู้ในเหตุเกิดทุกข์ ไม่หยั่งรู้ในความดับทุกข์ ไม่หยั่งรู้ในทางปฏิบัติให้ถึง

^{๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๕๒๐.

^{๔๕} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถระ), **สัมมาทิฐิ**, หน้า ๑๖๗.

^{๔๖} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **ทุกข์**, (กรุงเทพมหานคร: ตถตาพับลิเคชั่น, ๒๕๔๗), หน้า ๑๒๑.

^{๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๙๙.

^{๔๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑/๑.

ความดับทุกข์ คือ ไม่หยั่งรู้ในอริยสัจ ๔ นั่นเอง เพิ่มอีก ๔ ข้อ คือ ไม่หยั่งรู้ในอดีต ไม่หยั่งรู้ในอนาคต ไม่หยั่งรู้ทั้งในอดีตและทั้งในอนาคต ไม่หยั่งรู้ในธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น”^{๔๙} ซึ่งรวมกันแล้วมีอยู่ ๘ ประการ เรียกว่า อวิชชา ๘ จะได้อธิบายดังนี้

๑) ความไม่หยั่งรู้ในทุกข์ มนุษย์ได้รับความทุกข์ต่าง ๆ ทั้งในอดีต ทั้งกำลังได้รับอยู่ในปัจจุบันและในอนาคต แต่มันยังไม่รู้สึกตัวไม่มีความสะดุ้งกลัวต่อความทุกข์เหล่านี้ มัวหลงเพลิดเพลินอยู่กับความทุกข์ที่ได้รับ ได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความโศกเศร้าเสียใจ ความร่ำไรราพัน ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความได้ประสบกับสิ่งที่ไม่รัก ความไม่สำเร็จตามความประสงค์ ความคับแค้นใจ ความทุกข์ นี้ไม่มีใครเลี้ยงให้พ้นได้

๒) ไม่หยั่งรู้ในเหตุเกิดทุกข์ ต้นเหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์ คือ โลภะ หมายถึง ความอยากได้เป็นต้น เหตุของความทุกข์ของคนธรรมดาทั่วไป ไม่รู้เหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์ จึงได้ชวนชวายนพยายามทำกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดีเพื่อแสวงหาให้ได้มาซึ่งอารมณ์ที่น่ายินดีน่าปรารถนาต่าง ๆ ไม่รู้ตัวว่าได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจของโลภะเพราะอำนาจแห่งตัณหา

๓) ไม่หยั่งรู้ในความเกิดทุกข์ มนุษย์ทั้งหลาย เกิดแก่ เจ็บตายอยู่ใน ภูมิต่ำภูมิสูงตกอยู่ในกองทุกข์ทั้งสิ้นไม่มีวันที่จะพ้นจาก เกิด แก่ เจ็บ ตาย จะต้องวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏมีความดำริผิดสนใจในอารมณ์ที่ผิดย่อมเป็นผู้ที่ไม่เข้าใจ ศิล สมาธิ ปัญญา อันเป็นสภาวะที่สามารถนำให้เข้าสู่พระนิพพาน

๔) ไม่หยั่งรู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือ ไม่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องของขบวนการข้ามพ้นจากทุกข์ได้ คือ ไม่เข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการของมรรค มี “องค์ธรรม ๘ ประการ มีสัมมาทิฐิเป็นต้น ที่ประกอบกันเข้าเป็นมรรค หรือเรียกชื่อเต็มว่า อริยอัฏฐังคิกมรรค”^{๕๐} แต่คิดว่าสิ่งที่ตนได้กระทำอยู่นั้นเป็นทางอันบริสุทธิ์ สามารถนำตนเองนั้นพ้นจากทุกข์ได้ แต่ผลสุดท้ายเมื่อตายจากภพนี้ไปแล้วก็ต้องได้รับความทุกข์ในอบายภูมิเพราะความโลภความหลง มุ่งหวังจะให้พ้นทุกข์ซึ่งเป็นไปไม่ได้ยาก

๕) ไม่หยั่งรู้ในอดีต คือ ความไม่รู้ในขันธ อายตนะธาตุที่เป็นในส่วนของอดีตในที่นี้ หมายถึง สัตว์ทั้งหลายที่เคยเกิดมาและตายไปแล้ว ไม่รู้ว่าตัวเองหรือคนอื่นเคยเกิดมาเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม หรือสัตว์เดรัจฉาน หรืออีกความหมายหนึ่งคือ ไม่รู้จักสาวหลัง ได้แก่ เมื่อประสบผลอยู่ในปัจจุบัน ก็ไม่รู้จักที่จะสาวต่อไปข้างหลังในอดีต ว่าเกิดมาจากธาตุอะไร^{๕๑}

^{๔๙} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถระ), สัมมาทิฐิ, หน้า ๑๘๐.

^{๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๗๔.

^{๕๑} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถระ), สัมมาทิฐิ, หน้า ๑๙๒.

๖) ไม่หยั่งรู้ในอนาคต คือ ความไม่รู้ในขั้นธ อายุตนธาตุที่เป็นในส่วนของอนาคตในที่นี้ หมายถึง ตนเองและคนอื่นสัตว์ทั้งหลายที่เคยเกิดมาและตายไปแล้ว มีความเข้าใจว่าจะไม่มาเกิดอีก หรืออีกประเด็นหนึ่ง คือ การกระทำอยู่ในปัจจุบันอันนับว่าเป็นส่วนเหตุ ก็ไม่รู้จักที่คาดหวังไปในอนาคตว่าจะให้เกิดผลต่อไปอย่างไร การที่จะกระทำอะไรอยู่ในปัจจุบันที่เป็นกรรมต่าง ๆ ทางกาย วาจา และทางใจ อันเป็นส่วนเหตุ ไม่รู้จักคาดหวังคือ ไม่รู้จักหยั่งถึงผลที่จะเกิดขึ้นข้างหน้า^{๕๒}

๗) ไม่หยั่งรู้ทั้งในอดีตและทั้งในอนาคต คือ ด้วยอำนาจของวิชาทำให้ไม่รู้ว่ามีมนุษย์ เทวดา พรหม หรือสัตว์ที่เกิดในอบายภูมิ เคยเกิดมาแล้วทั้งในอดีตและที่จะเกิดต่อไปในภายหน้า

๘) ไม่หยั่งรู้ในธรรมะที่อาศัยกันเกิดขึ้น คือ ไม่เข้าใจในกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น โดยมีวิชาค้นหาเป็นมูลและโดยการอาศัยอายตนะภายในและอายตนะภายนอก แล้วมีการกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ทั้งดีและไม่ดี ซึ่งอันปुरुชน คือ ผู้ไม่มีปัญญามองเห็นนั้น ย่อมไม่รู้ถึงความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายตามปฏิจจสมุปบาท

๔. สังขาร

สังขาร^{๕๓} หมายถึง สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ความตั้งใจที่ประกอบด้วยเจตนาอันแสดงออกทางกาย เรียกว่า กายสังขาร แสดงออกทางวาจา เรียกว่า วจีสังขาร แสดงออกทางใจ เรียกว่า จิตตสังขาร ความคิดที่ปรุงแต่งเกิดขึ้นอาจะมีทั้งที่เป็นส่วนดี เรียกว่า ปุญญาภิสังขาร ส่วนที่ไม่ดี เรียกว่า อปุญญาภิสังขาร ความคิดที่ปรุงแต่งจิตอันมั่นคงของผู้ที่ได้บรรลุรูปสมบัติ เรียกว่า อเนญชาภิสังขาร ความคิดที่ปรุงแต่งกายสังขารและวจีสังขาร เป็นปุญญาภิสังขารและอปุญญาภิสังขาร แต่จิตตสังขารเป็นสังขารได้ทั้ง ๓ ประการ

๑) ปุญญาภิสังขาร อภิสังขารที่เป็นบุญ,สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร

๒) อปุญญาภิสังขาร อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อภูมิ คือ เป็นบาป,สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย

๓) อเนญชาภิสังขาร อภิสังขารที่เป็นอเนญชา, สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นอรุปาวจร ๔ หมายถึงภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๒.

^{๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา), ๒๕๕๔, หน้า ๔๑๑.

๕. วิญญาณ

วิญญาณ (วิ+ณฯ อวโพธเน+ยุ) จิต,ใจ วิชาณาตติ วิณณณํ สภาพที่รู้ชัด ชื่อว่าวิญญาณะ (ซ้อน ณ, อาเทศ ยุ เป็น อน,น เป็น ณ,ลบ อ). วณณณํ นิจจํ วา อนิจจํ วาติ. อนิจจํ ภาณเต วิญญาณ เทียงหรือไม่เที่ยง ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า

วิญญาณ (วิ+ณฯ อวโพธเน+ยุ) จิต,ใจ วิชาณาตติ วิณณณํ สภาพที่รู้ชัด ชื่อว่าวิญญาณะ (ซ้อน ณ, อาเทศ ยุ เป็น อน,น เป็น ณ,ลบ อ). วณณณํ นิจจํ วา อนิจจํ วาติ. อนิจจํ ภาณเต^{๕๔} วิญญาณ เทียงหรือไม่เที่ยง ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า

วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกายและ สัมผัสทางใจตามติดให้เกิดการรับรู้ต่าง ๆ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มี ๖ ประการ คือ

- ๑) จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา)
- ๒) โสตวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู)
- ๓) ชานาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก)
- ๔) ชิวหาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น)
- ๕) กายวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย)
- ๖) มโนวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)

วิญญาณ หมายถึง อภิสังขารวิญญาณ (วิญญาณที่เกิดพร้อมกับอภิสังขาร)^{๕๕}

วิญญาณัญญูตติ คือ ภูมิอันเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ ในที่นี้หมายถึง วิญญาณัญญู ๔ และ วิญญาณัญญู ^{๕๖}

วิญญาณ^{๕๗} แปลว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้แจ้งอารมณ์ หมายถึง ความรู้ประเภทพื้นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามชั้นอื่น ๆ เกี่ยวข้องกับนามชั้นอื่นทั้งหมด เป็นทั้งความรู้ต้น และความรู้ตาม ที่ว่าเป็นความรู้ต้น คือความรู้เริ่มแรก เมื่อเห็นได้ยินเป็นต้น (เกิดวิญญาณขึ้น) จึง จะรู้สึกชื่นใจ หรือ ปีบคั้นใจ (เวทนา) จึงจะกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงจะจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร เช่น เห็นท้องฟ้าวิญญาณ) รู้สึกสบายตาชื่นใจ (เวทนา)หมายรู้ว่า ท้องฟ้าสีคราม สดใส ฟ่ำสวย ฟ่ำป่าย ฟ่ำสวย (สัญญา) ชอบใจฟ่ำนั้น อยากเห็นฟ่ำนั้นได้สบาย ๆ ชัดเจนและนาน ๆ ฯลฯ (สังขาร) : ที่รู้ตามคือรู้ควบไปตามกิจกรรมของชั้นอื่น ๆ เช่น รู้สึกสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาณ : พึงสังเกตว่ารู้สึกสุข กับรู้ว่าเป็นสุข ไม่เหมือนกัน) รู้สึกปีบคั้นใจไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์

^{๕๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๑/๑๘.

^{๕๕} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๑๑๑๘/๔๕๐.

^{๕๖} พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๘๓/๒๘๙-๒๙๐.

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๗.

เป็นทุกข์ (วิญญาน) หมายความว่าอย่างนี้เป็นสุข อย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้นเมื่อนึกคิดปรุงแต่งตั้งเจตจำนงไปอย่างใด ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ยืนพื้นซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามชั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจนี้เรียกว่า วิญญาน

๖. ผัสสะ

ผัสสะ ถือว่าสำคัญในกระบวนการรับรู้ เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ขบวนการก็ดำเนินต่อไป เริ่มแต่ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น ปฏิกริยาอย่างอื่นของจิตใจ การจำหมาย การนำอารมณ์นั้นไปคิดปรุงแต่ง ตลอดจนการแสดงออกต่าง ๆ ที่สืบเนื่องไปตามลำดับในกระบวนการนี้ ก็คือความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามา ซึ่งเกิดขึ้นในลำดับถัดจากผัสสะนั่นเอง ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา เวทนาจะปรากฏขึ้นได้ ก็เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย^{๕๘} คือความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้นโดยเป็นสุขสบายไม่สบายหรือเฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง เวทนานี้ถ้าแบ่งตามทางรับรู้ก็มี ๖ เท่าจำนวนอายตนะ คือเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู เป็นต้น แต่ถ้าแบ่งตามคุณภาพจะมีจำนวน ๓ คือ ๑. สุข ได้แก่ สบาย ชื่นใจ ถูกใจ ๒. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบาย เจ็บปวด ๓. อทุกขมสุข ไม่ทุกข์ ไม่สุข คือ เฉื่อย ๆ เฉย ๆ ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า อุเบกขา หรือแบ่งละเอียดลงไปอีกเป็น ๕ อย่าง คือ ๑. สุข ได้แก่ สบายกาย ๒. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบายกาย เจ็บปวด ๓. โสมนัส ได้แก่ สบายใจ ชื่นใจ ๔. โทมนัส ได้แก่ ไม่สบายใจ เสียใจ และ ๕. อุเบกขา ได้แก่ เฉื่อย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์

ดังได้กล่าวแล้วว่าอารมณ์ก็คือโลกที่ปรากฏลักษณะอาการแก่นุสัยทางอายตนะต่าง ๆ การรับรู้อารมณ์เหล่านี้ เป็นสิ่งจำเป็นซึ่งช่วยให้มนุษย์มีการเกี่ยวข้องกับโลก ทำให้ชีวิตอยู่รอดและดำเนินไปด้วยดี ในกระบวนการรับรู้นี้ เวทนาจึงเป็นส่วนประกอบสำคัญอย่างหนึ่งโดยทำหน้าที่เป็นเครื่องชี้บอกให้ทราบว่าจะไรเป็นอันตรายแก่ชีวิต ควรหลีกเลี่ยงอะไร เกือบทุกชีวิต ควรถือเอาประโยชน์ได้ เวทนาจึงช่วยให้กระบวนการรับรู้ ดำเนินต่อไป^{๕๙} ทุก ๆ ครั้งที่มีการกำหนดรู้ถึงความรู้สึก หรือเวทนาเกิดขึ้นภายในจิตใจและกายไม่ว่าจะเป็นความสุข ดีใจ ซึ่งเรียกว่า สุขเวทนา หรือความทุกข์ใจ ความไม่สบายใจ ความเสียใจ ซึ่งเรียกว่า ทุกขเวทนา หรือความรู้สึกที่เป็นกลาง ๆ หรือเฉย ๆ ซึ่งเรียกว่า อุเบกขาเวทนา^{๖๐} จะเห็นว่าช่วงต่อที่กระบวนการจะสืบทอดจากการรับรู้ (ผัสสะ) ต่อไปนั้นเป็นขั้นตอนที่สำคัญ เรียกได้ว่าเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อทีเดียว และในภาวะเช่นนี้เวทนา

^{๕๘} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๙๐/๑๔๖.

^{๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๓๘.

^{๖๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), วิปัสสนาธุระหลักการปฏิบัติวิปัสสนา, จำรูญ ธรรมดา แปล (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๒๐.

บทบาทสำคัญมาก กระบวนการที่ดำเนินต่อไปจะเป็นอย่างไร ต้องขึ้นต่อบทบาทของเวทนาว่าจะมีลักษณะอย่างไร ทั้งนี้ พอจะตั้งเป็นข้อสังเกตได้ว่า^{๖๑}

ประเภทของผัสสะมี ๖ ประการ

๑) จักขุสัมผัส คือ อาการที่ตา รูปและจักขุวิญญาณบรรจบกัน ทำให้เกิดความรู้ทางตา ทั้ง ๓ อย่างนี้มาประชุมกัน เรียกว่า สัมผัสหรือจักขุสัมผัส คือสัมผัสทางตา

๒) โสตสัมผัส คือ อาการที่หู เสียงและโสตวิญญาณบรรจบกันทำให้เกิดความรู้ทางหู เรียกว่า การได้ยิน ทั้ง ๓ อย่างนี้มาประชุมกันเรียกว่า โสตสัมผัส คือสัมผัสทางหู

๓) ฆานสัมผัส คือ อาการที่ จมูก กลิ่นและฆานวิญญาณบรรจบกันทำให้เกิดความรู้ทางจมูกและทราบกลิ่น ทั้ง ๓ อย่างนี้มาประชุมกันเรียกว่า ฆานสัมผัส คือ สัมผัสทางจมูก

๔) ชิวหาสัมผัส คือ อาการที่ลิ้น รส และชิวหาวิญญาณมาบรรจบกัน ทำให้เกิดความรู้ทางลิ้น คือ ทราบรส ทั้ง ๓ อย่างนี้มาประชุมกัน เรียกว่า ชิวหาสัมผัส คือ สัมผัสทางลิ้น

๕) กายสัมผัส คือ อาการที่กาย โผฏฐัพพะ และกายวิญญาณมาบรรจบกัน ทำให้เกิดความรู้ทางกาย คือ ทราบสิ่งถูกต้องทางกาย ทั้ง ๓ อย่างนี้มาประชุมกันเรียกว่า กายสัมผัส คือ สัมผัสทางกาย

๖) มโนสัมผัส คือ อาการที่ใจ ธรรมารมณ์ และมโนวิญญาณมาบรรจบกัน ทำให้เกิดความรู้ทางใจ คือ รู้เรื่องหรือคิดเรื่อง ทั้ง ๓ อย่างนี้มาประชุมกันเรียกว่า มโนสัมผัส หรือ สัมผัสทางใจ

รูปกายอันเป็นที่อาศัยของจิต พร้อมมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุต่าง ๆ อันเป็นที่ตั้งของนามธรรมที่มีกระบวนการของจิตใจเป็นไปตามธรรมชาติ เมื่อเกิดผัสสะหรือการสัมผัสปรากฏขึ้นทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ไม่มีตัวรู้ในการกำกับจิตก็จะเกิดการปรุงแต่งปรุงคิด ไปติดอยู่ในกิเลส ยินดียินร้ายหลงมกมายอันเกิดขึ้นจากสิ่งที่คิดปรุงแต่งนั้น ทำให้จิตขาดกระบวนการเข้าไปรับรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา จิตที่ขาดปัญญาจึงยึดมั่นถือมั่นในสภาวะธรรมทั้งหลายที่ปรากฏขึ้น อันเนื่องด้วยผัสสะว่าเป็นอัตตา ตัวตน เรา เขา ด้วยอวิชชาปิดบังกันอย่างไม่ให้รู้เห็นตามความเป็นจริง

๗. เวทนา

เวทนา เป็นสภาวะของการเสวยอารมณ์มีอยู่ ๓ ประการ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา^{๖๒} เวทนามาจากภาษาบาลี คำว่า วิท แปลว่า รู้ ประกอบด้วย ยุ ปัจจย อา การันต์

^{๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๓๘.

^{๖๒} อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๔.

สำเร็จรูปเป็น “เวทนา” คำว่า เวทนา มีความหมายครอบคลุมเท่ากันกับคำว่า เวทนาขันธ^{๖๓} เวทนาขันธ หมายถึง ส่วนของการประกอบชีวิตที่เป็นนามธรรมซึ่งเป็นการเสวยอารมณ์ กล่าวคือมีความรู้สึกได้ต่อสิ่งที่รับรู้ซึ่งเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการรับรู้ เป็นความรู้สึกที่มีความสุข สบาย ถูกใจ หรือทุกข์ บีบคั้น เจ็บป่วย หรือเฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง^{๖๔} ความรู้สึกดังกล่าวนี้ มีประจำอยู่ในมนุษย์เป็นปกติ จึงถือว่าเป็นส่วนหนึ่งที่ประกอบขึ้นเป็นชีวิตอีกประการหนึ่ง

เวทนา หมายถึง ความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุขทุกข์ มี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ความรู้สึกสุขสบาย ทุกขเวทนา ความรู้สึกไม่สบาย อทุกขมสุขเวทนา ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์คือ เฉย ๆ เรียกอีกอย่างว่า อุเบกขาเวทนา^{๖๕}

ดังพระสารีบุตรได้กล่าวไว้ มีปรากฏในมหาเวทลสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ว่า “อาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้นย่อมเสวยรสอารมณ์ ย่อมรู้สึกสุขทุกข์ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า เวทนา”^{๖๖}

ในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ได้ให้ความหมายว่า เวทนา ที่เรียกว่า เวทนาขันธ เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน ธรรมชาติที่มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะก็คือ เวทนานั่นเอง^{๖๗}

พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายเพราะอาศัยเหตุนี้ว่า เวทนา ๓ ประการนี้ คือ สุขเวทนา (ความรู้สึกสุข) ทุกขเวทนา (ความรู้สึกทุกข์) อทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกเฉย ๆ)”^{๖๘} สามารถแสดงรายละเอียดได้ดังต่อไปนี้

๑) สุขเวทนา คือ ความรู้สึกที่เป็นสุขทางกายอันได้แก่ ความโง่ เบาสบาย หรือความรู้สึกเป็นสุขทางใจอันได้แก่ ความดีใจ เบิกบาน โสมนัสยินดี คำว่า สุขเวทนา คือ ความรู้สึกสบายทางกายความจริงร่างกายไม่อาจจะรู้สึกด้วยตัวเองได้ เพราะเป็นรูปธรรมที่รู้สิ่งต่าง ๆ ไม่ได้ ต้องอาศัยจิตที่ทำหน้าที่รู้สึก (จิตที่ประกอบด้วยเวทนาเจตสิก) แต่มีร่างกายเป็นฐานให้รู้สึกได้ และในพระสูตรเหล่านั้นพบคำว่า โสมนัสเวทนาและโทมนัสเวทนา ซึ่งกล่าวถึงความสบายใจและความไม่สบายใจอย่างใดก็ตามในพระสูตรนี้ สุขเวทนาและทุกขเวทนา นั้นเป็นความรู้สึกทั้งทางกายและทางใจ

^{๖๓} อภ.ย. (ไทย) ๓๘/๒๖/๓๔.

^{๖๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๙.

^{๖๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๘๕.

^{๖๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐.

^{๖๗} พระพุทธโฆสจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: ธนาเพรส, ๒๕๕๕), หน้า ๗๖๘.

^{๖๘} อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๔.

๒) ทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกทุกข์ทางกายอันได้แก่ ความเจ็บปวด เมื่อย ชา คัน ร้อน จุกเสียด เหนื่อย หรือความรู้สึกเป็นทุกข์ทางใจอันได้แก่ ความเศร้าโศก เสียใจ กลัว ไม่สบายใจ ร้อนใจ วิตกกังวล

๓) อทุกขมสุขเวทนา คือ ความรู้สึกที่เป็นกลาง ไม่สุขไม่ทุกข์ หรือเรียกอีกว่าอุเบกขาเวทนา เวทนาประเภทนี้ไม่เด่นชัดเหมือนสุขเวทนาและทุกขเวทนา มักปรากฏขึ้นหลังจากสุขเวทนาและทุกขเวทนาหายไปแล้ว จัดว่าเป็นสิ่งที่รู้ได้ยาก เหมือนอวิชาที่เกิดขึ้นพร้อมกับโลภะและโทสะหมายความว่า ในเวลาเกิด โลภะและโทสะนั้นมีอวิชาเกิดร่วมด้วยโดยทำหน้าที่ปกปิดโทษของความโลภและความโกรธ ทำให้บุคคลพอใจความโลภและความโกรธ อุเบกขาก็เช่นเดียวกันไม่ประจักษ์ในเวลาปกติแต่จะประจักษ์ขึ้นหลังจากสุขเวทนาหรือทุกขเวทนาหายไปแล้ว^{๖๙}

๘. ตัณหา

ในทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่า ตัณหา^{๗๐} โดยสรุปมี ๓ คือ

๑) กามตัณหา ได้แก่ ความยินดี ชอบใจ พอใจ และความปรารถนาในอารมณ์ ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส การสัมผัสถูกต้อง และความนึกคิด ความปรารถนา เช่นนี้ ได้แก่ โลกเจตสิกที่ประกอบกับจิตทั้ง ๘ ดวง

๒) ภวตัณหา ได้แก่ ความพอใจติดใจในกามภพ คือการได้เกิดเป็นมนุษย์และเทวดา ๑ พึงพอใจในรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นรูปพรหม ๑ พึงพอใจในอรูปภพ คือการได้เกิดเป็นอรูปพรหม ๑ พึงพอใจในฉานสมาบัติ คือ การได้รูปฉาน อรูป ฉาน ๑ และความพึงพอใจในกามคุณอารมณ์ที่ประกอบด้วย สัสสตทิฏฐิ โดยยึดถือว่าไม่สูญหายไปไหน เป็นอย่างใดก็เป็นอยู่อย่างนั้น ๑ ความปรารถนาเช่นนี้ ได้แก่ โลกที่สหระคตด้วยสัสสตทิฏฐิ ๔ ดวง

๓) วิวาทตัณหา ได้แก่ ความติดใจชอบใจในอุจเฉททิฏฐิ คือ ติดใจว่าสัตว์ทั้งหลาย ตายไปแล้วก็สูญ กรรมและผลของกรรมก็สูญตามไปด้วยเหมือนกัน เช่นนี้ ได้แก่ โลกที่สหระคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ ๔ ดวง ตัณหา คือ โลภะ อันเป็นตัณมุทัยนี้ เป็นธรรมที่ควรละ ควรประหารโดยแท้ การละการประหารได้ชั่วคราวนั้น เรียกว่า ตัทธคปหาน เป็นการพ้นชั่วคราวเท่านั้น การพ้นชั่วคราวเช่นนี้เรียกว่า ตัทธควิมุตติ

ตัณหา แปลว่า ความกระหาย ความที่อยาก ความทะยานอยาก ความอยากความแส่นหา ความรณความร่นความกระสับกระส่ายความกระวนกระวาย ไม่รู้อิ่ม^{๗๑}

^{๖๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๓๓-๒๓๖.

^{๗๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗-๑๖๙.

^{๗๑} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๗๕/๒๕๙.

ตัณหา แปลว่า ความทะยานอยากในที่นี้หมายถึง ตัณหา ๖ อย่างคือ เมื่อแบ่งตามแดนที่เกิดขึ้นแล้ว มี ๖ ประการ คือ

- ๑) รูปตัณหา (ความทะยานอยากได้ในรูป)
- ๒) สัทตตัณหา (ความทะยานอยากในเสียง)
- ๓) คันธตัณหา (ความทะยานอยากในกลิ่น)
- ๔) รสตัณหา (ความทะยานอยากในรส)
- ๕) โผฏฐัพพตัณหา (ความทะยานอยากในสิ่งที่ถูกต้องกาย)
- ๖) อัมมตัณหา (ความทะยานอยากได้ในอารมณ์ที่เกิดขึ้น)

เมื่อว่าโดยอาการที่เกิดขึ้น แบ่งเป็น ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา

หลักสำคัญที่ควรทราบเกี่ยวกับปัญหาตามหลักปฏิจสมุปบาทตัณหาเกิดจากเวทนาเป็นปัจจัยโดยมีอวิชชาเป็นมูลราตราวขึ้นเมื่อบุคคลรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่น่าชอบใจหรือไม่น่าชอบใจก็ตาม เช่น เห็นรูปสวยหรือน่าเกลียด ได้ยินเสียงไพเราะหรือหนวกหู เป็นต้น แล้วเกิดความรู้สึกสุขหรือทุกข์หรือเฉยเฉย ๆ ขึ้นในเวลานั้นปัญหาก็จะเกิดขึ้นในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งคือ ถ้ารู้สึกสุขก็ยินดีขึ้นชอบคล้อยตามไปติดใจไปรักอยากได้ถ้ารู้สึกทุกข์ก็ยินร้ายขัดใจช่างอยากหลีกเลี่ยงเรื่องนี้หรืออยากให้สูญสิ้นไปเสียถ้ารู้สึกเฉย ๆ ก็เพเลินเร้อยเฉยไป

โดยเฉพาะอย่างยิ่งอารมณ์จำพวกที่เด่นชัดกว่าเป็นรูปธรรม คือ ๕ อย่างแรก ซึ่งเรียกว่า กามคุณ ๕ (ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) ที่น่าใคร่ น่าพอใจ อารมณ์ ๖ โดยกามคุณ ๕ นี้เป็นสิ่งที่ตัณหาต้องการ และเป็นที่เกิดของตัณหา โดยนัยนี้จึงขยายความหมายของตัณหาออกไปได้ว่า ตัณหา คือ ความกระหายอยากในสิ่งที่ให้เวทนา หรือความกระหายอยากในอารมณ์ที่ชอบใจ หรือ ในกามคุณทั้งหลาย^{๗๒} หรือความกระหายอยากได้อารมณ์ที่เข้าใจมาเสพเสวยเวทนาอันอร่อย พุดสัน ๆ ว่า อยากได้หรืออยากเอา การเสพเสวยเวทนาจากอารมณ์เช่นนี้ได้สร้างเสริมความรู้สึกอย่างหนึ่งที่สั่งสมขึ้นด้วยความหลงผิดคือความรู้สึกว่ามีตัวตนหรืออัตตาผู้เสพเสวยเวทนา ความเห็นหรือความยึดถือนี้กลับไปสัมพันธ์กันอีกกับการเสพเสวยเวทนามากล่าวคือ ความมีอยู่คงอยู่แห่งตัวตนนั้นจะมีความหมายก็เพราะได้เสพเสวยมีหนายที่ชื่นชอบใจเมื่อใดได้เสพสมเมื่อนั้นความกระหายอยากในความเที่ยงแท้ถาวรของอัตตาก็ยังได้รับการเสริมย้าให้แรงกล้าแต่เมื่อใดไม่ได้เสพสมความดำรงอยู่ของตัวตนก็ดูจะไร้ความหมาย เมื่ออาการที่ไม่สมนั้นเป็นไปอย่างรุนแรง ก็ถึงกับเบื่อหน่ายเกลียดชังไม่ปรารถนาความดำรงอยู่แห่งตัวตน อยากให้ตัวตนพรากขาดสูญสิ้นไปเสียจากภาวะเช่นนั้น ซึ่งเรียกว่าเป็นความกระหายอยากในความขาดสูญแห่งอัตตา เกิดเป็นปัญหาขึ้นอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งมีขึ้นควบคู่ไปกับความเห็นที่คอยรอให้ออกาสอยู่แล้วว่ามีตัวตนชั่วคราวซึ่งดับขาดสูญไปได้ตัณหาแยกออกได้มี ๓ หรือ ๓ ด้านคือ

^{๗๒} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๒๔๗/๓๔๓.

๑) ความกระหายอยากได้อารมณ์ที่น่าชอบใจ มาปรนเปรอตน หรือความทะยานอยากในกาม เรียกว่า กามตัณหา

๒) ความกระหายอยากในความถาวรมั่นคง ให้คงอยู่ตลอดไป รวมถึงใหญ่โตโดดเด่นของตนถึงความทะยานอยากในภพ เรียกว่า ภวตัณหา

๓) ความกระหายอยากในความดับสิ้นขาดสูญ (รวมทั้งพราภพัน บันทอน) แห่งตัวตน หรือความทะยานอยากในวิภพ เรียกว่า วิภวตัณหา

การละตัณหา การกำจัดกิเลส กำจัดบาปอกุศลกรรมที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นการปฏิบัติขัดเกลากิเลสออกไปจากจิตใจของบุคคลให้พ้นทุกข์ หรือเรียกว่า วิธีละอาสวะในพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งได้แก่ ปหาน ๓ คือ

(๑) ตทังคปหาน การละชั่วครว ได้แก่ การละกิเลสและบาปกรรมของสามัญชน ละได้เป็นพักๆ เช่น เมื่อเกิดความโกรธ สามารถบรรเทาได้ด้วยการเจริญเมตตา เมื่อมีความตระหนี่สามารถบรรเทาได้ด้วยการให้ การละดังกล่าวนี้ย่อมเป็นการละชั่วครวเท่านั้น

(๒) วิกัมภนปหาน การละด้วยการข่มไว้ ได้แก่ การละของบุคคลผู้ได้โลกียฌาน ตราบใดที่องค์ฌานยังไม่เสื่อม กิเลสเหล่านั้นก็ยังคงสงบอยู่ เปรียบเหมือนแท่งศิลาทับหญ้าไว้ หญ้านั้นก็งอกงามไม่ได้ เมื่อยกศิลาออก หญ้าก็งอกขึ้นมามากได้อีก

(๓) สมุจเฉทปหาน การละด้วยการตัดขาด ได้แก่ การละด้วยอริยมรรคของพระอริยบุคคล พระอริยบุคคลนั้น เมื่อได้บรรลุมรรคแม้ขั้นใดก็ตาม ย่อมเป็นการละกิเลสได้เด็ดขาด และกิเลสเหล่านั้นไม่สามารถเกิดขึ้นได้อีก

วิธีการละอาสวะในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น คือ การปหานกิเลส ๓ ประการ ได้แก่ ๑) ตทังคปหาน ๒) วิกัมภนปหาน ๓) สมุจเฉทปหาน การจะเข้าถึงสมุจเฉทปหานได้นั้น ต้องอาศัยการเจริญวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้นเป็นการฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญา รู้แจ้งตามความเป็นจริง ด้วยการกำหนดสติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม กำหนดรู้รูปนามปัจจุบันโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ตน จนเกิดปัญญาดูแลสามารถละอาสวะกิเลสทั้งปวงได้ตามลำดับขั้นของการบรรลุธรรม ซึ่งมีพระโสดาบัน เป็นต้น^{๗๓}

๙. อุปาทาน

อุปาทาน = อุป (มัน) + อาทาน (ยึด) = ยึดมัน

อุปาทิยนตีติ อุปาทามานิ. ธรรมเหล่านี้ย่อมยึดมั่นในอารมณ์ ฉะนั้นธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อุปาทาน ภุส อาทิยนตี อมฤตจกัณฐิ คณหนตีติ อุปาทามานิ. ธรรมเหล่านี้ยึดถือ อย่างแรงกล้า (คือถือไว้ไม่ปล่อย) ฉะนั้นธรรมเหล่านั้นชื่อว่า “อุปาทาน” อุปมาว่า อุปาทานเหมือนงูที่ขบกัดเขียดหรือกบ

^{๗๓} พระมหาแสงเพชร สุทธิจิตโต, ศึกษาวิธีละอาสวะในลัทธิพาสวสูตร, หน้า บทคัดย่อ

ยอมขบกัดไว้อย่างแน่นไม่ยอมปล่อยฉันใด สภาวธรรม คือ โลภะ ทิณฺณิ ก็ย่อมมีสภาพยึดมั่นในอารมณ์ของตนไว้มิยอมปล่อย ฉะนั้น อุปาทานเกิดขึ้นได้โดยอาศัยตัณหาเป็นเหตุ ฉะนั้นตัณหา จึงเป็นความอยากได้ในอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง ส่วนอุปาทาน เป็นความยึดมั่นในอารมณ์ที่มาถึงตนแล้วโดยไม่ยอมปล่อย หรืออีกนัยหนึ่ง ตัณหา เป็นความยินดีติดใจในอารมณ์แรกพบ

อุปาทาน คือ เป็นความยินดีติดใจในอารมณ์ที่ตนได้มาแล้วยังฝังจิตคิดผูกพันอยู่ อีกนัยหนึ่ง ตัณหาเปรียบไว้ว่าเหมือนต้นไม้ที่ยังเล็กอยู่ ย่อมถอนได้ง่าย ส่วนอุปาทาน เหมือนต้นไม้ที่ใหญ่โตแล้ว ถอนยาก เพราะรากแก้วยึดมั่นเสียแล้ว อุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่น) คือ ความยึดมั่นถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง จนเกิดความหลงติด อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ^{๗๔} เมื่อมีอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในความพึงพอใจของตน ดังได้กล่าวแล้วว่าอุปาทานมี ๔^{๗๕} ประการ คือ

๑) กามุปาทาน ได้แก่ กามฉันทะ (ความพอใจในกาม) กามราคะ (ความยินดีในกาม) กามนันทิ (ความเพลินในกาม) กามตัณหา (ความทะยานอยากในกาม) กามเสนหะ (ความเยื่อใยในกาม) กามปริหาหะ (ความร่ำร้อนในกาม) กามมุจฉา (ความสยบในกาม) กามชโณสสานะ (ความเมวมกในกาม) ในกามทั้งหลายใด ๆ นี้เรียกว่า กามุปาทาน

๒) ทิณฺณุปาทาน ได้แก่ “ของที่ให้แล้วไม่มี ของที่บูชาแล้วไม่มี ของที่บวงสรวงแล้วไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำความชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกอื่นไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี สัตว์โอปปาติกะไม่มี เหล่าสมณพราหมณ์ผู้ไปถูกปฏิบัติถูก คือผู้ที่ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วจึงประกาศให้รู้ไม่มีในโลก”

ความเห็นใด ๆ ที่มีลักษณะดังกล่าวนี้เป็นทิณฺณิ ไปแล้วด้วยทิณฺณิ รกชฏด้วยทิณฺณิ กันดารด้วยทิณฺณิ เป็นข้าศึกด้วยทิณฺณิ โยกโคลงด้วยทิณฺณิ รังรัดไว้ด้วยทิณฺณิ การจับ การจับยึดไว้ การยึดถือไว้อย่างแน่นหนา การลูบคลำ มรรคที่ชั่วช้า ทางที่ผิด ความเป็นที่ผิด การสืบทอดลัทธิที่ผิด ถือการแสวงหาในด้านที่ผิด มีเรียกว่าทิณฺณุปาทาน ยกเว้น สิลฺลพทุปปาทาน และอัตตวาทุปปาทานเสียแล้ว แม้ทั้งหมดเป็นมิจฉาทิณฺณิทั้งสิ้น ชื่อ ทิณฺณุปาทาน

๓) สิลฺลพทุปปาทาน ได้แก่ ความสะอาดห่วยสิ่งหยาบ ความสะอาดด้วยวัดรัก ความสะอาดด้วยศีลพรต ของเราขณะเหล่าสมณพราหมณ์ ในภายนอกแต่ศาสนานี้ ความเห็นมีลักษณะดังกล่าวนี้ใด ๆ เป็นทิณฺณิ ไปแล้วด้วยทิณฺณิ รกชฏด้วยทิณฺณิ กันดารด้วยทิณฺณิ เป็นข้าศึกด้วยทิณฺณิ โยกโคลงด้วยทิณฺณิ รังรัดไว้ด้วยทิณฺณิ การจับ การจับยึดไว้ การยึดถือไว้อย่างแน่นหนา การลูบคลำ มรรคที่ชั่วช้า ทางที่ผิด ความเป็นที่ผิด การสืบทอดลัทธิที่ผิด ถือการแสวงหาในด้านที่ผิด นี้เรียกว่า สิลฺลพทุปปาทาน

^{๗๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๗๒/๒๗๕.

^{๗๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘.

๔) อตตวาทุปาทาน ได้แก่ บุคคลผู้ไม่ได้ยินได้ฟังในโลกนี้ ไม่ถูกแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้เห็นเหล่าพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ถูกแนะนำในธรรมของพระราชา ไม่ได้เห็นเหล่าสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ถูกแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นในเนื่อง ๆ อยู่เสมอซึ่งรูป สัญญา สังขารและวิญญาณว่าเป็นอตตาก็ย่อมเห็นเนื่อง ๆ อยู่เสมอ ซึ่งอตตาเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณก็ดี ย่อมเห็นอยู่เนื่อง ๆ เสมอซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณว่ามีอยู่ในอตตาก็ดี หรือว่า ย่อมเห็นเนื่อง ๆ อยู่เสมอ ซึ่งอตตาวามีอยู่ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณก็ดี ความเห็นมีลักษณะดังกล่าวมีใด ๆ เป็นทิวฏฐิ ไปแล้วด้วยทิวฏฐิ รกขัญด้วยทิวฏฐิ กันดารด้วยทิวฏฐิเป็นข้าศึกด้วยทิวฏฐิ โยกโคลงด้วยทิวฏฐิ รังรัดไว้ด้วยทิวฏฐิ การจับ การจับยึดไว้ การยึดถือไว้อย่างแน่นหนา การลูบคลำ มรรคที่ชั่วช้า ทางที่ผิด ความเป็นที่ผิด การสืบทอดลัทธิที่ผิด ถือการแสวงหาในด้านที่ผิด นี้เรียกว่า อตตวาทุปาทาน

สรุป คำว่า อุปาทาน^{๗๖} แปลว่าถือมั่น (คือยึดไว้) เพราะอุปคัพพในที่นี้มีทัฬหคัพพ (มันแข็งขัน รุนแรงยิ่งนัก) เป็นอรรถ ดังอุปคัพพ ในคำว่า อุปายาส (ลำบากใจยิ่งนัก คือคับแค้น) และคำอุปกัฏฐะ (ชักมาใกล้นัก คือ จวนเจียน) เป็นต้น

ชื่อว่า อุปาทาน เพราะอรรถว่า ยึดอารมณ์หนักแน่น คือ มันคงเหมือนงูรัดกบ ฉะนั้นความยึดมั่นคือความเชื่อว่ากามุปาทาน ก็เพราะยึดมั่นซึ่งกาม การถือศีลวัตร เป็นต้น ด้วยเข้าใจอย่างนี้ว่าความบริสุทธิ์จากสงสารของเราจะมีได้ด้วยศีลวัตรเป็นต้นนี้ ชื่อว่า สลัปปตูปาทาน สภาพที่ชื่อว่าวาทะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุกล่าว สภาพที่เป็นเหตุกล่าวซึ่งอตตาที่เดียรฉัตรกำหนดให้ ๒๐ อย่างโดยอำนาจอตตาที่แยกจากขันธและไม่แยกจาก ขันธ ชื่อว่าอตตาทะ อตตาทะนั้นแลเป็นอุปาทาน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อตตวาทุปาทาน^{๗๗}

๑๐. อารัมภะ

อารัมภะ ในที่นี้หมายถึง ความเพียรที่สัมปยุตด้วยกรรม^{๗๘}

อารัมภะ แปลว่า ความเพียร หมายถึง ความก้าวไปข้างหน้า ความดำเนินไป ความบากบั่น ความพยายาม ความอุตสาหะ ความหมั่นความออกแรง ความไม่ถอยหลัง ความทรงไว้ ความไม่ย่อหย่อน ความไม่ทอดทิ้ง ความไม่ทอดทิ้งธุระความประคองธุระไว้ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยะพละ สัมมาวายามะ ที่เป็นไปทางจิต

^{๗๖} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๒/๑/๓๕๗-๓๕๘.

^{๗๗} สงคห.ฎีกา (ไทย) ๗/๓๒๐.

^{๗๘} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๙/๓๔๐

ปธานสูตร^{๗๙}กล่าวว่า ความเพียรนั้นมี ๔ ประการ คือ

๑. สังวรปธาน (เพียรระวัง) คือ ฝึกในธรรมวินัยนี้สร้างฉันทะ พยายาม прารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น นี้เรียกว่า สังวรปธาน

๒. ปหานปธาน (เพียรละ) คือ ฝึกในธรรมวินัยนี้สร้างฉันทะ พยายาม прารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ปหานปธาน

๓. ภาวนาปธาน (เพียรเจริญ) คือ ฝึกในธรรมวินัยนี้สร้างฉันทะ พยายาม прารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ภาวนาปธาน

๔. อนุรักษนาปธาน (เพียรรักษา) คือ ฝึกในธรรมวินัยนี้สร้างฉันทะ พยายาม прารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่า อนุรักษนาปธาน

ในอปรัจฉราสังฆาตวรรค ได้กล่าวไว้ว่า ฝึกสร้างฉันทะ พยายาม прารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ฝึกสร้างฉันทะ พยายาม прารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฝึกสร้างฉันทะ พยายาม прารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ฝึกสร้างฉันทะ พยายาม прารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๘๐}

ในนิรณพทานวรรค ได้กล่าวถึงการปรารภความเพียรว่า หมายถึง มีความเพียรที่บริบูรณ์ และมีความเพียรที่ประคับประคองไว้สม่ำเสมอ ไม่หย่อนน้า ไม่ตึงน้า ไม่ให้จิตปรุงแต่งภายใน ไม่ให้ฟุ้งซ่านภายนอก ความเพียรนี้หมายถึง ความเพียรทางกาย เช่น เพียรพยายามทางกายตลอดคืนและวัน ดุจในประโยคว่า “ฝึกในธรรมวินัยนี้ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน”^{๘๑}

ในส่วนอธิธรรมมีการจำกัดความเพิ่มอีกแบบหนึ่ง คือ สัมมาวายามะ^{๘๒} “สัมมาวายามะ เป็นการระดมความเพียร (วิริยารัมภะ) ทางใจ ความก้าวหน้า ความบากบั่น ความขะมักเขม้น ความ

^{๗๙} ที.ปา. ๑๑/๓๑๐/๓๐๑-๓๐๒.

^{๘๐} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๙๔-๓๙๗/๔๗, อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๙๔-๓๙๗/๔๗, อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๓๙๔-๓๙๗/๔๗.

^{๘๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๙/๓๐๐.

^{๘๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๑/๑๔๐/๓๒๐.

พยายาม อุตสาหะ ความฮึดสู้ ความเข้มแข็ง ความมั่นคง ความก้าวหน้าไม่ดลละ ความไม่ทอดทิ้ง ฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ การแบกหามเอาธุระไป วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยะพละ สัมมาวายามะ วิริยะสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรคนี้เรียกว่า สัมมาวายามะ”

ในการให้คำจำกัดความหมายทั้งหมดนี้ พึงสังเกตความสำคัญของฉันทะ ที่เป็นตัวนำของ สัมมาวายามะ และเป็นสาระหลักของความเพียรทั้งหมด สัมมาวายามะแยกเป็น ๔ เรียกอีกชื่ออย่างหนึ่งว่า สัมมปปธาน^{๘๓} หรือ ปธาน ๔^{๘๔} มีชื่อเรียกเฉพาะดังนี้ว่า

- ๑) สังวรปธาน เพียรป้องกัน หรือ เพียรระวัง (อกุศล ที่ยังไม่เกิด)
- ๒) ปหานปธาน เพียรละ หรือ เพียรกำจัด (อกุศล ที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป)
- ๓) ภาวนาปธาน เพียรเจริญ หรือ เพียรสร้าง (กุศล ที่ยังไม่เกิดขึ้น)
- ๔) อนุรักษนาปธาน เพียรอนุรักษ หรือเพียรรักษาและส่งเสริม (กุศล ที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป)

เป็นที่น่าสังเกตว่าหมวดธรรมที่กล่าวถึงความเพียรมักจะมีปัญญากำกับอยู่ด้วยเสมอ เพราะความเพียรที่ไม่ประกอบด้วยปัญญาเป็นความเพียรที่ผิดพลาดไร้อานุภาพไม่สำเร็จประโยชน์อันใด การที่ต้องให้ความสำคัญของความเพียรนั้นนอกจากเหตุผลอย่างอื่นแล้ว ย่อมสืบเนื่องมาจากหลักพื้นฐานของพระพุทธศาสนาที่ว่าสังขธรรมเป็นกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระพุทธเจ้าหรือศาสดา มีฐานะเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงนั้น แล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น การได้รับผลการปฏิบัติ เป็นเรื่องของความเป็นไปอันเที่ยงธรรม ตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ศาสดาไม่ใช่ผู้บันดาล เมื่อเป็นเช่นนี้ คนจึงจำเป็นต้องเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงของตน ไม่ควรคิดหวัง และอ่อนวอนขอผลที่ต้องการ โดยไม่กระทำ หลักพุทธศาสนาในเรื่องนี้จึงมีว่า

“ตุมเหติ กิจจ อาตปปี อุกขาตาโร ตถาคตา. ตุมเหติ กิจจ อาตปปี อุกขาตาโร ตถาคตา ปฏิปนนา ปโมกฺขนติ ฌายีโน มารพนธนา ทานทั้งหลายพึงทำความเพียรเครื่องเผากิเลส พระตถาคตทั้งหลายเป็นแต่เพียงผู้ชี้บอก เหล่าชนผู้ดำเนินตามแล้ว มีปกติเพ่งพินิจ ย่อมหลุดพ้นจากเครื่องผูกแห่งมารได้”^{๘๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ กล่าวว่า ความเพียรที่มีสติ หรือ อปัมาทะ คือ ความไม่ประมาท^{๘๖} คือ ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ เป็นเครื่องเร่งเร้าและควบคุม ได้แก่ การดำเนินชีวิตโดยมี

^{๘๓} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓/๑๙.

^{๘๔} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๙/๙๖.

^{๘๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๕-๘๗/๑๐๑-๑๐๓.

^{๘๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๕๘.

สติ เป็นเครื่องกำกับความประพฤติปฏิบัติและการกระทำทุกอย่าง ระมัดระวังตัว ไม่ยอมถลำไปในทางเสื่อม แต่ไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความดีงามและความเจริญก้าวหน้า ตระหนักในสิ่งที่ควรละเว้น ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่อันจะต้องรับผิดชอบ ไม่ยอมปล่อยปละละเลย การทำการด้วยความจริงจัง รอบคอบและรวดเร็วไป

๑๑. อาหาร

ในคัมภีร์อิถานวรรณนา ให้ความหมายของคำว่า อาหาร ไว้ดังนี้

อาหาร (มาจาก อา+หฺรฺ หฺรณ + ณ) อาหารของกิน พลาญนิ อาหารที่ดี อาหาโร อาหารที่นำกำลังและอายุมาให้ ชื่อว่า อาหาระ (ใช้วิธี ลบ ณ วุทธิ อ เป็น อา) ดังประโยคที่ว่า อาหาโร นาม อุทกทนต์โปณํ จเปตฺวา ยงฺกิลฺลิจิ อฺขโณหฺรณฺณิยํ ของควรกลืนกินทุกอย่างเว้นน้ำและไม้สีฟัน ชื่อว่า อาหาร^{๘๗}

อติ จตุธา อสนํ อาหารมี ๔ อย่าง คือขัซชะ ของควรเคี้ยว โภชชะ ของควรบริโภค เลยยะ ของควรเลีย เปยยะ ของควรดื่ม

ขซช (ขาหฺ ภกฺขเนย+ย) ของควรเคี้ยว ขาหิตพฺพนฺติ ขซชํ มํสาหิ ของควรขบเคี้ยว ชื่อว่า ขัซชะ มีเนื้อ เป็นต้น (อาเทศ หฺย เป็น ข, ซ้อน ข, รัสสะ อา เป็น อ) กจฺจิ พหฺวิจฺจิ ขซชํ ของขบเคี้ยวมีหลายอย่าง

อาหาร หมายถึง อาหารที่สัมปยุตด้วยกรรม ความจริง สัตว์ ๔ จำพวกมีอาหารเป็นปัจจัย คือ

(๑) รูปูปคา (ผู้เข้าถึงรูป) หมายถึง สัตว์ที่อยู่ในกามธาตุ ๑๑ อย่าง เสพกวนิจการอาหาร (อาหารคือคำข้าว)

(๒) เวทูปคา (ผู้เข้าถึงเวทนา) หมายถึง สัตว์ที่อยู่ในรูปธาตุ ยกเว้นอัสถุญสัตว์ เสพผัสสาหาร

(๓) สัญญูปคา (ผู้เข้าถึงสัญญา) หมายถึง สัตว์ที่อยู่ใน อรูปธาตุ ๓ อย่าง เบื้องต่ำ เสพมนอ สัญญาเจตนาหาร อันเกิดแต่สัญญา

(๔) สังขารูปคา (ผู้เข้าถึงสังขาร) หมายถึง สัตว์ที่อยู่ในภูมิเบื้องสูง เสพวิญญาณาหารอันเกิดแต่สังขาร^{๘๘}

ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้กล่าวถึงอาหาร ไว้ว่า อาหารได้แก่ปัจจัย เพราะปัจจัยนำผลมาให้ตน ฉะนั้น ปัจจัยจึงเรียกว่า อาหาร^{๘๙}

^{๘๗} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อิถานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์พรินท์ตั้งจำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๕๘๖.

^{๘๘} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๕๑/๓๔๐

^{๘๙} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๕๖๖.

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ให้ความหมายว่า คำว่า อาหาร ได้แก่ สภาพซึ่งนำกำลังมาให้^{๙๐}
ที่ชื่อว่า อาหาร ได้แก่ ของที่ฉันได้ ยกเว้นน้ำและไม้ชำระฟัน นี่ชื่อว่า อาหาร^{๙๑}

อาหาร คือ สภาพที่นำมาซึ่งผลโดยความเป็นปัจจัยค้ำจุนรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย
เครื่องค้ำจุนชีวิต สิ่งทีหล่อเลี้ยงร่างกายและจิตใจ ทำให้เกิดกำลังเจริญเติบโตและวิวัฒนาการ^{๙๒}

อีกนัยหนึ่งกล่าวไว้ในอาหารสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ อย่างนี้ เป็นไปเพื่อการ
ดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดแล้วหรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด”^{๙๓} อาหาร ๔ ได้แก่ ๑)
กาวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง ๒) ผัสสาหาร อาหารคือ การสัมผัส ๓)
มโนสัทธเจตนาหาร อาหารคือ ความจงใจ ๔) วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาน^{๙๔} หมายถึง ปฏิสนธิ
วิญญาน ๑๙ ประเภท^{๙๕} อยู่ท่ามกลางระหว่างนามกับรูป เพราะวิญญานเป็นตัวก่อปัจจัยให้เกิดรูป
กับนาม^{๙๖} ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ซึ่งมีจำนวน ๑๙ ดวง

๑) กาวฬิงการาหาร มีความหมายต่าง ๆ คือ “กาวฬิงการาหาร คือ อาหารที่เป็นคำ ๆ”^{๙๗}
อาหาร คือ คำข้าว ได้แก่ อาหารสามัญที่กลืนกิน ดูดซึมเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกาย เมื่อกำหนดรู้กาวฬิง
การาหารได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ราคะที่เกิดจากเบญจกามคุณได้ด้วย^{๙๘} “อาหารที่กินลงไปในปาก
ก็นำผล คือ ความเป็นไปของร่างกายให้เป็นไปได้ ถ้าร่างกายขาดกาวฬิงการาหาร ก็เป็นอยู่ไม่ได้”

อาหารที่จะต้องทำให้เป็นคำ ๆ ไปแล้วกลืนกินชื่อว่า กาวฬิงการาหาร คำว่ากาวฬิงการาหาร
นี้เป็นชื่อของโอชะที่มีข้าวสุกขนมสด (กุมมาส) เป็นต้น เป็นที่ตั้ง^{๙๙} ลักษณะของกาวฬิงการาหาร แบ่ง
ออกได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ หยาบและละเอียด

(๑) โอฟาร หยาบ หมายความว่า เพราะเป็นสิ่งที่หยาบโดยวัตถุ

(๒) สุขุม ละเอียด หมายความว่า เพราะเป็นสิ่งที่ละเอียดโดยวัตถุ

^{๙๐} สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๖), หน้า ๕๙๗.

^{๙๑} วิ.ม. (ไทย) ๒/๒๖๖/๔๑๖.

^{๙๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘๖.

^{๙๓} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๑/๑๗.

^{๙๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๐/๘๔.

^{๙๕} ขุ.จ.อ. (ไทย) ๑/๑๐๔/๘๕.

^{๙๖} อง.ฉก.อ. (ไทย) ๓/๖๑/๑๔๗.

^{๙๗} สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๕๙๗.

^{๙๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๘๖.

^{๙๙} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๕๖๘.

ลักษณะความหยาบและละเอียดของกวจิการาหารนั้น พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า ความเป็นของละเอียดหรือหยาบเพราะเป็นการเทียบเคียงระหว่างชนิดของอาหารและระหว่างบุคคลที่บริโภค

๒) ผัสสาหาร อาหารคือ ผัสสะ หมายถึง อายตนะภายใน อายตนะภายนอกและวิญญาณ มาประชุมกันเรียกว่า สัมผัส หรือ ผัสสะ อันแปลว่ากระทบ เป็นอาหารที่นามธรรมทั้งหลาย คือความแห่งเวทนาแห่งสัญญา แห่งสังขาร และแห่งวิญญาณเองที่เกิดสืบต่อไป กวจิการาหาร อาหารคือคำ ข้าวข้อแรกเป็นอาหารของรูปธรรม คือ ร่างกายส่วนรูป ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะหรือสัมผัส เป็นอาหารของนามธรรม คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เกิดสืบเนื่องกันไป

ดังจะพึงเห็นได้ว่าเมื่อส่วนรูปมีความสมบูรณ์ ส่วนนามก็สมบูรณ์ดังเช่น เมื่อตา หู จมูก ลิ้น กาย มนะ คือ ใจสมบูรณ์ จึงรับอายตนะภายนอกต่าง ๆ ได้ฉับพลัน คล่องแคล่วว่องไว วิญญาณที่บังเกิดขึ้น สัมผัสที่บังเกิดขึ้นสืบมาถึงเวทนา สัญญา สังขาร และต่อไปที่วิญญาณอีกก็สมบูรณ์ฉับพลัน

๓) มโนสญฺเจตนาหาร อาหาร คือ มโนสญฺเจตนา มโนสญฺเจตนาหารเหมือนว่ามีหลุมถ่านเพลิงอยู่แห่งหนึ่ง ลึกมากกว่าชั่วบุรุษ เต็มไปด้วยถ่านเพลิง ไม่มีเพลิง ไม่มีเปลว ไม่มีควัน ครั้งนั้นมีบุรุษคนหนึ่งอยากมีชีวิตอยู่ ไม่อยากตายรักสุข เกลียดทุกข์เดินมา บุรุษทั้ง ๒ คนมีกำลังจับเขาที่แขน ข้างละคนคร่ำไปสู่หลุมถ่านเพลิงทันใดนั้นเอง เขามีเจตนาปรารถนาตั้งใจอยากจะให้ไกลจากหลุมส่วนเพลิง ข้อนั้นเพราะเหตุใด เพราะเขารู้ว่าถ้าเขาคงหลุมถ่านเพลิงนี้ก็จักต้องตายหรือถึงทุกข์แทบตาย ข้อนี้นั้นใด เรากล่าวว่าพึงเห็นมโนสญฺเจตนาหารฉันนั้นเหมือนกัน เมื่ออริยะสาวกกำหนดมโนสญฺเจตนาหารได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดตัดหาทั้งสามได้แล้ว เมื่ออริยะสาวกกำหนดรู้ตัดหาทั้งสามได้แล้ว เรากล่าวว่าไม่มีสิ่งใดที่อริยะสาวกพึงทำให้ยิ่งขึ้นไปกว่านี้อีกแล้ว

๔) วิญญานนาหาร อาหารคือ วิญญาน เป็นวิถีวิญญานหรือวิญญานาหารในวิถิอันหมายความว่า เป็นวิญญานที่บังเกิดขึ้นตามวิถิคือตามทาง วิถิ คือ ทางก็ คือ วิถีของกายและจิตนี้ที่ประกอบกันอยู่ เป็นไปอยู่ อันนับแต่อายตนะภายนอก อายตนะภายในมาประจวบกันเป็นวิญญาน เป็นสัมผัส เป็นเวทนา เป็นต้น วิถิคือความเป็นไปแห่งกายและจิตที่อาศัยกันอยู่ ที่ประกอบกันอยู่ ที่ดำเนินไปอยู่จึงเรียกว่าวิถีวิญญาน มีชื่อเรียกว่า วิญญานในปฏิสนธิ ซึ่งได้แก่ วิญญานธาตุคือธาตุรู้หรือจิตที่อาศัยอยู่ในกายนี้ ซึ่งบุคคลทุก ๆ คนนี้มีกายและจิตประกอบกันอยู่ ถ้าหากไม่มีจิต กายนี้ก็ดำรงอยู่ไม่ได้ต้องแตกสลายเพราะฉะนั้นจึงได้มีการแสดงไว้ในบางพระสูตรว่า เมื่อมีชาติคือความเกิดขึ้นในครรภ์ของมารดา เริ่มก่อเกิดขึ้นก็มีปฏิสนธิวิญญาน ซึ่งมีคำเรียกว่า คันถัพพะ คนธรรพ เข้ามาสู่ครรภ์ของมารดาอีกส่วนหนึ่ง มาประกอบเข้ากับส่วนที่เป็นรูป

๑๒. อัญชิตะ (ความหวั่นไหว)

อัญชิตะ (ความหวั่นไหว)^{๑๐๐} ในที่นี้หมายถึง ตัณหา มานะ ทิฏฐิ กรรมและกิเลส
อัญชิตะ มี ๙ คือ^{๑๐๑}

- ๑) ความหวั่นไหวว่า เรามี
- ๒) ความหวั่นไหวว่า เราเป็น
- ๓) ความหวั่นไหวว่า เราเป็นสิ่งนี้
- ๔) ความหวั่นไหวว่า เราจักมี
- ๕) ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์มีรูป
๖. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์ไม่มีรูป
๗. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์มีสัญญา
๘. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา
๙. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่

๑๓. ผันทิตะ

ผันทิตะ (ความดิ้นรน)^{๑๐๒} ย่อมมีแก่ผู้ตกอยู่ใต้อำนาจของตัณหาทิฏฐิและมานะ (นิสสิตสฺส จลิตํ) คือความดิ้นรน เพราะความกลัวย่อมมีแก่ผู้อันตัณหาและทิฏฐิอาศัยแล้วในขันธ ดุจความดิ้นรนเพราะความกลัวย่อมมีแก่เทวดาทั้งหลายในสี่สุทธ^{๑๐๓}

เมื่อจะทรงแสดงถึงประการที่พระองค์ทรงสังเวชมาแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระดำรัสว่า หมูสัตว์ดิ้นรน^{๑๐๔}อยู่ (ผนฺทมานํ) เป็นต้น คำว่า ดิ้นรนอยู่ (ผนฺทมานํ) คือ ดิ้นรนเพราะตัณหา เป็นต้น คำว่า หมูสัตว์ผู้ดิ้นรนอยู่ด้วยความดิ้นรนเพราะกิเลส (กิเลสผนฺทนาย ผนฺทมานํ) คือ ความหวั่นไหวด้วยกิเลสมีราคะ เป็นต้น

ตัณหา มี ๖ ช่อง คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ถ้ามันเกิดขึ้นมาเราก็ไม่รู้ไม่เห็น มันครอบงำใจของเรา ใจก็จะดิ้นรน ปรุณแต่ง ใจก็จะทุกข์ขึ้นมา นี่มีตัณหาที่มีทุกข์ขึ้นมา

ทิฏฐิ ๓ (ความเห็น,ความเห็นผิด)

๑. อัจฉริยะทิฏฐิความเห็นว่ามีงานทำเห็นว่าการกระทำไม่มีผล

^{๑๐๐} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๕๕/๓๔๑.

^{๑๐๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๖๔/๖๑๗.

^{๑๐๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๑๘๑๒๐.

^{๑๐๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๑๘๑๒๐.

^{๑๐๔} พุ.ม.อ. (ไทย) ๑๗๑/๕๕๐.

๒. อเหตุกทฤษฎี ความเห็นว่าไม่มีเหตุ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีเหตุปัจจัย

๓. นัตถิกทฤษฎี ความเห็นว่าไม่มี, เห็นว่าไม่มีการกระทำหรือสภาวะที่จะกำหนดเอาเป็นหลักได้ เช่น ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การเข่นสรวงไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มีโลกหน้าไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี โอปปาติกะสัตว์ไม่มี สมณพราหมณ์ที่ปฏิบัติโดยชอบรู้แจ้งโลกนี้และโลกหน้า ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้รู้ตัวไม่มีในโลก”^{๑๐๕} เป็นต้น

สำหรับคนที่เชื่อว่าทานนี้ให้แล้วมีผล เป็นต้น เขาจักเว้นอกุศลธรรม ประพฤติกุศลธรรม และทั้งความเป็นผู้ทุศีลประกอบด้วย สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา ไม่ทำตนเป็นข้าศึกกับพระอรหันต์ ถ้าโลกหน้ามีอยู่เขาก็จะเกิดในสุคติโลกสวรรค์ และหากโลกนี้ไม่มี เขาก็จะได้รับการสรรเสริญในปัจจุบันนี้^{๑๐๖}

๑๔. รูป

รูป หมายถึงมหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔

มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่ รูปต้นเดิม คือ ธาตุ ๔ ได้แก่ (๑) ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหชาตรูป เรียกสามัญว่า ธาตุข่มแข็ง หรือธาตุดิน (๒) อาโปธาตุ สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม ซ่านไป ขยายขนาด ผนิก พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ (๓) เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ (๔) วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ ค้ำจุน เรียกสามัญว่า ธาตุลม^{๑๐๗} รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ หรือที่เรียกว่า อุปาทายรูป มี ๒๔ คือ

ปสาทรูป ๕ (รูปที่เป็นประธานสำหรับอารมณ์) (๑) ตา (๒) หู (๓) จมูก (๔) ลิ้น (๕) กาย

โคจรรูป หรือวิสัยรูป ๕ (รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์) (๖) รูป (๗) เสียง (๘) กลิ่น (๙) รส (๑๐) โผฏฐัพพะ (ข้อนี้ไม่นับเพราะเป็นอันเดียวกันกับมหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวี เตโช วาโย)

ถารูป ๒ (รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ) (๑๐) อัถตตะ อิตถินทรีย์ ความเป็นหญิง (๑๑) ปุริสตัตะ ปุริสินทรีย์ ความเป็นชาย

หทัยรูป ๑ (รูป คือ หทัย) (๑๒) หทัยวัตถุ ที่ตั้งแห่งใจ หัวใจ

ชีวิตรูป ๑ (รูปที่เป็นชีวิต) (๑๓) ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต

อาหารรูป ๑ (รูป คือ อาหาร) (๑๔) กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว

ปริจเฉทรูป ๑ (รูปที่กำหนดเทศะ) (๑๕) อากาษธาตุ สภาวะหรือช่องว่าง

^{๑๐๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐๓/๑๐๕

^{๑๐๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐๓/๑๒๔.

^{๑๐๗} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗/๒๑๖.

วิญญูติรูป ๒ (รูป คือ การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย) (๑๖) กายวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยกาย (๑๗) วจวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา

วิการรูป ๔ (รูปคือการที่ดัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้) (๑๘) (รูปัสส) ลหุตา ความเบา (๑๙) (รูปัสส) มุทิตา ความอ่อนสลวย (๒๐) (รูปัสส) กัมมัณฺญตา ความควรแก่การงาน ใช้การได้

ลักษณะรูป ๔ (รูปคือลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด) (๒๑) อุปจยะ ความก่อตัว (๒๒) สันตติ ความสืบต่อ (๒๓) ชรตา ความทรุดโทรม (๒๔) อนิจจตา ความแปรแตกสลาย^{๑๐๘}

จาก ๒๘ รูป แบ่งเป็นหมวดได้ ๗ หมวด เหตุที่แบ่งรูปเป็น ๗ หมวดนั้น เป็นการแบ่งตามสมุฏฐาน หรือ เหตุที่ทำให้รูปเกิดขึ้น รูปทุกรูปจะเกิดขึ้นเองตามลำพังไม่ได้ต้องมีสมุฏฐานให้เกิด เหตุที่ทำให้รูปเกิดขึ้นได้มี ๔ อย่าง คือ กรรม จิต อุตุ อาหาร นอกจากสมุฏฐานทั้ง ๔ แล้ว ไม่มีสิ่งใดทำให้เกิดรูปได้ รูปแต่ละหมวดจะมีสมุฏฐานการเกิดไม่เท่ากัน เช่น

- หมวดอวินิพโกรูป ๘ มีสมุฏฐาน ๔ คือ เกิดจาก กรรม จิต อุตุ อาหาร
- วิการรูป ๓ เป็นรูปที่แสดงความเบา ความอ่อน ความควรที่การงานอย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดจากสมุฏฐาน ๓ คือ จิต อุตุ อาหาร
- สัททรูป ๑ คือ สัททารมณ์ หรือเสียง จะเกิดขึ้นได้ต้องมีสมุฏฐาน ๒ คือ เกิดจาก จิต และอุตุ
- เอกันตกัมมชรูป ๙ มีสมุฏฐานเพียง ๑ คือ เกิดจากอำนาจกรรมโดยตรง
- วิญญูติรูป ๒ เป็นรูปที่แสดงการเคลื่อนไหวทางกายและการพูด มีสมุฏฐานเพียง ๑ เช่นกัน แต่เกิดจากจิตที่นึกคิด จะทำหรือจะพูดไม่ได้เกิดจากกรรม
- ลักษณะรูป ๔ เป็นรูปที่แสดงถึงความเกิดและเสื่อมไปของรูปแต่ละรูป จึงไม่มีสมุฏฐานของตนเองโดยเฉพาะ

๑๕. นิพพานสังจะ

นิพพาน มาจาก นิ อุปสรรค (แปลว่า ออกไป หหมดไป ไม่มี เลิก) + วาน (แปลว่า พัด ไป หรือเป็นไปบ้าง เครื่องร้อยรัดบ้าง) ใช้เป็นกริยาของไฟหรือการดับไฟ หรือของที่ร้อนเพราะไฟ แปลว่า ดับไฟหรือดับร้อน หมายถึง หายร้อน เย็นลง หรือเย็นสนิท (หรือไม่ใช่ดับสูญ) แสดงภาวะทางจิตใจ หมายถึงเย็นใจ สดชื่น ชุ่มชื่นใจ ดับความร้อนใจ หายร้อนรน ไม่มีความกระวนกระวาย (ความหมายนี้ มักใช้ในรูปกริยาศัพท์หรือคุณนาม เป็น “นิพพุต”) หรือแปลว่า เป็นเครื่องดับกิเลส คือ ทำให้คาระ โทสะ โมหะ หหมดสิ้นไป

^{๑๐๘} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙-๒๕๕.

ในคัมภีร์อรรถกถาคัมภีร์ฎีกาส่วนมากนิยมแปลว่า ไม่มีต้นหาเครื่องร้อยรัด หรือออกไป แล้วจากต้นหาที่เป็นเครื่องร้อยรัดไว้กับภพ (นอกจากนั้น ยังอาจแปลว่า ปราศจากป่า คือ ไม่มีป่า กิเลส ไม่มีตมกิเลส หรือแปลว่า ดับทุกข์ทั้ง ๓ ชนิด คือ ทุกขทุกข์ วิปริณชณทุกข์และสังขารทุกข์

นิพพาน เป็นธรรมชาติที่พ้นจากกิเลส พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด นิพพานโดยปริยาย มี ๒ ลักษณะคือ

๑) สอุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานที่ยังเป็นไปกับขันธ ๕ หมายถึง การที่ประหาณ กิเลสได้หมดสิ้นแล้ว (กิเลสนิพพาน) แต่ขันธ ๕ (จิต เจตสิก รูป) ยังมีการเกิดดับสืบทอดอยู่ (ยังมีชีวิต อยู่)

๒) อนุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานที่ปราศจากขันธ ๕ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ (ผู้หมดจดจากกิเลส) ที่สิ้นอายุขัยไปแล้ว (คือ กิเลสก็ไม่เหลือ ขันธ ๕ ก็ไม่เหลือ) หรือที่เรียกว่า ปรินิพพาน (ปริ = ทั้งหมด) เมื่อปรินิพพานแล้ว จิต + เจตสิกและรูปก็จะหยุดการสืบทอดและดับลง โดยสิ้นเชิง (คือเมื่อตายไปแล้วก็จะไม่มีการเกิดอีกหรือไม่มีภพชาติต่อไปอีก) นิพพาน เป็นจุดหมาย สูงสุดในพระพุทธศาสนาที่พุทธศาสนิกชนทั้งหลายจะต้องพยายามเข้าถึงให้ได้ จึงจะได้ชื่อว่าเป็น พุทธสาวก เป็นอริยบุคคล และเป็นทายาทผู้รับมรดกธรรมในพุทธศาสนา

จุดหมายสูงสุดของชีวิต เป็นสิ่งที่อาจบรรลุได้ในชาตินี้ ดังนี้

๑) นิพพานเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เป็นภาวะที่มนุษย์สามารถ ประจักษ์แจ้งยาพิชปัจจุบันนี้เอง เมื่อเพียรพยายาม ทำตัวให้พร้อมพอ ก็ไม่ต้องรอให้ถึงชาติหน้า เรา มีคุณสมบัติอย่างหนึ่งของนิพพานว่า “สนธิภูมิก” (เห็นชัดได้เอง, ประจักษ์ได้ในชีวิตนี้) และ “อากาลิก” (ไม่จำกัดกาล,ไม่ขึ้นต่อเวลา)^{๑๐๙} และท่านได้แสดงข้อปฏิบัติต่าง ๆ ไว้ เพื่อให้บรรลุนิพพานได้ในภพ ธรรม คือ ในชาตินี้ ในปัจจุบัน ทันเห็น ทันตา^{๑๑๐} จึงมีพุทธพจน์ตรัสยืนยันว่า

“เราย่อมกล่าวดังนี้ว่า: บุรุษผู้เป็นวิญญู ไม่โอ้อวด เป็นคนตรง จงมาเถิด เราจะสั่งสอน เราจะแสดงธรรม เมื่อเขาปฏิบัติตามคำสั่งสอน ก็จะประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ซึ่งประโยชน์ ยอดเยี่ยม ที่กุลบุตรทั้งหลายผู้ออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริก โดยชอบต้องการแสวงหาสิ่งอันเป็น จุดหมายของพรหมจรรย์ เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้ทีเดียว (โดยใช้เวลา) เจ็ดปี หกปี ห้าปี ฯลฯ หนึ่ง เดือน กึ่ง เดือน เจ็ด วัน”^{๑๑๑}

๒) นิพพานเป็นจุดหมายที่ทุกคนเข้าถึงได้ ไม่จำกัดชาติชั้น หลัองชาย บุคคลทุกคน เมื่อ มีฉันทะ เพียรพยายาม มีความพร้อมแล้วก็สามารถบรรลุนิพพานได้ ไม่มีข้อจำกัดว่าจะต้องเป็นคน

^{๑๐๙} อัง.ตัก. (ไทย) ๒๐/๔๙๕/๒๐๒.

^{๑๑๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๖/๒๒.

^{๑๑๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑/๕๘.

ชาติชั้นวรรณะใด มีฐานะอย่างไร ยากจน มั่งมี เป็นหญิงหรือชาย เป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต มีพุทธ ภาชิตครั้งหนึ่งว่า

๑๖. ทุกข์

ทุกข์ เป็นสภาพธรรมที่เกิดขึ้นกับสัตว์ทั้งหลาย ที่ยังคงเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ มี สภาวะคือการเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปตามเหตุตามปัจจัยในสภาวะนั้น โดยมีอาจหลักเลียงได้ คือความ เกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความโศกเศร้าก็เป็นทุกข์^{๑๑๒}

ทุกข์ หมายถึง ๑. สภาพที่ทนได้ยาก สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความ เกิดขึ้นและความดับสลายเนื่องจากต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง (ข้อ ๒ ในไตร ลักษณะ) ๒. อาการแห่งทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่ คน (ได้ในคำว่า ทุกขสัจจะ หรือ ทุก ขอริยสัจ ซึ่งข้อที่ ๑ ในอริยสัจ ๔) ๓. สภาพที่ทนได้ยาก,ความรู้สึกไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนา, ถ้ามาคู่กันกับโทมนัส (ในเวทนา ๕) ทุกข์หมายถึง ความไม่สบายกายคือทุกข์กาย(โทมนัสคือความไม่ สบายใจ) แต่ถ้ามาลำพัง (ในเวทนา ๓) ทุกข์หมายถึง ความไม่สบายกายไม่สบายใจ คือทั้งทุกข์กาย และทุกข์ใจ^{๑๑๓}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายว่า ทุกข์ แปลว่า ความทุกข์ หรือสภาพที่ ทนได้ยาก ได้แก่ปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ กล่าวให้ลึกลงไปอีกหมายถึง สภาวะของสิ่งทั้งหลายที่ตกอยู่ ในกฎของธรรมชาติแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งประกอบด้วยภาวะบีบคั้น กดดัน ขัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจ เต็มอัมแท้งจริง พร้อมทั้งจะก่อปัญหา สร้างความทุกข์ขึ้นมาได้เสมอ ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นแล้ว และที่ อาจเกิดเป็นปัญหาขึ้นมา เมื่อใดเมื่อหนึ่งในรูปใดรูปหนึ่ง ผู้ที่ยึดติดถือมั่นไว้ด้วยอุปาทาน^{๑๑๔}

พระโสณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายว่า ทุกข์ แปลว่า สภาพว่างเปล่าอันน่ารังเกียจ กล่าวคือ อุปาทานขันธเป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสารและน่ารังเกียจ^{๑๑๕}

ทุกข์ ตามนัยแห่งพระสูตรนี้ได้แสดงเนื้อความเกี่ยวกับทุกขอริยสัจ หรือ ทุกข์ในอริยสัจ คือ ธรรมชาติที่เป็นทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยะเจ้าทั้งหลาย

^{๑๑๒} อ.ณ.ก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๘.

^{๑๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๓๕.

^{๑๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๙๖.

^{๑๑๕} พระโสณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๓๗๐.

ทุกข์ มีความหมายว่า ปิ๊บคั้น, อันปังจี้ปรุ้งแต่ง, ให้เราร้อน, ด่วนแปล นี่เป็นอรรถของทุกข์ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น^{๑๑๖} เป็นทุกข์สัจจะ แสดงความเป็นทุกข์ คือทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในทุกข์สัจจนิตเทศ ที่ฉนิกาย มหาวรรคว่า

ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือทุกข์เป็นไฉน ได้แก่ ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นทุกข์ การพบกับอารมณ์ที่ไม่ชอบก็เป็นทุกข์ การพลัดพรากจากอารมณ์ที่ชอบก็เป็นทุกข์ และการไม่ได้รับอารมณ์ที่ปรารถนาเป็นทุกข์ โดยสังเขปอุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์^{๑๑๗} สามารถแสดงรายละเอียดได้ดังต่อไปนี้

ชาติทุกข์ ขราทุกข์ และมรณทุกข์ จัดเป็นทุกข์สัจ เพราะเป็นทุกข์โดยอ้อม ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจและความคับแค้นใจก็จัดเป็นทุกข์สัจเช่นเดียวกัน เพราะเป็นทุกข์โดยตรง ความจริงแล้ว ชาติ เป็นต้น เกิดจากอุปาทานขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ถ้าไม่มีอุปาทานขันธแล้วความเกิดเป็นต้นก็มีไม่ได้ดังนั้น กล่าวโดยย่ออุปาทานขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ถ้าไม่มีอุปาทานขันธ แล้วความเกิดเป็นต้นก็มีไม่ได้ ดังนั้นกล่าวโดยย่ออุปาทานขันธ ๕ ที่ปรากฏในขณะเห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ประจำสังขารที่แปรปรวนและเป็นที่ตั้งของชาติทุกข์เป็นต้น^{๑๑๘} ตามนัยแห่งพระสูตรแสดงว่า ทุกขอริยสัจได้แก่

๑) ชาติทุกข์ คือ ความเกิดเป็นทุกข์ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิด ความบังเกิดเฉพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะในหมู่สัตว์นั้นนั้นของเหล่าสัตว์นั้น ๆ^{๑๑๙}

๒) ขราทุกข์ คือ ความแก่ขราเป็นทุกข์ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวยุ่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ^{๑๒๐}

๓) มรณทุกข์ คือ ความตายเป็นทุกข์ ความจุติ ความเคลื่อนไหว ความทำลายไป ความหายไป ความตาย กล่าวคือมฤตยู การกระทำกาละ ความแตกต่างขันธ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ^{๑๒๑}

^{๑๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๘๖.

^{๑๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔.

^{๑๑๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห.จ.ก. ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๘๕.

^{๑๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๘/๓๒๕.

^{๑๒๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๒/๑๑๘.

^{๑๒๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๑๙.

๔) โสภทุกข์ คือ ความเศร้าโศกเป็นทุกข์ กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งจะกระทบ^{๑๒๒}

๕) ปริเทวะทุกข์ คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่ร้องไห้ภาวะที่คร่ำครวญของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งหรือผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ^{๑๒๓} ผู้ที่เกิดความเศร้าโศกแล้วไม่อาจสะกดกลั้นไว้ได้ย่อมร้องไห้ คร่ำครวญออกมาส่วนใหญ่มักเกิดกับสตรีที่มีจิตใจอ่อนแอ ปรับความรู้้อย่างไรก็ตามน้ำตาของเหล่าสัตว์ที่ร้องไห้คร่ำครวญเพราะสูญเสียบุคคลอันเป็นที่รักนั้น คือ มากกว่าน้ำในมหาสมุทรเสียอีก^{๑๒๔} จึงเป็นที่ประจักษ์ว่าความคร่ำครวญของเหล่าสัตว์เป็นทุกข์เพียงใด

๖) ทุกข์ คือ ความทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์อาจเกิดจากการสัมผัสความทุกข์กายของมนุษย์เป็นการประสพกับอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาไม่น่าพอใจ (อนิภูฐานมณ) เช่น ถูกหนามตำ ถูกไฟไหม้ ถูกเขี่ยนตี หรือ ป่วยไข้ ไม่สบาย เป็นต้น^{๑๒๕}

๗) โทมนัสทุกข์ คือ ความทุกข์ทางใจ ความไม่สำคัญทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์อันเกิดจากมโนสัมผัส เรามนุษย์นั้นต้องได้รับความทุกข์ทางใจ เมื่อประสพพบกับอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาในขณะที่เห็นรูปที่ไม่อยากเห็น ได้ยินเสียงพูดคำหยาบที่ไม่อยากได้ยิน ได้รับกลิ่นเหม็น ลิ้มรสที่ไม่ถูกปากหรือกระทบสัมผัส สิ่งที่ไม่ถูกใจย่อมเกิดความทุกข์ใจ^{๑๒๖}

๘) อุปายาสทุกข์ คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้น ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ^{๑๒๗}

๙) การได้พบกับสิ่งที่ไม่ชอบใจนั้นเป็นทุกข์ การไปร่วม การมาร่วม การประชุมร่วม การอยู่ร่วมกับอารมณ์อันไม่เป็นที่ปรารถนาไม่เป็นที่รักใคร่ ไม่เป็นที่ชอบใจของเขาในโลกนี้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โสภฐัพพะ ธรรมารมณ์ หรือ จากบุคคลผู้ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์ ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่ผาสุก ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่มีความปรารถนาความเกษม จากโยคะของเข^{๑๒๘}

^{๑๒๒} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๓/๕๐.

^{๑๒๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๔๒/๓๒๖.

^{๑๒๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๒๖/๒๑๗-๒๑๘.

^{๑๒๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๔๓/๓๒๖.

^{๑๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๗/๑๑๙.

^{๑๒๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๒๐.

^{๑๒๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๓/๓๕๑.

๑๐) การสูญเสียสิ่งที่รักนั้นเป็นทุกข์ การไม่ไปร่วม การไม่มาร่วม การไม่ประชุมร่วม การไม่อยู่ร่วมกับอารมณ์ อันเป็นที่ปรารถนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจของเขาในโลกนี้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ หรือ กับบุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ ปรารถนาความเกื้อกูล ปรารถนา ความผาสุกปรารถนาความเกษมจากโยคะของเขา เช่น มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย น้องสาว พี่สาว มิตร อำมาตย์หรือญาติสาโลหิต^{๑๒๙}

๑๑) ความไม่สมปรารถนา การไม่ได้สิ่งที่ต้องการนั้นก็เป็นทุกข์ คือ สัตว์เหล่าผู้มีความเกิด แก่ เจ็บ ตายเป็นธรรมดา เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า โฉนหนอขอเราจะได้มีความเกิด แก่ เจ็บ ตายเป็นธรรมดาหรือขอความเกิด แก่ เจ็บ ตาย อย่าได้มาถึงเราเลย ข้อนี้อันนี้ไม่ถึงสำเร็จได้ตามความปรารถนาหรือ เหล่าสัตว์ผู้มีความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นธรรมดาต่างก็เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า โฉนหนอขอเราอย่าได้เป็นผู้มีความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นธรรมดาเลย และขอความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ อย่าได้มาถึงเราเลย ข้อนี้อันนี้ไม่ถึงสำเร็จได้ตามความปรารถนาเรียกว่าการไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์^{๑๓๐}

กล่าวโดยสรุปว่าอุปาทานชั้น ๕ นั้นแหละเป็นทุกข์เพราะอุปาทานชั้น ๕ เป็นเหตุให้ทุกข์ทั้ง ๑๑ ประการ ดังกล่าวแล้วนั้นอาศัยเกิด ถ้าไม่มีชั้น ๕ เลย ทุกข์ก็ไม่ว่าจะอาศัยเกิดที่ไหนได้ เมื่ออุปาทานชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ นี่เป็นทุกข์ ดังนั้นผู้ที่ยินดีใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็ชื่อว่ายินดีในทุกข์ ชอบก็เชื่อว่าชอบทุกข์ รักก็เชื่อว่ารักทุกข์ แสวงหาชื่อเสียงก็ชื่อว่าแสวงหาทุกข์ เพราะว่าเป็นไปเสียเช่นนี้จึงไม่พ้นทุกข์ไปได้เลย สมกับคำที่ว่า ผู้ใดชอบทุกข์ผู้นั้นไม่พ้นทุกข์ ผู้ใดไม่ชอบทุกข์ ผู้นั้นจึงจะพ้นทุกข์

๒.๓ สรุปท้ายบท

ในพระสูตรนี้พบว่า สมุทัย คือ สาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหาหรือทำให้เกิดทุกข์ทั้งหลายทั้งปวง การที่จะแก้ปัญหาก็หมดสิ้นไปได้นั้น ต้องมาแก้ที่สาเหตุของปัญหา คือ สมุทัยนั่นเอง ตัวที่เป็นสาเหตุของปัญหา คือ ตัณหา ๓ อันได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ซึ่งครอบงำจิตใจทำให้จิตใจเกิดอาการผิดปกติ เกิดอวิชชา จิตมีการปรุงแต่งเป็นสังขาร เป็นตัณหา เป็นอุปาทาน เกิดความรู้สึกว่าเป็นตัวกูของกูขึ้นมา เมื่อมีการยึดมั่นถือมั่น สิ่งที่มาตามคือ ทุกข์หรือปัญหานั้นเอง สมุทัยเป็นต้นเหตุของความทุกข์ หรือปัญหาทั้งปวง ดังนั้น เราควรละเว้นหรือห้ามข้องแวะ สมุทัยเป็นสาเหตุชักจูงให้จิตใจ

^{๑๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๔๗/๓๒๗.

^{๑๓๐} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๒๐.

ตกต่ำ ให้กระทำชั่ว หรือนำมาซึ่งความโลภ โกรธ หลง ฉะนั้นสมุทัย จึงจัดว่าเป็นธรรมที่ควรละหรือควรเว้น ธรรมทั้ง ๑๖ ประการในพระสูตรนี้ รวมอยู่ในอริยสัจ ๔ ทั้งหมด ซึ่งอริสัจ ๔ คือ ธรรม ๒ คู่ โดยการพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่านี้ทุกข์พร้อมกับเหตุ อันเป็นส่วนของโลกียธรรม นี่คือคู่ที่ ๑ เพราะการเกิดขึ้นของธรรมทั้ง ๑๖ ประการนี้ ทุกข์จึงเกิด เพราะฉะนั้นธรรมทั้ง ๑๖ ประการนี้ถือเป็นสมุทัย ซึ่งเป็นเหตุให้เกิด สิ่งที่เกิดจากเหตุคือทุกข์ทั้งสิ้น

การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการเห็นความดับ พร้อมกับอุบายนั้นคือ นิโรธและนิโรธคามินีปฏิปทานัน เป็นส่วนของโลกุตตรธรรม นี่คือคู่ที่ ๒ การดับสิ้นไปของธรรมทั้ง ๑๖ ประการนี้ ก็ส่งผลให้ทุกข์ที่เกิดขึ้นนั้นดับไป การพิจารณาธรรมทั้ง ๑๖ ประการในพระสูตรนี้ ถือเป็นกระบวนการพิจารณาเพื่อให้เห็นแจ้ง อันจะส่งผลให้สามารถหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ นิโรธนั้นก็คือ นิพพาน ซึ่งนิพพานนั้นไม่เกิดไม่ดับ ดำรงคงที่อยู่อย่างนั้น ไม่ต้องมีอะไรปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตามอำนาจของเหตุปัจจัย ส่วนนิโรธคามินีปฏิปทานัน คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นทางหรืออุบายที่ทำให้ถึงสิ่งที่มีอยู่แล้ว เป็นเหตุให้ถึง ไม่ใช่เหตุสร้างนิพพาน แต่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน

บทที่ ๓

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร

เพื่อความกระจ่างชัดในเรื่องของวิปัสสนาภาวนาและเพื่อความเข้าใจในการปฏิบัติ ก่อนที่จะเข้าใจและเรียนรู้การรู้ทุกข์ ตลอดทั้งวิธีการดับทุกข์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร และพระพุทธองค์ทรงตรัสถึงธรรมอันเป็นไปในการฝึกฝนแห่งการความตรัสรู้ด้วย คือ ปฏิจจนุปบาท ผู้วิจัยจะเน้นศึกษาการเจริญวิปัสสนาเฉพาะส่วนที่เป็นภูมิของวิปัสสนา ๖ คือ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจนุปบาท ๑๒ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ตรงกับหลักธรรมในทวยตานุปัสสนาสูตรนี้ เท่านั้น จึงได้กำหนดประเด็นศึกษาวิปัสสนา ไว้ดังนี้

๓.๑ การเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในทวยตานุปัสสนาสูตร

๓.๒ ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร

๓.๓ การรู้แจ้งธรรมในทวยตานุปัสสนาสูตร

๓.๔ สรุปท้ายบท

๓.๑ การเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในทวยตานุปัสสนาสูตร

การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในมหาปริณิพพานสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่ นี่เป็นอนุสาสนีของเรา ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรก็ตามอย่างไรเล่า ภิกษุจึงจะชื่อว่าเป็นผู้มีสติ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ เป็นผู้มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุผู้มีสติเป็นอย่างนี้แล ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ทำความรู้สีกตัวในการก้าวไป การถอยกลับในการแลดู การเหลียวดู ในการคู้เข้า การเหยียดออก ในการครองสังฆาฏิ บาตรและจีวร ในการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การกลืนรส การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ ทำความรู้สีกตัวในการยืน การเดิน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ภิกษุผู้มีสติสัมปชัญญะเป็นอย่างนี้แล ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงมีสติสัมปชัญญะอยู่ นี่เป็นคำพร่ำสอนของเราสำหรับเธอทั้งหลาย^๑ การมีสติปรากฏอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยด้วยตัณหาและทิฏฐิและไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก พึงพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ

^๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๔-๑๐๕.

อริยสัจ ๔ อยู่อย่างนี้^๒ ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางสายเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ นี้^๓

๓.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนา

วิปัสสนา เป็นชื่อของปัญญา แยกออกเป็น ๒ บท คือ วิ + ปัสสนา วิ แปลว่า พิเศษ และ ปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง วิปัสสนา จึงหมายถึง ความเข้าใจ ความรู้แจ้งเห็นชัดตามความเป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย มีรูป - นาม ชันธ ๕ เป็นต้น ว่าเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ความไม่มีตัวตน เป็นการเห็นถูกด้วยตนเอง^๔

ในพระอภิธรรมปิฎก ปรากฏข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาว่า เป็นปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความเลือกสรร ความวิจัย ความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด เฉพาะภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความใคร่ครวญ ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตราความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ นี้ชื่อว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๕

วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^๖

อีกนัยหนึ่ง คำว่า “วิปัสสนา” แปลว่า ธรรมเครื่องรู้เห็นรูปรนามตามสภาวะแห่งไตรลักษณ์ หมายถึงปัญญา^๗ ที่หยั่งรู้สภาวะ (ปรากฏการณ์) ของสภาวะธรรม อารมณ์ภายในกายใจหรือรูปกับนาม^๘ ตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เรา เขา

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๓/๓๓๘.

^๓ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔-๔๐๕/๓๓๘-๓๔๐.

^๔ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๙๖.

^๕ ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖ - ๓๗.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔) หน้า ๓๗๓.

^๗ ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๗๒/๘๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๒/๑๒๑.

^๘ ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๖/๑๐, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๑๓.

วิปัสสนาภาวนา คือการอบรมจิตให้เกิดปัญญา เพื่อการเห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ที่ปรากฏในรูป นาม หรือตาที่เห็นรูป หูฟังเสียง หรือเห็นอาการที่เคลื่อนไหว จิตนั้นคิด เป็นต้น วิธีการนี้ เป็นวิธีการปฏิบัติให้เข้าถึงซึ่งพระนิพพานได้ วิปัสสนาภาวนาเป็นความรู้แจ้งในสติปัฏฐานทั้ง ๔ คือฐานกาย ฐานเวทนา ฐานจิตและฐานธรรม ที่ปรากฏโดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา หรือการเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรม โดยความเป็นพระไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง^๙

สติปัฏฐาน คือ สติที่เข้าไปตั้งไว้ หรือสติที่ตั้งไว้มั่น โดยการจำแนกตามฐานทั้ง ๔ คือ ฐานกาย ฐานเวทนา ฐานจิต และฐานธรรม ซึ่งใช้อารมณ์อันเป็นปัจจุบัน ส่วนอารมณ์ที่เป็นอดีตหรืออนาคตนั้นจะไม่ใช่สิ่งที่สติควรเข้าไปกำหนด ในหลักของสติปัฏฐานนี้ใช้เป็นหนทางเดียวที่เป็นจุดมุ่งหมายเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อลวงความเศร้าโศกเสียใจ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุธรรมอันยิ่ง อันเป็นแดนเกษม เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานอันเป็นหลักสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา

๓.๑.๒ ความหมายของวิปัสสนาตามหลักสัททนต์

คำว่า “วิปัสสนา” ตามหลักสัททนต์ ประกอบด้วยศัพท์ ๒ ศัพท์คือ วิ+ปัสสนา ตามหลักไวยากรณ์คือ คำว่า วิ บทหน้าเป็นอุปสรรค คำว่า ปัสสนา มาจาก ทิส ธาตุ แปลง ทิส เป็น ปสส ลง ยุ ปัจจัย แปลง ยุ เป็น อน ลง อา อิตถีโขตกปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ความหมายของคำได้ว่า “อนิจจาทิวเสน วิวิธกาเรน ปสสตีติ วิปัสสนา อนิจจานุปัสสนาทิกา ภาวนาปัญญา”^{๑๐} แปลว่า “ธรรมชาติที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เห็นสังขารธรรม โดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น”^{๑๑}หรืออีกรูป วิเคราะห์ว่า “วิวิธ อนิจจาทิกัง สงขารesu ปสสตีติ วิปัสสนา” แปลว่า “ปัญญาที่เห็นสภาวะต่าง ๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น ในสังขารทั้งหลาย”^{๑๒}

๓.๑.๓ ความหมายของวิปัสสนาตามหลักอรรถนัย

ในคัมภีร์พระอภิธรรมสังคณีได้ให้ความหมายของคำว่าวิปัสสนาไว้ว่า วิปัสสนาหมายความว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง

^๙ พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์, เอกสารประกอบการสอน รายวิชา สติปัฏฐานภาวนา (Satipatthanabhavana), ม.ป.ท., ๒๕๕๖, หน้า ๒๒.

^{๑๐} วิกาวินี. (บาลี) ๒๖๗.

^{๑๑} พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปโน ป.ธ.๙), อภิธัมมัตถวิภาวินีแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กาญจนบุรี: ม.ป.ท., ๒๕๕๐), หน้า ๑๘๐.

^{๑๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๗.

ความคันคืด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลง งมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น ชื่อว่า วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๓}

สมปชณณ ชื่อว่ารู้ชัด วิจโย คือ ความวิจย หมายถึง ค้นหาความไม่เที่ยง ปัญญาเพราะ อรรถกล่าวว่ประกาศให้รู้ คือทำให้แจ่มแจ้ง ปวิจโย ธมมวิจโย หมายถึง วิจยเลือกสรรธรรม ปรนติจิจ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ฉลาด เวทพยา ชื่อว่ารู้แจ่มแจ้งในความไม่เที่ยง วิปัสสนาชื่อว่าความเห็นแจ้ง เพราะเห็นแจ้งธรรมทั้งหลายด้วยความสามารถแห่งอนิจจลักษณะ^{๑๔}

อนิจจานุปัสสนาเป็นวิปัสสนาพละ ทุกขานุปัสสนาเป็นวิปัสสนาพละ ปฏินิสสัคคา-นุปัสสนาเป็นวิปัสสนาพละ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูปเป็นวิปัสสนาพละ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ในชราและมรณะเป็นวิปัสสนาพละ การพิจารณา มรณะเป็นวิปัสสนาพละ

สรุปว่า ความหมายของคำว่าวิปัสสนาตามอรรถถาจารย์ได้อธิบายไว้ จึงหมายความว่า เป็นปัญญาในการเลือกเฟ้นธรรมค้นหาถึงความไม่เที่ยงในรูปนาม จนเห็นถึงความไม่ไตรลักษณ์ ลักษณะญาณ เกิดปัญญารู้แจ้งซึ่งปัญญาที่เกิดขึ้นจึงชื่อว่าความเห็นถูกต้องในสัมมาทิฏฐิ

๓.๑.๔ ความหมายตามหลักคัมภีร์

วิปัสสนา หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย การเลือกสรร ความวิจยธรรม ความ กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคืด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง เป็นต้น^{๑๕}

๓.๑.๕ ความหมายตามทัศนะนักวิชาการ

๑) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร), ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับ วิปัสสนาว่า การเจริญปัญญาเข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรม (รูป-นาม) ตามความเป็นจริง คือ เห็นแจ้งพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยความเป็นรูป-นาม และ เห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่มาปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยความเป็นของไม่

^{๑๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๗.

^{๑๔} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถรฯ ศาตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), อริย วังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๓๖๒-๓๖๓.

^{๑๕} รายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๗/๕๕.

เที่ยง (อนิจจะ) เป็นทุกข์ (ทุกขะ) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) และไม่สวยงาม (อสุภะ) ที่พิเศษออกไปจาก อนิจจสัญญาวิปัสสาส สุขสัญญาวิปัสสาส อตตสัญญาวิปัสสาส และสุภสัญญาวิปัสสาส

๒) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาว่า เป็นความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นเป็นของมันเอง

๓.๑.๖ ความหมายของภาวนา

คำว่า “ภาวนา” มีความหมายว่า การอบรม กาย ใจ ๒ วิธี คือ สมถภาวนา (การสงบใจ) และวิปัสสนาภาวนา (การใช้ปัญญา) ตัวอย่างคือ คำว่า ภาวนามยปัญญา ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค อธิบายว่า การเจริญเนกขัมมะเจริญอภัยบาท เป็นต้น^{๑๖} หรือการเจริญธรรมที่เป็นรูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล โลกุตตรกุศล^{๑๗} หรือการอบรมกาย อบรมจิต และการอบรมปัญญา^{๑๘} หรือการเจริญอริยสัจ ๔ หรือการเจริญอินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมรรค ๘^{๑๙} หรือการเจริญวิปัสสนา^{๒๐} เมื่อเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เห็นขรามรณะ เห็นนิพพาน ชื่อว่าเจริญอยู่ ธรรมใดที่ได้เจริญแล้ว ธรรมนั้น ๆ มีรสเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าภาวนา^{๒๑}

จากตัวอย่างที่ยกมาแสดงข้างบนทำให้ทราบว่า ภาวนา เป็นชื่อของวิธีการในการปฏิบัติ กัมมัฏฐานในทางพระพุทธศาสนาที่เป็นเครื่องมือนำออกจากความทุกข์ โดยมีศีลเป็นต้น มีปัญญาเป็นที่สุด และที่สุดของธรรมทั้งหลายที่กล่าวมา คือความดับทุกข์ทั้งมวลนั่นเอง

ภาวนา ๓ พบในอภิธัมมัตถสังคหะ ได้แก่ บริกรรมภาวนา อุปะการภาวนา และอัปปนาภาวนา^{๒๒} หมายถึง ภาวนาที่เกิดด้วยการเจริญบ่อย ๆ ภาวนาที่ไถ่จะแน่วแน่และภาวนาที่แน่วแน่

^{๑๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๒/๔๕๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๒/๖๐๘.

^{๑๗} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๖/๒๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๖/๓๖.

^{๑๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๙๖, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๑๙} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๗/๒๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๗/๓๖.

^{๒๐} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑/๓๐๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓.

^{๒๑} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๘/๓๒, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑.

^{๒๒} พระอนรรุทระ, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค, พระคันธสาราภิงค์ แปล, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๙๕-๙๖.

ในปรมัตถทีปนี ภาวนา หมายถึง ธรรมที่บุคคลควรอบรม หรือธรรมที่เป็นเครื่องอบรม กระแสจิต^{๒๓} เมื่อกล่าวโดยหลักแห่งลักษณะกิจตักกะ คำว่า ภาวนา ได้แก่

- ๑) การทำให้กุศลเจริญขึ้นเป็นลักษณะ
- ๒) การประหารอกุศลเป็นกิจ
- ๓) การเข้าสู่ทางปฏิบัติที่เกี่ยวกับสติ ของนามกายรูปกายเป็นอาการปรากฏ
- ๔) การตั้งใจอยู่ในอารมณ์ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่ถูกที่ควรเป็นเหตุใกล้

จากรายละเอียดข้างต้นนี้ทำให้ทราบความหมายและรูปศัพท์ของภาวนา สรุปได้ว่า ภาวนา คือ การอบรมกาย อบรมจิตให้มีให้เป็นขึ้น หรือเจริญมากขึ้น ดังนั้น เมื่อกล่าวโดยสรุป วิปัสสนาภาวนา จึงหมายถึง การอบรมกาย อบรมจิต และอบรมปัญญา โดยการทำให้มีขึ้นในจิตใจ สำรวมใจให้แน่วแน่นมีสติ เป็นสมาธิ เพื่อทำลายโมหะ ทำกุศลให้เจริญขึ้นจนมีปัญญา เห็นแจ้ง สภาวธรรม นาม-รูป ชันธ ๕ ด้วยอาการต่าง ๆ ตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นทุกข์ นั่นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ รู้ชัดคุณ รู้ชัดโทษ และรู้ทางออกจากกามทั้งหลาย การเห็นดังที่กล่าวมานี้ เป็นการเห็นโดยวิเศษ เห็นแจ่มแจ้งชัดเจนด้วยปัญญา ซึ่งทำให้กิเลสลดน้อยลงไปตามลำดับแห่งปัญญาจนเข้าสู่อรหัตตมรรค อรหัตตผล

๓.๑.๗ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

เมื่อรวมคำว่า วิปัสสนา กับคำว่า ภาวนา เข้ากันแล้ว สำเร็จรูปเป็นวิปัสสนาภาวนาเป็นรูป ศัพท์ใหม่ได้ความหมายใหม่ที่มีใจความและรูปศัพท์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มิได้แยกกันแปลทีละศัพท์ ทีละความหมายดังนี้ว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การอบรมในศีล สมาธิ ปัญญาให้บริสุทธิ์หมดจด ตามความหมายของพระพุทธศาสนา คือ ความพ้นทุกข์ในวิภูสสงสารหรือแปลว่า “การเจริญ วิปัสสนา”^{๒๔}

วิปัสสนาภาวนา แปลว่า grunnฐานเป็นอุบายทำใจให้เกิดปัญญา รู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริง คือ เห็นปัจจุบันรูปนาม พระไตรลักษณ์ มรรค ผล นิพพาน วิปัสสนานี้มุ่งหมายให้กำหนดรู้ เห็นตามความเป็นจริง ในการช่วยส่งเสริมในการเจริญปัญญาในขณะที่จิตกำลังรับรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้น ตามความเป็นจริงของการมีสติสัมปชัญญะเข้าไปควบคุมดูแลอย่างเป็นระบบของการเปลี่ยนถ่าย อารมณ์แบบต่อเนื่องในฐานกาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพจนสามารถละกิเลสใน

^{๒๓} พระญาณธชะ, ปรมัตถทีปนี, หน้า ๗๖๐.

^{๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรีนติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๒.

ชั้นของอรรถสัญญา ทัศนสัญญา มานสัญญา ที่เกาะเกี่ยวหัวใจของสรรพสัตว์ทั้งหลายให้เข้าใจผิด ว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้นเอง บุคคลทำปัญญารู้แจ้งให้เกิดขึ้นในจิต ชื่อว่า วิปัสสนาภาวนา หมายความว่า มีปัญญาเห็นความไม่เที่ยง ย่อมกำหนดรู้ได้โดยง่าย ด้วยความเกิดขึ้นในเบื้องต้น และความสิ้นไปในเบื้องปลาย ดังในพระบาลีว่า

อนิจจา วต สังขารา อุปปาทวยธมมิโน

อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฌนตี เตสํ รูปสโม สุโขติ^{๒๕}

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา

เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความสงบแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นความสุข

คัมภีร์อรรถกถาให้ความหมายไว้ดังนี้

๑) คัมภีร์อรรถกถาทุกนิบาต ให้ความหมายว่า ปัญญาที่กำหนดรู้สังขาร^{๒๖}

๒) คัมภีร์อรรถกถาทุกนิบาต ให้ความหมายว่า การใคร่ครวญธรรม หมายถึง การเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรม โดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา^{๒๗}

๓) เอกคคตาคิจตและสังขารปริคคหวิปัสสนาญาณ ปัญญาเห็นแจ้งการกำหนดสังขารว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๒๘}

๔) ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งที่กำหนดรู้สังขาร คือปัญญาอันยิ่งและความเห็นแจ้งในธรรมคือเบญจขันธ์^{๒๙}

๕) ปัญญาภิรียาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลสปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญาปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ^{๓๐}

^{๒๕} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๒/๑๗๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๒/๒๐๔.

^{๒๖} อจ.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๑๗๓/๗๑.

^{๒๗} อจ.สตตก.อ. (ไทย) ๓/๒๐/๑๖๕.

^{๒๘} อจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๕๔/๔๔๗.

^{๒๙} อจ.สตตก.อ. (ไทย) ๒/๙๒/๓๖๖.

^{๓๐} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๕/๓๐, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๗.

๖) วิปัสสนา คือ ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้งเข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงมี ๙ อย่าง

- (๑) อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ
- (๒) กังคานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความสลาย
- (๓) กยตูปัฏฐานญาณ ญาณอันหยั่งเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว
- (๔) อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นโทษ
- (๕) นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นด้วยความหน่าย
- (๖) มุญจิตุกัมมตาญาณ ญาณอันค้ำนั่งด้วยใครจะพ้นไปเสีย
- (๗) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นการพิจารณาหาทาง
- (๘) สังขารูปেকชาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร
- (๙) สัจจานุโลมิกญาณหรืออนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้

อริยสัจ^{๓๑}

๗) วิปัสสนา คือ อนุปัสสนา ๗ ประการ คือ

- (๑) อนิจจานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง)
- (๒) ทุกขานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์)
- (๓) อนัตตานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน)
- (๔) นิพพิทานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย)
- (๕) วิราคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความคลายกำหนัด)
- (๖) นิโรธานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความดับกิเลส)
- (๗) ปฏินิสสัคคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส)^{๓๒}

๘. วิปัสสนาญาณ ความหยั่งรู้ที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับ มี ๑๖ ประการ

- (๑) นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้รูปนาม
- (๒) ปัจจยปริคคหญาณ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนาม
- (๓) สัมมสนญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นรูปนามโดยไตรลักษณ์
- (๔) อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ
- (๕) กังคานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปหมด

^{๓๑} อ.จ.ตฤก.อ. (ไทย) ๒/๑๖๒/๓๘๗.

^{๓๒} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙.

(๖) ภัยตู่ปฐฐานญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแล้ว จะต้องสลายไปไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

(๗) อาทินวานุปัสสนาญาณ ญาณอันคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ

(๘) นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย

(๙) มุญจิตุกัมมตาญาณ ญาณอันคำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย เพื่อหน่ายสังขารทั้งหลาย แล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

(๑๐) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง เพื่อมองหาอุบายที่จะ ปลดเปลื้องออก

(๑๑) สังขารุปেকชาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่ยินดี ยินร้ายต่อสังขารทั้งหลาย

(๑๒) สัจจานุโลมิกญาณหรืออนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลม ได้แก่การหยั่งรู้ อริยสัจ

(๑๓) โคตรภูญาณ ญาณหยั่งรู้ที่เป็นหัวต่อแห่งการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชน เข้าสู่ภาวะ อริยบุคคล

(๑๔) มัคคญาณในอริยมรรค ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น

(๑๕) ผลญาณในอริยผล ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้น ๆ

(๑๖) ปัจจเวกชนญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน สำนวญรู้มรรค ผลกิเลสที่ ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน^{๓๓}

วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่ เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^{๓๔}

ภาวนา หมายถึง การทำให้มีขึ้น การทำให้เกิดขึ้น การเจริญ การบำเพ็ญ การพัฒนา^{๓๕}

ภาวนา แปลว่า ทำให้มีขึ้นเป็นขึ้น ทำให้เกิดขึ้น การเจริญ มีความหมาย ๔ อย่าง คือ

๑) ภาวนา ความหมายว่า ธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน

๒) ภาวนา ความหมายว่า อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน

^{๓๓} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๖๕/๗๖, ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๖.

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๓.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๖.

๓) ภาวนา ความหมายว่า นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป

๔) ภาวนา ความหมายว่า ปฏิบัติเนื่อง ๆ^{๓๖}

วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกอบรมเจริญปัญญา ให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามความเป็นจริง^{๓๗}

หลักวิปัสสนาภาวนาที่ตรัสไว้ในรูปของสติปัฏฐานเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับวิปัสสนาทั้งหมด เพราะหลักของสติปัฏฐานเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสยืนยันไว้ว่าเป็นทางสายเดียว ที่เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไปเพื่อก้าวพ้นเขตแดนแห่งความเศร้าโศกคร่ำครวญรำพัน เพื่อความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งความทุกข์โศก เป็นไปเพื่อการบรรลุธรรมเพื่อความรู้อย่าง และเป็นไปเพื่อนิพพาน ที่นำพาสัตว์ให้พ้นทุกข์ไปได้ ส่วนหลักธรรมอื่น ๆ ก็คล้อยตาม หลักวิปัสสนาในสติปัฏฐาน ^{๓๘}

สรุปความว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ในการฝึกอบรมเจริญปัญญา อันเป็นเครื่องทำลายกิเลส ให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมันให้เข้าใจตามความเป็นจริงว่ามันเป็นของมันเอง ไม่ใช่เห็นตามที่เรานึกคิดปรุงแต่งให้มันเป็นไปด้วยความชอบ

๓.๑.๘ อารมณวิปัสสนาภาวนา (รูป-นาม)

อารมณวิปัสสนา หมายถึง รูป-นาม อันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อารมณวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ^{๓๙} มี ๖ หมวด ได้แก่ ชันธ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทริย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจนสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อลงแล้วคงเหลือรูป-นาม เท่านั้น รูป-นาม เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของวิปัสสนา

ปรมัตถ์ คือ สภาวะธรรมที่ไม่มีการแปรปรวนหรือไม่มีความวิปริตด้วยประการใด ๆ ที่เป็นอย่างจริงที่ตรงตามสภาวะ ที่ทำให้สัตว์ทั้งหลาย ที่เต็มไปด้วยความทุกข์ไม่รู้จักจบสิ้น ต้องท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏสงสารและสภาวะธรรมที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายพ้นจากวัฏฏสงสาร คือความพ้นไปจากทุกข์

^{๓๖} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๘๗.

^{๓๘} พระมหาธีรญา ชิตมาโร, ศึกษาพุทธวิธีการสอนวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, วิทยาลัยพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๒๔.

^{๓๙} พระอนุรุธะ และพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวัน กราฟฟิคเพเลท, ๒๕๔๖), หน้า ๗๘๗.

ได้แก่ ปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต ๘๙ ดวง (อย่างพิสดารมี ๑๒๑ ดวง) เจตสิก ๕๒ ดวง รูป ๒๘ นิพพาน ๑^{๔๐}

สรุปความว่า รูปปรมัตถ์ หมายถึง ธรรมชาติที่มีการแตกดับหรือเสื่อมสลาย แปรปรวนอยู่เสมอด้วยความร้อนและความเย็นเป็นลักษณะ มีหน้าที่แยกออกไปจากจิต มีความเป็นอภัยภักตธรรมเป็นผล มีวิญญานเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ รูปขันธ์

นาม คือ ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ และย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า นาม^{๔๑} อารมณ์ นามปรมัตถ์ ได้แก่ นามขันธ์ ๔ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ (เจตสิก ๕๒ ดวง) และวิญญานขันธ์ (จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง)^{๔๒}

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ปรากฏข้อความเกี่ยวกับนามว่า “ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม”^{๔๓}

นามปรมัตถ์มีวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ

มนนลกขณ	มีการโน้มไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ
สมปโยครส	มีการประกอบกับวิญญาน และประกอบกันเอง โดยอาการที่เกิดพร้อมกัน เป็นต้น เป็นกิจ
อวินิพโยคปจจุภูจฺจํ	มีการไม่แยกกันกับจิต เป็นผล
วิญญานปทฺถจฺจํ	มีวิญญาน เป็นเหตุไกล ^{๔๔}

สรุปความว่า นามปรมัตถ์ หมายถึง สภาวะที่รับรู้ทางใจ และความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ เป็นธรรมชาติที่โน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิต และเจตสิกเป็นผล มีวิญญานเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ นามขันธ์ ๔ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญานขันธ์

๓.๑.๙ วิปัสสนาภูมิ ๖

วิปัสสนาภูมิ ภูมิแห่งวิปัสสนา ฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ซึ่งวิปัสสนาเป็นไป พื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา (๑) การปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาดำเนินไป คือ การมองดูรู้เข้าใจหรือรู้เท่าทัน

^{๔๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๓-๙.

^{๔๑} พ.ป.อ. (ไทย) ๑/-/๒๔๙.

^{๔๒} พ.ป.อ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

^{๔๓} พ.ป.อ. (ไทย) ๑/-/๒๔๘.

^{๔๔} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะกิจตักแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๑.

สังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิดตรุณวิปัสสนา ซึ่งเป็นพื้นของการก้าวสู่วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป (๒) ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริง ตรงกับคำว่า ปัญญาภูมิ ได้แก่ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ และปฏิจจสมุปป็นนธรรมทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่ง ท่านเน้นปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นที่รวมในการทำความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้นว่าโดยสาระ คือ ธรรมชาติทั้งปวงที่มีในภูมิ ๓^{๔๕}

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอุบายเรื่องปัญญาที่กำหนดรู้รูป - นาม เป็นอารมณ์ซึ่งอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา คือ วิปัสสนาภูมิ ๖ หมวด อันได้แก่ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อลงแล้วคงเหลือรูป - นาม เท่านั้นอันประกอบด้วย

๑. ชั้น ๕

ชั้น คือ กอง เพราะเป็นที่รวมธรรมชาติทั้งปวงเข้าด้วยกัน วจนัตถะของคำว่า ชั้น คือ อเนก ทุกเขหิ ขชชนตตี = ขนธา แปลว่า ธรรมทั้งหลายที่ถูกทุกข์ เคี้ยวกิน จึงชื่อว่า ชั้น คือ ชั้น ๕ นี้เป็นที่เกิดแห่ง ชาติ ขรา พยาธิ มรณะ เป็นต้น ถ้าไม่มีชั้น ๕ ทุกข์ต่าง ๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้^{๔๖} ชั้นนี้มี ๕ คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้นความหมายของแต่ละกองชั้น ได้แก่

(๑) รูปชั้น คือ กองรูป ได้แก่ ธรรมชาติทั้งปวงที่เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องสลายไปเสื่อมไปด้วยวิโรธิปัจจัย คือ ปัจจัยที่ไม่ถูกกัน ได้แก่ ความร้อน ความเย็น เป็นต้น องค์ธรรม ได้แก่ รูป ๒๘ มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ และอุปาหารรูป ๒๔ ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อิตถินทรีย์ บุรีสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจวิญญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มฤตารูป กัมมัฏฐตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกวมิงการาหารรูป^{๔๗}

(๒) เวทนาชั้น คือ กองแห่งเวทนา มีหน้าที่เสวยอารมณ์ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

(๓) สัญญาชั้น คือ กองแห่งสัญญา มีหน้าที่จำอารมณ์ต่าง ๆ องค์ธรรม ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๔.

^{๔๖} สัทธัมมโชติกะ ธีรมาจารย์, ปริจเฉทที่ ๓, ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๐-๑๕๑.

^{๔๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕๕-๖๔๕/๑๙๐-๒๐๕.

(๔) สังขารขันธ คือ กองแห่งสังขาร มีหน้าที่ปรุงแต่งจิต ให้คิดทำกุศลหรือให้ทำอกุศล และให้บำเพ็ญอรูปฌาณ มี ๓ คือ ปุณฺณาริกสังขาร ให้ทำบุญซึ่งเป็นความดี อปุณฺณาริกสังขาร ปรุงแต่งจิตให้ทำอกุศล อนเนยฺยาริกสังขาร ปรุงแต่งจิตให้คิดบำเพ็ญอรูปฌาณ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เวทนา, สัญญา) ที่ประกอบในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ตามสมควร

(๕) วิญญานขันธ คือ กองแห่งวิญญาน มีหน้าที่รู้อารมณ์ คำว่า วิญญาน จิต มโน มนัส คือ ใจ หมายถึง ธรรมชาติที่มีความรู้แจ้ง เป็นลักษณะ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๔๘}

สรุปความว่า ขันธ ๕ ย่อลงมา คือ รูป-นาม รูปขันธ จัดเป็นรูป เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญานขันธ จัดเป็นนาม ส่วนนิพพาน เป็นขันธวิมุตติ คือ พ้นจากขันธ ๕

๒. आयतने ๑๒

พระพุทธองค์ได้ตรัสในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ว่า ปุน จปรํ ภิกขเว ภิกขุ ฌเมสุ ฌมานุปัสสี วิหริตติ ฌสุ อชฌตักพาหิสฺส आयตनेสุ. กถณจ ปน ภิกขเว ภิกขุ ฌเมสุ ฌมานุปัสสี วิหริตติ ฌสุ อชฌตักพาหิสฺส आयตनेสุ.^{๔๙}

แปลความว่า “ภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่งคือ ภิกษุตามรู้ในสภาวะธรรม คือ आयตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่ ภิกษุตามรู้ในสภาวะธรรม คือ आयตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่อย่างไร”

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ आयตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ आयตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อย่างไรเล่า ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักตา รู้จักรูป และรู้จักสังโยชนที่อาศัยตาและรูปทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่งสังโยชนที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชนที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชนที่เกิดได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ภิกษุย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง ย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น ย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส ย่อมรู้จักกาย รู้จักโผฏฐัพพะ ภิกษุย่อมรู้จักใจ รู้จักธรรมารมณ และรู้จักสังโยชนที่อาศัยใจและธรรมารมณ ทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชนที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชนที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย^{๕๐}

^{๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๙/๔๘๙, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๒๑-๑๔๙/๘๐-๙๗.

^{๔๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๙๒/๓๓๔.

^{๕๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒//๔๓/๘๐.

อายตนะ หมายถึง เป็นที่เชื่อมต่อหรือที่เกิด เป็นที่ประชุมรวมหรือเป็นที่ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ์ให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา “วจนัตถะของคำว่า อายตนะ คือ อายตนะติ อตตโน ผลุปปัตติยา อุสสาหนตา วียโหนตติ = อายตนาภิ แปลความว่า ธรรมใดมีสภาพคล้ายกับว่า มีความพยายามเพื่อยังผลของตนให้เกิดขึ้น ฉะนั้นธรรมชาติเหล่านั้นชื่อว่า อายตนะ”^{๕๑} ได้แก่

๑) จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท

๒) โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท

๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท

๔) ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท

๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท

๖) รูปายตนะ รูปารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ สีต่าง ๆ

๗) สัททายตนะ สัททารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ เสียงต่าง ๆ

๘) คันธายตนะ คันธารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ

๙) รสายตนะ รสารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ รสต่าง ๆ

๑๐) โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ สัมผัสต่าง ๆ

๑๑) มนายตนะ จิต ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ จิตทั้งหมด

^{๕๑} สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓, ๗, หน้า ๑๕๒.

๑๒) อัมมายตนะ สภาพธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน

สรุปความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้งภายใน และภายนอกอยู่ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คืออายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่อย่างนี้แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง ทนอยู่ไม่ได้ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน อายตนะทั้ง ๑๒ นี้เป็นรูป ๕ คู่ อายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นรูปธรรมทั้งหมด อายตนะภายนอก คือ สี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นรูปธรรม ส่วนคู่ที่ ๖ อายตนะภายใน ได้แก่ มนยตนะ เป็นนามทั้งหมด ส่วนอายตนะภายนอก อัมมายตนะนั้นเป็นรูป-นาม เจตสิกเป็นนามธรรม สุขุมรูปเป็นรูปธรรม ส่วนนิพพานเป็นนามธรรม

๓. ชาติ ๑๘

ชาติ เป็นสิ่งที่คงไว้ซึ่งสภาวะของตน ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นที่เป็นไปตามธรรมนิยาม เป็นสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติ^{๕๒} หรือสภาวะที่ทรงลักษณะเฉพาะของตนไว้ เป็นสิ่งที่เปี่ยมมูลเดิมของสัตว์ และสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย

ชาติ ๑๘ หมายถึง สภาวะธรรมที่ทรงไว้ซึ่งสภาพ และลักษณะของตนโดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงหรือวิปริตแปรผันเป็นอย่างอื่น วจนัตถะของคำว่า ชาติ คือ อตตโน สภาวํ ชาเรตฺติ = ชาติ แปลว่า ธรรมชาติใดทรงไว้ซึ่งสภาพของตนฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ชาติ^{๕๓}

คัมภีร์อรรถกถาอิตติวุตตก ปราภวข้อความเกี่ยวกับชาติว่า ชื่อว่า ชาติ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผล และสภาวะของตน เพราะว่า บรรดาผล และสภาวะทั้ง ๒ อย่างนี้ สิ่งที่เกิดผล ชื่อว่า ชาติ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผลของตน และสภาวะของตน นอกจากนี้ ชื่อว่า ชาติ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ เฉพาะสภาวะอย่างเดียว^{๕๔}

ชาติเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคทรงแยกอายตนะออกไปเป็น ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่งวิญญานชาติทั้ง ๗ แล้วจึงตรัสไว้ ๑๘ อย่าง รวมกับอายตนะ ๑๑ ที่เหลือ คือ^{๕๕}

๑) จักขุชาติ จักขุ ชื่อว่าชาติ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รู้ปารมณฺเฑมากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท

^{๕๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑.

^{๕๓} พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์ รจนา, ปริเฉทที่ ๓, ๗, หน้า ๑๕๖.

^{๕๔} พ.อ.อ. (ไทย) ๑/๔/๓๔๓.

^{๕๕} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๘-๑๙.

๒) โสธธธาตุ โสธะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่สัททารมณมากะทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ โสธปสาท

๓) ฆานธธาตุ ฆานะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่คันธารมณมากะทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท

๔) ชิวหาธธาตุ ชิวหา ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รสารมณมากะทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท

๕) กายธธาตุ กายะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่โณภูฐัพพารมณมากะทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท

๖) รูปธธาตุ รูปารมณ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับจักขุปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ สีต่าง ๆ

๗) สัทธธาตุ สัททารมณ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับโสธปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ เสียงต่าง ๆ

๘) คันธธธาตุ คันธารมณ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับฆานปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ

๙) รสธธาตุ รसरมณ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับชิวหาปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ รสต่าง ๆ

๑๐) โณภูฐัพพธธาตุ โณภูฐัพพารมณ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับกายปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ สัมผัสต่าง ๆ

๑๑) จักขุวิญญานธธาตุ จักขุวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุวิญญานจิต ๒ (การเห็นสิ่งที่ดี และไม่ดี)

๑๒) โสทวิญญานธธาตุ โสทวิญญาน ชื่อว่าธาตุ ทรงไว้ซึ่งการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสทวิญญานจิต ๒ (การได้ยินสิ่งที่ดี และไม่ดี)

๑๓) ฆานวิญญานธธาตุ ฆานวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานวิญญานจิต ๒ (การได้กลิ่นที่ดี และไม่ดี)

๑๔) ชิวหาวิญญานธธาตุ ชิวหาวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาวิญญานจิต ๒ (การรู้รสที่ดี และไม่ดี)

๑๕) กายวิญญานธธาตุ กายวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายวิญญานจิต ๒ (การสัมผัสที่ดี และไม่ดี)

๑๖) มโนธธาตุ จิต ๓ ดวง ได้แก่ (ก) จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕ ทั้งฝ่ายดี และไม่ดี (ข) จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่เป็นฝ่ายดี (ค) จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่เป็นฝ่ายไม่ดี มโนธธาตุ ทรงไว้ซึ่งการรู้ปัญจารมณสามัญธรรมดา องค์ธรรม ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉันจิต ๒

๑๗) มโนวิญญูณธาตุ จิต ๗๖ ดวง ชื่อว่ามโนวิญญูณธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้ อารมณ์เป็นพิเศษ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง ที่นอกเหนือจากมโนธาตุ ๓ และจิตที่รับอารมณ์ทาง ทวาร ทั้ง ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์ฝ่ายดี ๕ อย่าง ฝ่ายไม่ดี ๕ อย่าง รวมเป็นจิตอีก ๑๐ ชนิด

๑๘) ฌัมมธาตุ สภาวธรรม ๖๙ ชื่อว่าฌัมมธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวลักษณะของตน ๆ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน^{๕๖}

การรู้ธาตุ ถือว่าสำคัญกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ คือ การตามรู้ สภาวะการเคลื่อนไหวของท้อง และการตามรู้สภาวะพองยุบของท้อง จัดเป็นธาตุกรรมฐาน เพราะสภาวะ พองยุบ เป็นลักษณะตั้งหย่อนของลมในท้องนอกกล้าไส้ที่เรียกว่า กุจฉิสยาโย ความจริงลมหายใจที่สุด เข้าไปในปอดมีได้เคลื่อนไปในท้องดังที่เข้าใจกันโดยทั่วไป การหายใจนั้นเป็นกระบวนการที่เกิดจาก การทำงานของกล้ามเนื้อกะบังลม ทรวงอก และกระดูกซี่โครงกะบังลมกันอยู่ระหว่างช่องอกและช่อง ท้อง โดยอยู่ด้านล่างของปอด ตามปกติเมื่อเราหายใจเข้ากะบังลมจะหดตัวกดอวัยวะในช่องท้อง ส่งผลให้ลมในท้องพองออกมา และเมื่อหายใจออก กะบังลมจะยืดขึ้น ส่งผลให้ลมในท้องยุบลงพร้อมกับดันลมออกจากปอด ดังนั้น สภาวะพองยุบจึงเป็นลมในท้องที่มีอยู่เดิม และเป็นอารมณ์กรรมฐาน อย่างหนึ่งตามหลักกายานุปัสสนา^{๕๗}

สรุปความว่า ธรรมชาติใดที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตณนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ธาตุ คือ สิ่งที่ทรงสภาพของตณไว้โดยไม่มีการวิปริตหรือเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น ในการปฏิบัติวิปัสสนา กรรมฐานนั้นจะต้องอาศัยบัญญัติเป็นเบื้องต้นแล้วค่อยเข้าถึงอารมณ์ที่เป็นปรมาตถ์ เช่น ในขณะที่กำหนดอาการพองยุบของท้องอยู่นั้น ยังคงมีรูปร่างสัณฐานของท้องอย่างชัดเจน เมื่อกำหนดไปเรื่อยๆ วิปัสสนาปัญญาก็จะแก่กล้าขึ้น รูปร่างสัณฐานก็หายไป คงมีแต่อาการตั้งหย่อนเท่านั้นซึ่ง เรียกว่า วาโยธาตุ

๔. อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ มีอรรถาว่า เป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นใหญ่ (จอม) อันผู้เป็นใหญ่แสดงแล้ว เห็นแล้ว ประกาศแล้ว เสด็จแล้ว ตามความเหมาะสม เรียกว่า อินทรีย์ “เป็นผู้ปกครอง หมายความว่า สามารถทำให้สภาวธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตณนั้น ต้องเป็นไปตามอำนาจของตน”^{๕๘}

^{๕๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓-๑๘๔/๑๔๒-๑๔๕.

^{๕๗} พรรณราย รัตนไพฑูรย์, การศึกษาวิเคราะห์การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแบบพองหนอ-ยุบ หนอตามแนวสติปัฏฐาน ๔ , หน้า ๖๘

^{๕๘} พระสัทธัมมโชติกะ ฐมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ ๗, หน้า ๑๑๔.

อินทรี ๒๒ หมายถึง ความเป็นใหญ่หรือเป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันกับตน หรือเป็นใหญ่ในกิจการนั้น ๆ วจนัตถะของคำว่า อินทรี คือ อินทนิ ปรมอิสสรีย์ กโรนัตติ อินทริยานิ แปลความว่า ธรรมเหล่าใด เป็นผู้ปกครอง คือ ย่อมกระทำให้ตนเป็นอิสระ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อ ว่า อินทรี มี ๒๒ คือ^{๕๙}

- ๑) จักขุนทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท
- ๒) โสตินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท
- ๓) ฆานินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท
- ๔) ชิวหินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท
- ๕) กายินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท
- ๖) อิตถินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง ได้แก่ อิตถิการูป
- ๗) ปุริสินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย ได้แก่ ปุริสการูป
- ๘) ชีวิตินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูปและนาม องค์ธรรม ได้แก่

ชีวิตรูป และชีวิตินทรีเจตสิก

- ๙) มนินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด
- ๑๐) สุขินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑
- ๑๑) ทุกชินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยทุกข์กาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในทุกขสหคตกายวิญญานจิต ๑
- ๑๒) โสมนัสสินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒
- ๑๓) โทมนัสสินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒
- ๑๔) อุเปกชินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕
- ๑๕) สัทธินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑
- ๑๖) วิริยินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียร ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕

^{๕๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓, ๗, หน้า ๑๑๕.

๑๗) สตินทริย คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ ได้แก่ สติเจตสิกที่ในโสภณเจตสิก ๙๑

๑๘) สมาธินทริย คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียววงศ์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในจิต ๗๒ (เวณอวิริยจิต ๖๒ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)

๑๙) ปัญญินทริย คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙

๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามิตินทริย คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในโสดาปัตติมรรคจิต ๑

๒๑) อัญญินทริย คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนเคยรู้ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมรรคจิตเบื้องบน ๓ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓

๒๒) อัญญาตาวินทริย คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในอรหัตตผลจิต ๑

สรุปความว่า อินทริย ๒๒ ที่เป็นภูมิวิปัสสนา และไม่ใช่ภูมิวิปัสสนา อินทริยที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนาต้องเอาอินทริย ๒๒ หรือรูป - นาม ที่เป็นปัจจุบัน คือ ที่ปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้นที่เป็นอดีตหรืออนาคต ใช้เป็นอารมณ์วิปัสสนาไม่ได้ เพราะสิ่งที่เป็นอดีต และอนาคตนั้นไม่ใช่วิสัยของวิปัสสนาปัญญา ไม่สามารถพิจารณาเห็นได้

๕. อริยสัจ

อริยสัจ ๔ ว่าด้วยการกำหนดรู้ธรรมอริยสัจ ๔ คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการนี้แล เป็นของแท้เท่านั้น ไม่คลาดเคลื่อนไปได้ ไม่กลายเป็นอย่างอื่นเรียกว่า อริยสัจ ภิกษุทั้งหลายตถาคตเป็นอริยะในโลกพร้อมทั้ง เทวโลก ทั้งมาร ทั้งพรหม ในหมู่ประชาชน พร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ พร้อมทั้งเทพ และมนุษย์ฉะนั้นจึงเรียก อริยสัจ^{๖๐}

อริยสัจ แปลว่า แท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ฉะนั้น จึงเรียกว่าอริยสัจ^{๖๑} คือเป็นความจริงแท้ไม่แปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นตามกาลเวลา สิ่งที่เป็นทุกข์ ยังคงเป็นทุกข์ เรียกว่า ทุกขอริยสัจ, สิ่งที่เป็นเหตุให้ทุกข์เกิด ก็ยังคงเป็นสิ่งที่เป็เหตุให้ทุกข์เกิด เรียกว่า ทุกขสมุทัยสัจ, สิ่งดับทุกข์ ก็ยังคงดับทุกข์ เรียกว่า นิโรธสัจ, สิ่งที่เป็นทางให้ถึงความดับทุกข์ ก็ยังคงเป็นทางให้ถึงความดับทุกข์ เรียกว่า มัคคสัจ, ความจริง ๔ อย่างนี้ ผู้ใดตรัสรู้เข้าถึงสัจธรรมความจริงนี้ได้ ย่อมทำผู้ที่เป็นปุถุชนนั้น ให้

^{๖๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๘/๖๑๐.

^{๖๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๗/๖๑๐.

กลายเป็นอริยชน คนผู้ประเสริฐ เพราะบรรลุลหรรณลีเลสาสวะ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๖๒} ได้ให้ความหมายของคำว่า อริยสัจ ๔ ความหมาย คือ

- (๑) ความจริงที่พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นตรัสรู้
- (๒) ความจริงของพระอริยะทั้งหลาย
- (๓) ความจริงที่ทำให้เป็นพระอริยะ
- (๔) ความจริงอย่างอริยะ คือจริงแท้ไม่เท็จไม่ลวง

องค์อริยสัจประกอบด้วย ดังนี้

๑) ทุกขอริยสัจ ความจริงคือทุกข์เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้^{๖๓} ได้แก่ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ ก็เป็นทุกข์

๒) ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ ความจริงคือเหตุให้ทุกข์เกิดเป็นสังขาร^{๖๔} คือต้นเหตุอันทำให้เกิดอีกประกอบด้วยความเพติดเพลนและความกำหนดมีปกติให้เพติดเพลนในอารมณ์นั้น ๆ คือ

(๑) กามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ ทำให้จิตใจดิ้นรนแสหา เมื่อได้แล้วก็ติดอยู่ สยบอยู่ พัวพัน อาลัยอยู่และปรารถนาจะได้กามคุณที่ประณีตยิ่ง ๆ ขึ้นไป ทำให้ตัณหายิ่งโหมแรงขึ้นเหมือนไฟได้เชื้อ ก่อความกระวนกระวายใจกระทบกระเทือนใจทำให้ใจกังวลไร้ความสงบ

(๒) ภวตัณหา ความทะยานอยากในภพ คือรูปภพและอรูปภพ ภวตัณหา เป็นลักษณะของราคะที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ ความดิ้นรนทะยานอยากในความมีความเป็น คือ อยากเป็นนั่น เป็นนี่ไม่รู้จักพอใจในสิ่งที่ตัวเป็นแล้วทะยานอยากไปเรื่อย ๆ หรือความอยากที่ติดอยู่ในภพนั้น ๆ พอใจยึดติด ไม่อยากพลัดพรากไป ความพอใจ ความยินดีในภาวะที่ตนเป็นอยู่ไม่อยากให้เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น ไม่อยากพลาจากไป

(๓) วิภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ คือ ความไม่อยากเป็นนั่น ไม่อยากเป็นนี่ วิภวตัณหาในที่นี้หมายถึงราคะที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ

^{๖๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๗๘.

^{๖๓} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๘๘/๖๑๑.

^{๖๔} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๘๘/๖๑๑.

๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ ความจริงคือทุกข์ควรทำให้แจ้ง^{๖๕} คือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วย วิตราคะ ความสละ ความสละทั้ง ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา^{๖๖}

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ความจริงคือข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับทุกข์เป็นธรรม ควรเจริญหรือเรียกสั้น ๆ ว่า มรรค ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๖๗} คือ

(๑) สัมมาทิฐิ ปัญญาเห็นชอบ หมายถึงเห็นอริยสัจ ๔ คือ ความรู้ใน ความทุกข์ ความรู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ความรู้ในความดับแห่งทุกข์ ความรู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์ เห็น ไตรลักษณ์ หรือเห็นปฏิจลสมุปบาท^{๖๘}

(๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ มี ๓ อย่างคือ

- ๑) ดำริจะออกจากกิเลสภพและวัฏฏภพ
- ๒) ดำริในอันไม่พยายาบท
- ๓) ดำริในอันไม่เบียดเบียน

(๓) สัมมาวาจา วาจาชอบ คือ วาจาที่เว้นจากวจีทุจริต

- ๑) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ
- ๒) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด
- ๓) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ
- ๔) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

(๔) สัมมากัมมันตะ การทำงานชอบ คือ เว้นจากกายทุจริต ๓ คือ

- ๑) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์
- ๒) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นการถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ได้ให้
- ๓) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติดิฉินในกาม

(๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ คือ เว้นจากการเลี้ยงชีพในทางที่ผิด

(๖) สัมมาวายามะ เพียรชอบ คือ เพียรในที่ ๔ สถาน^{๖๙} คือ

๑) สักรุปธาน เพียรสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียรประกอบจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

^{๖๕} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๐๕/๑๘๒.

^{๖๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๙/๖๑๑.

^{๖๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๒/๑๔.

^{๖๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๙/๖๑๑.

^{๖๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

๒) ปหานปธาน เพียรสร้างฉันทะ พยายาม प्रารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) กาวนาปธาน เพียรสร้างฉันทะ พยายาม प्रารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น

๔) อนรักขนาปธาน เพียรสร้างฉันทะ พยายาม प्रารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เสื่อมหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

(๗) สัมมาสติ ระลึกชอบ คือระลึกในสติปัฏฐาน ๔^{๗๐} คือ

๑) กายานุปัสสนา พิจารณาเห็นกายในกาย มีปัญญาตามดูรู้ทันกาย

๒) เวทนานุปัสสนา พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีปัญญาตามดูรู้ทัน เวทนา คือ สุข ทุกข์ เป็นต้น

๓) จิตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นจิตในจิต มีปัญญาตามดูรู้ทันจิต คือจิตมีราคะ โทสะ เป็นต้น

๔) ธัมมานุปัสสนา พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีปัญญาตามดูรู้ทันธรรม ทั้งที่เป็นกุศล อกุศล หรือเป็นอภัยภักต ว่ามีในตนหรือไม่มี ธรรมไหนควรละและควรเจริญ เช่น นิ वर्ณเป็นธรรมที่ควรละ โภชนงค์ ควรให้เจริญ เป็นต้น

(๘) สัมมาสมาธิ สมาธิชอบ หมายถึงทำสมาธิถูกวิธี สมาธิ คือความตั้งมั่นอยู่ใน อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง ไม่หวั่นไหวไม่ฟุ้งซ่าน มี ๓ ระดับคือ

๑) ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ

๒) อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียดฉาน หรือใกล้ต่อฉาน

๓) อัปปนาสมาธิ สมาธิในฉาน เป็นสมาธิที่แน่วแน่ เพราะสงัดจากกามและ อกุศลธรรมทั้งหลาย มีวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตาเป็นอารมณ์^{๗๑}

การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว จึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ด้วยเหตุนี้เอง ทำให้เป็นแนวทางการ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักอริยมรรค สามารถบรรลุธรรมในการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ และสามารถบรรลุมรรคญาณ ผลญาณและนิพพานได้ เป็นทางอันประเสริฐ ทางดำเนินของพระ อริยะ เพื่อความเข้าถึง มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ มรรคมีองค์ ๘ หรือ อัฐังคิกมรรค^{๗๒}

^{๗๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๗๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๗๒/๓๓๖.

^{๗๒} พระมหาสุทนต์ สุขวฑฒโน, “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า บทคัดย่อ.

กิจในอริยสัจ ๔

กิจคือหน้าที่อันจะพึงทำในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง ข้อที่จะพึงปฏิบัติให้ถูกต้อง และเสร็จสิ้นในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง พระผู้มีพระภาคทรงมีญาณทัศนะตามเป็นจริงในอริยสัจ ๔ จึงปฏิญาณพระองค์ได้ว่า ทรงบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ ที่เกิดขึ้นในอริยสัจ ๔ คือ

๑. สัจจญาณ คือ ญาณที่ยังรู้อริยสัจ ตามความเป็นจริง รู้ความหมายอริยสัจแต่ละอย่าง ว่าเป็นอย่างไร เป็นขั้นรู้จักหน้าตาว่า นี่เป็นทุกข์ นี่เป็นสมุทัย นี่เป็นนิโรธ นี่เป็นมรรค

๒. กิจจญาณ คือ ญาณที่ยังรู้กิจคือสิ่งที่ต้องทำในอริยสัจแต่ละอย่างว่า อริยสัจข้อไหนต้องเข้าไปเกี่ยวข้องอย่างไร โดยรู้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธควรทำให้แจ้งในชั้นสันดาน มรรคควรเจริญ

๓. กตญาณ คือ ญาณที่ยังรู้ถึงสิ่งที่ทำแล้วในกิจอริยสัจ แต่ละอย่าง ๆ ว่า กิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ในที่นี้หมายถึงกิจในอริยสัจ ๔ คือทุกข์ เป็นสิ่งควรกำหนดรู้ ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยเป็นสิ่งที่ควรละได้ละแล้ว นิโรธเป็นธรรมควรทำให้แจ้งได้ทำให้แจ้งแล้วและมรรคเป็นสิ่งที่ควรเจริญได้เจริญแล้ว

กิจหรือหน้าที่อันจะพึงทำต่ออริยสัจ ๔ แต่ละข้อนั้น^{๗๓} มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑) ปริยญา คือ การกำหนดรู้ เป็นกิจในทุกข์ หมายถึง การศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจสถานะที่เป็นทุกข์ตามที่เป็นจริง คือ ทุกข์มีไว้ให้กำหนดรู้ ไม่ให้ยึดติดพอใจด้วยตัณหาและเห็นผิดว่าเป็นตัวตนด้วยทิฐิ คือเห็นว่า ชั้น ๕ อันได้แก่ รูปมีสภาพแปรปรวน ไม่เที่ยง เวทนามีสภาพรู้สึก สัญญามีสภาพจำได้หมายรู้ สังขารมีสภาพปรุงแต่ง และวิญญาณมีสภาพรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ และเพื่อให้ยังเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช้ตัวตนของอุปาทานชั้น ๕ ในลำดับต่อไป

๒) ปหานะ คือ การละ เป็นกิจในสมุทัย หมายถึง การกำจัดเหตุแห่งทุกข์ ทำสิ่งที่ เป็นสาเหตุแห่งทุกข์ให้หมดสิ้นไป คือ การละตัณหาที่เพิลิตเพลินยินดีและพอใจในอุปาทานชั้น ๕ หรือในรูปนาม ว่าเป็นสิ่งที่ดึงดูด น่าพอใจ

๓) สัจฉิกิริยา คือ การทำให้แจ้ง เป็นกิจในนิโรธ หมายถึง การประจักษ์แจ้งหรือบรรลุถึงภาวะดับทุกข์ คือ การดับของทุกข์สังขันธ์ การไม่เกิดขึ้นอีกแห่งตัณหา อุปาทาน และรูปนามชั้น ๕ ทั้งหมด

๔) ภาวนา คือ การเจริญ เป็นกิจในมรรค แปลตามศัพท์ว่า การทำให้มี ให้เป็นขึ้น คือทำให้เกิดขึ้นและเจริญเพิ่มพูนขึ้น หมายถึง การลงมือปฏิบัติตามแห่งมรรควิธีที่จะกำจัดเหตุแห่งทุกข์ หรือการฝึกอบรมตามข้อปฏิบัติของอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ การพิจารณาเห็นสภาวธรรมตาม

^{๗๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๙๐๒.

ความเป็นจริงจัดเป็นสัมมาทิฐิ การน้อมไปสู่สภาวะธรรมจัดเป็นสัมมาสังกัปปะ การงดเว้นจากวจีทุจริต ๔ จัดเป็นสัมมาวาจา การงดเว้นจากกายทุจริต ๓ จัดเป็นสัมมากัมมันตะ การงดเว้นจากกายทุจริต ๓ และการงดเว้นจากวจีทุจริต ๔ อันเกี่ยวกับการเลี้ยวชีพนั้นจัดเป็นสัมมาอาชีวะ ความเพียรจดจ่อต่อสภาวะธรรมปัจจุบันจัดเป็นสัมมาวายามะ การระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมได้อย่างชัดเจนจัดเป็นสัมมาสติ และการมีจิตตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่านไปในอดีตและอนาคตจัดเป็นสัมมาสมาธิ^{๗๔}

ดังพระพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงการพิจารณาอริยสัจ ๔ ของพระอริยสาวกไว้ในตอนท้ายของการละอาสวะด้วยทาสสนะ ว่า

“อริยะสาวกนั้นพิจารณาโดยแยบคายว่า “นี้ทุกข์ (สภาวะที่ทนได้ยาก) นี้ทุกข์ขสมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) นี้ทุกข์-นิโรธ (ความดับทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์)” เมื่ออริยะสาวกนั้นพิจารณาโดยแยบคายอย่างนี้ ย่อมละสังโยชนได้ ๓ อย่าง คือ ๑) สักกายทิฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวของตน) ๒) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) และ ๓) สीलัพพตปราคาส (ความถือมั่นศีลและวัตร)”^{๗๕}

สรุปได้ว่าการละอาสวะด้วยทาสสนะนั้น คือ โสตาปัตติมรรค เพราะว่าโสตาปัตติมรรคสามารถเห็นพระนิพพานได้เป็นครั้งแรก จึงได้ชื่อว่า ทาสสนะ ซึ่งการจะเห็นพระนิพพานได้นั้นต้องมีโยนิโสมนสิการ คือ การมีสติพิจารณาอย่างแยบคายด้วยการเจริญวิปัสสนาที่ประกอบด้วยอริยสัจ ๔ พิจารณาให้เห็นว่า ชั้น ๕ คือ รูปและนามอันเป็นทุกข์ ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ความดับไปของรูปนามและตัณหาเป็นความดับทุกข์ คือ นิโรธ อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นเป็นหนทางให้ถึงความดับทุกข์ แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาชั้น ๕ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่เป็นไปในอำนาจของกิเลส เมื่อพิจารณาอย่างถูกต้องอย่างนี้แล้ว ย่อมละสังโยชนได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และ สीलัพพตปราคาส สามารถบรรลุโสตาปัตติมรรคได้

๖. ปฏิจจสมุปปาท ๑๒

ปฏิจจสมุปปาท หมายถึง ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น คือ ธรรมที่เป็นผลอาศัยธรรมที่เป็นเหตุ ธรรมที่เป็นเหตุ ก็เป็นเหตุปัจจัยให้ธรรมที่เป็นผลเกิดขึ้น

ปฏิจจสมุปปาท การดับแห่งกองทุกข์ เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา

^{๗๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๔๑๗.

^{๗๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑/๒๑.

มรณะ โสกะปริเทวะทุกขโทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหลายนี้ มีได้ด้วยประการ
อย่างนี้^{๗๖}

ปฏิจกสมุปปาตธรรม บางทีก็เรียกว่า ภวจักร^{๗๗} มีความหมายว่าหมุนเวียนไปยังภพต่าง ๆ
ในภูมิทั้ง ๓๑ ภูมิ ซึ่งเรียกว่าวิภวสงสาร สังสารวัฏฏ วิภวทุกข์ สังสารทุกข์ เป็นต้น มี ๑๒ องค์ คือ

๑) อวิชชา ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา คือ การไม่รู้ตามความเป็นจริงที่ควรรู้
รู้แต่สิ่งที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริงที่ควรรู้ ได้แก่ โมหะเจตสิก

๒) สังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง ได้แก่ เจตนาที่ในอกุศล
และโลกียกุศล

๓) วิญญาณ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์เป็นพิเศษ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณ คือ ปฏิสนธิจิต ๑๙
และปวัตติวิญญาณ คือ โลภวิปากจิต ๓๒

๔) นามรูป ธรรมชาติที่น้อมไปในอารมณ์ ชื่อว่า นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับ
โลภวิปากจิต ๓๒ ธรรมชาติที่สลายไป เพราะปัจจัยเป็นปฏิปักษ์ ชื่อว่า รูป ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมชรูป
ปวัตติกัมมชรูป จิตตชรูป

๕) สฬายตนะ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งวิภวสงสารที่ยืนยาว ได้แก่ อัชฌัตติกายตนะ ๖

๖) ผัสสะ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ ได้แก่ ผัสสะเจตสิก ประกอบกับโลภวิปากจิต ๓๒

๗) เวทนา ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนา ๖ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสัมผัสผัสสะ
มีจักขุสัมผัสเวทนา เป็นต้น

๘) ตัณหา ธรรมชาติที่ติดใจซึ่งวัตถุตาม ได้แก่ โลภเจตสิกที่ในโลภมูลจิต ๘

๙) อุปาทาน ธรรมชาติที่เข้าไปยึดมั่น ได้แก่ ตัณหา และทิวฐิที่มีกำลังมาก

๑๐) ภาวะ (กัมมภาวะ, อุปัตติภาวะ) ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้ผลเกิดขึ้น ชื่อว่ากัมมภาวะ ได้แก่
อกุศลเจตนา ๑๒ โลภกุศลเจตนา ๑๗ ธรรมชาติที่เข้าไปเกิดในภพใหม่ด้วย ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัย
กรรมด้วย ชื่อว่า อุปัตติภาวะ ได้แก่ โลภวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐

๑๑) ขาติ ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการปรากฏเกิดขึ้นของสังขารธรรม ได้แก่ ปฏิสนธิ
ชาติ (การเกิดขึ้นครั้งแรกในภพใหม่)

๑๒) ขรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส ขรา ความแก่ของวิปากนาม
ชั้น ๔ และนิปผันนรูป ชื่อว่า ขรา มรณะ ความตาย คือ อาการที่กำลังดับของ โลภวิปาก
และกัมมชรูป โสกะ ความเศร้าโศก ได้แก่ โทมนัสเวทนาที่ประกอบกับโทสมูลจิต ๒ ซึ่งมาเกิด

^{๗๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑-๒/๑-๘.

^{๗๗} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๕๕๖.

จากพยาน ๕ อย่าง ประเทาะ การร้องไห้รำพัน ชื่อว่า ประเทาะ ได้แก่ จิตตวิปปลาส สัททะที่เกิดขึ้น โดยมีการร้องไห้รำพัน เพราะอาศัยพยาน ๕ อย่าง ๆ ได้อย่างหนึ่งเป็นเหตุ^{๗๘} ทุกขะ เวทนาที่อดทน ได้ยาก ชื่อว่า ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกขเวทนาโทมนัส สภาพที่เป็นเหตุให้เป็นผู้มีใจคอไม่ดี ได้แก่ เจตสิก ทุกข์ คือ ทุกข์ใจ อุปายาส ความลำบากใจอย่างหนัก ชื่อว่า อุปายาส ได้แก่ โทสเจตสิก ที่เกิดขึ้น

สรุปความว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นสภาวะธรรมของชีวิตตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ชีวิตทุกชีวิต ประกอบด้วยขั้น ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณหรือนาม-รูปที่เป็นทุกข์ เป็นสภาวะธรรม อย่างหนึ่งที่มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อเข้าใจในปฏิจจสมุปบาทนี้แล้ว จะเข้าใจเรื่อง นรก สวรรค์ บุญ บาป ชาตินี้ ชาตินั้น และนิพพานว่ามีอยู่จริง การศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาทจะทำให้เข้าใจ สภาวะธรรมชาติ จนทำให้เกิดสัมมาทิฐิ ที่เป็นคุณธรรมในการดำเนินชีวิตอันนำไปสู่ความหมดทุกข์ คือ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก เป็นการดับภพดับชาติที่ปรากฏ คือพระนิพพานอันความดับแห่งกอง ทุกข์ตามหลัก ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ ตัวตน เกิดเป็นเหตุ และผล มีได้ด้วยประการอย่างนี้

๓.๒ ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูต

ผลของการพิจารณาเนื่อง ๆ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้นสามารถเข้าถึงพระนิพพานอันเป็น บทที่พระอริยะทั้งหลาย เป็นผู้ไม่มีกิเลสอาสวะตามลำดับ เพราะรู้โดยชอบด้วยอริยมรรคที่ ๔ ย่อม ปรินิพพานด้วยการดับกิเลส หรือเป็นผู้ไม่มีอาสวะ เพราะรู้โดยชอบย่อมปรินิพพานด้วยอนุภาติเสสนิ พพานธาตุได้ในที่สุด ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่ โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ย่อมเป็นผู้ ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ พึงหวังผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือความเป็นพระอนาคามี เมื่อยังมีอุปาทานขั้นที่เหลืออยู่^{๗๙} ดังนั้นพระผู้มีพระภาคทรงเทศนาให้จบ ลงด้วยธรรมชั้นยอดคือ อรหัตตผล ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสังจธรรม ๑๖ ครั้ง ครึ่ง ละ ๔ รวมเป็น ๖๔ ครั้งด้วยไวยากรณ์ภาษิต ซึ่งมีผลในการพิจารณา ดังนี้

๑. การพิจารณาเห็นอริยสัจ

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย (อิทฺ ทฺทุกฺขํ อํยํ ทฺทุกฺขสมุทฺทโย)^{๘๐} กล่าวคือ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดไม่รู้จักทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ไม่รู้ว่านิพพานเป็นที่ดับทุกข์ลงได้ สิ้นเชิง และไม่รู้จักทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้เสื่อมจากเจโต

^{๗๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๒/๕๙๖.

^{๗๙} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๑๒/๓๘๘.

^{๘๐} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๑๒/๓๘๘.

วิมุตติและปัญญาวิมุตติ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อที่จะทำที่สุดแห่งกองทุกข์ได้ (เหตุ) และเป็นผู้เข้าถึงชาติและชรา นั่นคือทุกข์เกิด (ผล)

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการเห็นความดับทุกข์ (ทุกข์นิโรธ) พร้อมกับอุปาย (ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา)^{๘๑} กล่าวคือ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดรู้จักทุกข์ รู้เหตุเกิดทุกข์ รู้ว่า นิพพานเป็นที่ดับทุกข์ลงได้สิ้นเชิง และรู้จักทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ (เหตุ) เป็นผู้ควรเพื่อที่จะทำที่สุดแห่งกองทุกข์ได้ และเป็นผู้ไม่เข้าถึงชาติและชรา ทุกข์จึงดับ (ผล)

๒. การพิจารณาเห็นอุปธิ

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอุปธิ^{๘๒} (หมายถึงกรรม) เป็นปัจจัย กล่าวคือ เพราะอุปธิเป็นปัจจัย หมายถึง เพราะกรรมมีอาสวะเป็นปัจจัย (เหตุ) ทุกข์จึงเกิด (ผล)

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า เพราะอุปธิทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้ทั้งหมด (อเสสวिरาคนิโรธา) (เหตุ) ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป (ผล) หมายความว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า อุปธิเป็นเหตุเกิดแห่งวิภูฏทุกข์ เพราะอุปธิทั้งหลายดับไปโดยการคายกิเลสไม่เหลือ หรือดับสนิท กล่าวคือ สรรพการคะโดยไม่เหลือ^{๘๓}

๓. การพิจารณาเห็นอวิชชา

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น (ผล) ทุกข์ (วิภูฏทุกข์) นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย (เหตุ) กล่าวคือ เพราะอวิชชาสะสมกรรมที่เป็นเหตุให้เกิด เป็นปัจจัย หมายถึง เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยของสัตว์ทั้งหลายผู้ซึ่งเข้าไปถึงชาติ (ความเกิดแห่งทุกข์) มรณะ (ความแตกไปแห่งทุกข์) และสังสารวัฏ (ความสืบต่อแห่งทุกข์) ซึ่งมีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่น^{๘๔} คือความเป็นมนุษย์ และสัตว์อื่นๆ อยู่บ่อยๆ ทุกข์จึงเกิด (ผล)

^{๘๑} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๑๒/๓๘๙.

^{๘๒} อุปธิ ในที่นี้หมายถึงกรรม ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๓๓/๓๓๘.

^{๘๓} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๓๑-๓/๓๙๑. อุปธิ ในที่นี้หมายถึงกรรม ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๓๓/๓๓๘.

^{๘๔} ขุ.สุ. (ไทย) ๒/๗๓๕/๖๗๕, ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๓๕/๓๓๘. สภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่น หมายถึง สภาวะแห่งความเป็นมนุษย์และความเป็นสัตว์อื่นที่หลุดจากความเป็นมนุษย์

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า เพราะอวิชชาขึ้นดับลงโดยการคายกิเลสได้ทั้งหมด (เหตุ) ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป (ผล) หมายความว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า สัตว์เหล่าใดทำลาย อวิชชา (ความหลงมัวเมาอย่างใหญ่หลวง) ด้วยวิชา (ปัญญา) สัตว์เหล่านั้นย่อมไม่เข้าถึงภพใหม่อีก

๔. การพิจารณาเห็นสังขาร

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะสังขาร กล่าวคือ เพราะสังขาร^{๘๕} เป็นปัจจัย หมายถึง เพราะสังขารทั้งหลาย คือ ปุณฺณากิสังขาร (สภาพผู้ตกแต่งบุญ) อปุณฺณากิสังขาร (สภาพผู้ตกแต่งบาป) อนเณฺยฺชาภิสังขาร (สภาพผู้ตกแต่งความไม่หวั่นไหว) (ปุณฺณากิสังขาร อปุณฺณากิสังขาร และอนเณฺยฺชาภิสังขาร) เป็นปัจจัย (เหตุ) ทุกข์จึงเกิด (ผล)

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า เพราะสังขารทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้ทั้งหมด (เหตุ) ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป (ผล) หมายความว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ แล้วรู้โทษ คือ รู้ว่า นี่ทุกข์ นี่โทษ เพราะสังขารเป็นปัจจัย เพราะมรรคทำให้สังขารทั้งหลายสงบไป สัญญาทั้งหลาย คือ เพราะสัญญามีคามสัญญา เป็นต้น ดับลง เพราะความสิ้นทุกข์นี้โดยถ่องแท้^{๘๖} คือเพราะรู้ความสิ้นไปแห่งทุกข์นี้โดยไม่วิปริต เห็นโดยถูกต้อง รู้โดยชอบ^{๘๗} คือ รู้สังขตธรรมโดยความเป็นของไม่เที่ยง และรู้สังขตธรรมโดยความเป็นของเที่ยง กิเลสเครื่องประกอบของมาร คือ วัฏฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓ ย่อมไม่เกิดอีกทุกข์ย่อมดับลง

๕. การพิจารณาเห็นวิญญาน

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย^{๘๘} กล่าวคือ เพราะวิญญานปรุงแต่งให้เกิดร่วมกับกรรมเป็นปัจจัย (เหตุ) ทุกข์จึงเกิด (ผล)

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า เพราะวิญญานทั้งหลายดับลงโดยการคายกิเลสได้ทั้งหมด (เหตุ) ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป (ผล) หมายความว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ แล้วรู้โทษ ว่า

^{๘๕} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๓๖/๓๓๘, ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๓๖/๖๗๕. สังขาร ในที่นี้หมายถึง คือ ปุณฺณากิสังขาร (สภาพผู้ตกแต่งบุญ) อปุณฺณากิสังขาร (สภาพผู้ตกแต่งบาป) อนเณฺยฺชาภิสังขาร (สภาพผู้ตกแต่งความไม่หวั่นไหว) (ปุณฺณากิสังขาร อปุณฺณากิสังขาร และอนเณฺยฺชาภิสังขาร)

^{๘๖} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๓๘-๙/๓๙๒.

^{๘๗} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๓๘-๙/๓๙๒.

^{๘๘} วิญญาน เป็นปัจจัย หมายถึง อภิสังขารวิญญานที่เกิดพร้อมกับกรรมเป็นปัจจัย, ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๓๙/๓๓๙.

ทุกข์เกิดขึ้นเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นผู้ปราศจากตัณหา^{๘๙} คือ หมดความทะยานอยาก สามารถดับกิเลสได้สิ้นเชิง คือ เป็นผู้ดับสนิทด้วยการดับกิเลส

๖. การพิจารณาเห็นผัสสะ

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย^{๙๐} กล่าวคือ เพราะผัสสะอันสัมปยุตด้วยอภิสังขารและวิญญานเป็นปัจจัย (เหตุ) ทุกข์จึงเกิด (ผล) หมายถึงชนทั้งหลายผู้ถูกผัสสะครอบงำ แล้วแล่นไปตามกระแส (ตัณหา) ในภพดำเนินไปผิดทางย่อมห่างไกลจากการสิ้นสังโยชน์

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า เพราะผัสสะดับลงโดยการคายกิเลสได้ทั้งหมด (เหตุ) ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป (ผล) หมายความว่า ผู้กำหนดรู้^{๙๑}ผัสสะ (กำหนดรู้ด้วยปริยญา ๓ ประการ) จนทั่วถึงแล้ว และยินดีในธรรมเป็นที่สงบระงับ^{๙๒} (ยินดีในนิพพานด้วยผลสมาบัติ) ได้ด้วยปัญญา^{๙๓} (รู้ด้วยอรรถมรรคปัญญา) ย่อมเป็นผู้ปราศจากตัณหา เพราะรู้ถึงผัสสะ^{๙๔} (เพราะการดับไปแห่งผัสสะ)

๗. การพิจารณาเห็นเวทนา

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย^{๙๕} กล่าวคือ เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งคือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนาทั้งภายในและภายนอก อันสัมปยุตด้วยกรรมเป็นปัจจัย (เหตุ) ทุกข์จึงเกิด (ผล)

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า เพราะเวทนาดับลงโดยการคายกิเลสได้ทั้งหมด (เหตุ) ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป (ผล) หมายความว่า รู้ว่าเวทนานี้เป็นเหตุแห่งทุกข์^{๙๖} (รู้ว่าการแสวงหาอารมณ์ทั้งปวงนั้นว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์ หรือ รู้ว่าเป็นทุกข์ เพราะความแปรผันไปไม่คงที่ และความเป็น

^{๘๙} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๑/๓๙๒.

^{๙๐} ผัสสะเป็นปัจจัย หมายถึง ผัสสะที่สัมปยุตด้วยอภิสังขารวิญญานเป็นปัจจัย ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๑/๓๙๓.

^{๙๑} กำหนดรู้ คือ กำหนดรู้ด้วยปริยญา ๓ ประการ ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๒-๓/๓๙๒.

^{๙๒} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๒-๓/๓๙๒.

^{๙๓} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๒-๓/๓๙๒.

^{๙๔} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๒-๓/๓๙๒.

^{๙๕} เวทนาเป็นปัจจัย หมายถึง เวทนาที่สัมปยุตด้วยกรรมเป็นปัจจัย ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๔/๓๙๓.

^{๙๖} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๔-๕/๓๙๓.

ทุกข์เพราะไม่รู้) ความถูกต้องสัมผัส^{๙๗} ในเวทนา (คือถูกต้องสัมผัสแล้วด้วยอุทฺทัพพญาณ คือ ปัญญา กำหนดรู้ความเกิดและความเสื่อม) ที่มีความเสื่อมสูญไปเป็นธรรมดา มีปกติทรุดโทรมไป (มีความทรุดโทรมไปเพราะชราและมรณะเป็นธรรมดา) ด้วยอุทฺทัพพญาณแล้วเห็นความเสื่อม^{๙๘} เป็นที่สุด (เห็นความแตกทำลายไปในที่สุด) ชื่อว่ารู้แจ้งเห็นจริงในเวทนานั้น (รู้แจ้งแจ้งเวทนานั้นอย่างนี้ หรือรู้แจ้งแจ้งความเป็นทุกข์ในเวทนานั้น) เพราะเวทนาทั้งหลายสิ้นไปนั่นเอง (คือเบื้องหน้าแต่นั้น เพราะเวทนาอันสัมปยุตด้วยกรรมสิ้นไปด้วยมรรคญาณ) ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป

๘. การพิจารณาเห็นต้นหา

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะต้นหาเป็นปัจจัย กล่าวคือ เพราะต้นหาสะสมกรรมเป็นปัจจัย ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏ (เหตุ) ทุกข์จึงเกิด (ผล)

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า เพราะต้นหาดับลงโดยการคายกิเลสได้ทั้งหมด (เหตุ) ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป (ผล) หมายความว่า ผู้รู้โทษของต้นหานั้นว่าเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ เป็นผู้มิสติดัมปชัญญะอยู่^{๙๙} คือ ความไม่เหม่อลอยมีความรู้สึกตัวตลอด พึงเป็นผู้ไม่มีต้นหา ไม่มีความถ้อยมั่น ทุกข์ทั้งหลายจึงเกิดขึ้นไม่ได้

๙. การพิจารณาเห็นอุปาทาน

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย^{๑๐๐} กล่าวคือ เพราะอุปาทานสะสมกรรมเป็นปัจจัย (เหตุ) จึงเกิดภพซึ่งภพนั้นเป็นวิบาก คือ ความปรากฏแห่งขันธ นี่เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ สัตว์ผู้เกิดมาแล้วต้องประสบทุกข์^{๑๐๑} (สัตว์ผู้เกิดแล้วและเป็นแล้วย่อมเข้าถึงวิภวทุกข์) และต้องตาย หมายความว่า พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงถึงทุกข์เท่านั้นในการที่คนพาลทั้งหลายสำคัญว่า “เกิดแล้วย่อมเข้าถึงสุข”^{๑๐๒} ทุกข์จึงเกิด (ผล)

^{๙๗} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๔-๕/๓๙๓.

^{๙๘} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๔-๕/๓๙๓.

^{๙๙} ดูเทียบ อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๙/๑๕, พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๔๐, พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๑๐๗/๓๖๔, และดู อิติวุตตะก ข้อย ๑๕ หน้า ๓๕๙ ใน ส.พ. (ไทย) ๑๗/๗๔๗/๖๗๘.

^{๑๐๐} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๙/๓๙๓.

^{๑๐๑} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๘-๙/๓๙๓.

^{๑๐๒} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๔๘-๙/๓๙๔.

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า เพราะอุปาทานดับลงโดยการคายกิเลสได้ทั้งหมด (เหตุ) ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป (ผล) หมายความว่า บัณฑิตทั้งหลายรู้ด้วยปัญญาโดยชอบ รู้แจ้ง สภาวะที่สิ้นสุดการเกิด เพราะอุปาทานสิ้นไป

๑๐. การพิจารณาเห็นอาร์มมะ

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อม เกิดเพราะอาร์มมะเป็นปัจจัย^{๑๐๓} กล่าวคือ อาร์มมะในที่นี้ หมายถึง ความเพียรที่สัมปยุตด้วยกรรม เป็นปัจจัย (เหตุ) ทุกข์จึงเกิด (ผล)

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า เพราะอาร์มมะดับลงโดยการคายกิเลสได้ทั้งหมด (เหตุ) ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป (ผล) หมายความว่า ผู้รู้โทษของอาร์มมะนั้นว่าเป็นเหตุเกิดแห่ง ทุกข์ และละคืนอาร์มมะได้ทั้งหมด น้อมจิตไปในนิพพาน ผู้ถอนภวตัณหาได้แล้ว ภพใหม่ย่อมไม่เกิด

๑๑. การพิจารณาเห็นอาหาร

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อม เกิดเพราะอาหารเป็นปัจจัย^{๑๐๔} กล่าวคือ เพราะอาหารอันสัมปยุตด้วยกรรมเป็นปัจจัย อีกนัยหนึ่ง คือ สัตว์มี ๔ ประการ ซึ่งเป็นสัตว์ผู้ช้องอยู่ในกามธาตุ ๑๑ ประการ ได้แก่ (๑) รูปุปคา (เข้าถึงรูป) กล่าวคือ เพราะเสพกพฬีการาหาร สัตว์ผู้ช้องอยู่ในรูปธาตุ เว้นอสัญญสัตว์ (๒) เวทูปคา (เข้าถึง เวทนา) เพราะเสพผัสสสาร สัตว์ผู้ช้องอยู่ในรูปธาตุ ๓ ประการ เบื้องต่ำ (๓) สัญญูปคา (เข้าถึง สัญญา) เพราะเสพนโนสัญเจตนาหารอันเกิดแต่สัญญา ได้แก่ สัตว์ในยอตภูมิ (เนวสัญญานาสัญญาย ตนภูมิ) (๔) สังขารูปคา (เข้าถึงสังขาร) เพราะเสพวิญญาณาหารอันเกิดแต่สังขาร (เหตุ) ทุกข์จึงเกิด (ผล)

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า เพราะอาหารดับลงโดยการคายกิเลสได้ทั้งหมด (เหตุ) ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป (ผล) หมายความว่า ภิกษุรู้โทษนี้ว่า ทุกข์เกิดเพราะอาหารเป็นปัจจัย การ กำหนดรู้อาหารทุกอย่างจึงเป็นผู้ไม่มีตัณหาในอาหารทั้งหมด รู้ความไม่มีโรค^{๑๐๕} (พระนิพพาน) จึง พิจารณาปัจจัยแล้วเสพปัจจัย ๔ หรือพิจารณาโลกอย่างนี้ว่า “ชั้นธ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘” แล้ว เสพด้วยญาณว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ย่อมดำรงอยู่ในธรรม (คือตั้งอยู่ในสัจธรรม ๔

^{๑๐๓} พ.ศ.อ. (ไทย) ๒/๓๔๔/๓๔๐.

^{๑๐๔} พ.ศ.อ. (ไทย) ๒/๓๔๕/๓๔๐.

^{๑๐๕} พ.ศ.อ. (ไทย) ๒/๓๔๕/๓๔๑.

ประการ) ย่อมไม่เข้าถึงการนับ^{๑๐๖} (คือ ไม่เข้าถึงการนับว่าเป็น “เทวดาหรือเป็นมนุษย์”) เป็นต้น เพราะอัสวะทั้งหลายสิ้นไป

๑๒. การพิจารณาเห็นอวิชิตะ (ความหวั่นไหว)

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอวิชิตะ^{๑๐๗} (ความหวั่นไหว) เป็นปัจจัย กล่าวคือ เพราะในบรรดาความหวั่นไหวคือ ตัณหา มานะ ทิฐิ กรรม และกิเลส ความหวั่นไหวอย่างใดอย่างหนึ่งสะสมกรรมเป็นปัจจัย (เหตุ) ทุกข์จึงเกิด (ผล)

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่าเพราะอวิชิตะ (ความหวั่นไหว) ดับลงโดยการคาย กิเลสได้ทั้งหมด (เหตุ) ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป (ผล) หมายความว่า ภิกษุรู้โทษนี้ว่า ทุกข์เกิดเพราะอวิชิตะ (ความหวั่นไหว) เป็นปัจจัย เพราะฉะนั้นจึงควรสละตัณหา^{๑๐๘} (คือละตัณหา) ดับสังขารได้^{๑๐๙} (คือ ดับกรรมและสังขารอันสัมปยุตด้วยกรรม) เมื่อไม่มีอวิชิตะ (ความหวั่นไหว) ไม่มีความถือมั่น มีสติสัมปชัญญะอยู่ ทุกข์จึงดับไป

๑๓. การพิจารณาเห็นฉันทิตะ (ความดิ้นรน)

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ฉันทิตะ (ความดิ้นรน) เกิด (เหตุ) ย่อมตกอยู่ใต้อำนาจตัณหาทิฐิ และมานะ (ผล) กล่าวคือ ผู้ที่มีความดิ้นรนเกิดขึ้น ซึ่งความดิ้นรนนี้คือ ความดิ้นรน เพราะความกลัว ย่อมมีแก่ผู้อันตัณหา มานะและทิฐิ อาศัยแล้วในขันธ ดุจความดิ้นรนเพราะ ความกลัวย่อมมีแก่เทวดาทั้งหลายในสีหสูตร^{๑๑๐}

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ รู้ว่า ตัณหาเป็นภัยใหญ่ เป็นผู้พ้นจากอำนาจ ตัณหา ทิฐิ และมานะ (เหตุ) ย่อมไม่ดิ้นรน หรือความดิ้นรนดับไป (ผล)

๑๔. การพิจารณาเห็นรูป

^{๑๐๖} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๓๗๕/๓๔๑.

^{๑๐๗} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๓๕๕/๓๔๑.

^{๑๐๘} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๓๕๗/๓๔๕.

^{๑๐๙} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๓๕๗/๓๔๕.

^{๑๑๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๑๘-๑๒๐.

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘อรุณภพละเอียดยกกว่ารูปภพ’ กล่าวคือ อรุณภพหรืออรุณสมบัติ เกิดขึ้น (เหตุ) คือ ซึ่งละเอียดยกกว่า รูปภพ คือ ละเอียดยกกว่ารูปภพหรืออรุณสมบัติ (ผล)

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘นิโรธละเอียดยกกว่าอรุณภพ’ กล่าวคือ นิโรธ หมายถึงพระนิพพาน ส่วนอรุณภพ คือ อรุณภพ หรือ อรุณสมบัติ ผู้ที่กำหนดรู้รูปภพแล้ว ไม่ดำรงอยู่ในอรุณภพ น้อมจิตไปยังนิโรธคือ พระนิพพาน^{๑๑๑} (เหตุ) ย่อมชนะมัจจุราชได้ (ผล) คือ เป็นผู้ละมัจจุ ๓ จำพวกนั้นไปได้ คือ มรณมัจจุ กิเลสมัจจุและเทวปุตมัจจุ

๑๕. การพิจารณาเห็นนิพพาน

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘นามรูปที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันเพ่งพินิจว่า นามรูปนี้เป็นของจริง หมายความว่า มีความเข้าใจผิดในนามรูปที่มีใช้อยัตตว่าเป็นอัตตา^{๑๑๒} (เหตุ) คือ มีความสำคัญในสิ่งที่มีใช้อยัตตว่าเป็นอัตตา โดยสภาพของนามรูปและเวทนา เป็นต้น ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก พากันยึดมั่นใน นามรูป โดยเข้าใจว่า นามรูปนี้เป็นของจริง (คือ ย่อมสำคัญนามรูปนี้ว่า “เป็นของจริง” โดยความเป็นของยั่งยืน เป็นต้น) จากอาการที่คนทั่วไปเข้าใจผิดเสมอ คือ ย่อมสำคัญโดยนัยมือที่ว่า “รูปของเรา เวทนาของเรา” ในรูปหรือในเวทนาด้วยอาการใดๆ ซึ่งพระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า นามรูปนี้ไม่เป็นของจริง’^{๑๑๓} (ผล) คือ นามรูปนั้นแม้ยึดถือด้วยเป็นของยั่งยืน เป็นต้น ก็เป็นของเท็จ คือ ไม่เป็นอย่างนั้น เพราะนามรูปนั้นเป็นของเท็จจากอาการตามที่สำคัญไว้ ฉะนั้นจึงเป็นอย่างอื่นไป เพราะนามรูปมีความสูญสิ้นไปเป็นธรรมดา เพราะสิ่งใดปรากฏขึ้นนิดหน่อย สิ่งนั้นย่อมมีความสูญสิ้นไปเป็นธรรมดา คือ มีความย่อยยับไปเป็นธรรมดา และนามรูปก็เป็นเหมือนอย่างนั้น

คู่ที่ ๒ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘นิพพานที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันเพ่งพินิจว่า นิพพานนี้ไม่มีอยู่จริง (พระนิพพานนี้เป็นของเท็จ ไม่มีอะไร) เพราะไม่มีรูปและเวทนา เป็นต้น’^{๑๑๔} ซึ่งพระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า นิพพานนี้มีอยู่จริง’^{๑๑๕} หมายความว่า พระ

^{๑๑๑} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๑๔/๓๔๕.

^{๑๑๒} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๑๔/๓๔๕.

^{๑๑๓} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๖๒/๓๔๖.

^{๑๑๔} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๑๕/๓๔๖.

^{๑๑๕} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๑๕/๓๔๖.

อริยะทั้งหลายเห็นด้วยดีแล้วด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “พระนิพพานนั้นเป็นของจริง” โดยปรมาตม์เพราะไม่ปราศจากความเป็นสุข กล่าวคือ ไม่มีกิเลส ความเป็นสุขอันเป็นปฏิกิริยาต่อความทุกข์ในปวัตติกาล โดยความเป็นของเที่ยง (ผล) กล่าวคือ ความสงบโดยส่วนเดียว พระนิพพานมีความไม่เสื่อมสูญไปเป็นธรรมดา ซึ่งพระอริยะทั้งหลายรู้แจ้งตามความเป็นจริง^{๑๑๖} คือ รู้พระนิพพานนั้นโดยความเป็นจริง (ผล) จึงเป็นผู้ปราศจากตัณหา เพราะรู้แจ้งอริยสัจ

๑๖. การพิจารณาเห็นทุกข์

คู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘อริยธรรม หมายความว่า อารมณ์ ๖ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันเพ่งพินิจว่า อริยธรรมนี้เป็นความสุข^{๑๑๗} ซึ่งล้วนน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ดุจผักแตง ปลา และลิงเล็งเห็นแสงประทีป เบ็ด และสิ่งไล่ทาที่เขาล่อไว้ ว่าเป็นความสุข (เหตุ) ซึ่งพระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า อริยธรรมนี้เป็นความทุกข์’ หมายความว่า จริงอยู่ กามทั้งหลายสวยงาม มีรสอร่อย น่ารื่นเริงใจ ยั่ววนจิตด้วยอารมณ์หลายรูปแบบ^{๑๑๘} (ผล)

คู่ที่ ๒ นิพพานที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันเพ่งพินิจว่า นิพพานนี้เป็นความทุกข์ คนพาลผู้ไม่รู้แจ้งในพระนิพพานนี้ หมายความว่า คนพาลทั้งหลายผู้ไม่รู้แจ้งพากันหลงในโลภนี้ เพราะความมืดปรากฏแก่บุคคลผู้ถูกนิเวศน์ คือกิเลสห่อหุ้มไว้ (เหมือน) ความมืด เพราะความมืดทำให้เป็นคนบอด ย่อมมีแก่พวกคนพาล ผู้ถูกอวิชชาห่อหุ้ม ท่วมทับ เป็นเหตุให้คนพาลทั้งหลายไม่สามารถเห็นธรรม คือ พระนิพพาน คนทั้งหลายผู้แสวงหาทาง คือ เป็นผู้ค้นคว้า ไม่ฉลาดในธรรมอันเป็นทางและมีใช้ทางหรือในธรรมทั้งปวง ย่อมไม่รู้แจ้งพระนิพพานนั้น แม้มีอยู่ในที่ใกล้อย่างนี้ เพราะกำหนดเพียงตบปัญจกัมมัฏฐาน (กัมมัฏฐานมีหนึ่งเป็นที่ ๕) ในร่างกายของตนแล้วพึงบรรลุเป็นลำดับไปเท่านั้น หรือเพราะเพียงดับขันธของตน บัณฑิตพึงทราบโดยประการทั้งปวงว่า บุคคลผู้ถูกความกำหนดในภพครอบงำ เล่นไปตามกระแสตัณหา คือ ภาวตัณหา ถูกบ่วงมารคล้องไว้ คือ เข้าถึงวิญญูอันเป็นไปในภูมิ ๓ ตามลำดับ ซึ่งจะไม่รู้ธรรมนี้ได้ง่าย (เหตุ) พระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า นิพพานนี้เป็นความสุข โดยความเป็นปรมาตมสุข อริยบุคคลทั้งหลายเห็นการดับสัปปายะว่า เป็นสุข กล่าวคือ พระอริยบุคคลทั้งหลายเห็นการดับเบญจขันธ์ว่าเป็นสุข ซึ่งได้แก่ นิพพาน

^{๑๑๖} พ.ศ.อ. (ไทย) ๒/๗๖๒-๓/๓๙๖.

^{๑๑๗} พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๗๖๖/๖๘๔.

^{๑๑๘} พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๕๐/๕๑๑, พ.ศ. (ไทย) ๓๐/๑๓๖/๔๔๑.

และพระนิพพานย่อมปรากฏแจ่มแจ้งแก่สัตบุรุษเหมือนแสงสว่างปรากฏแก่บุคคลผู้เห็นอยู่ หมายความว่า พระนิพพานเป็นธรรมชาติเปิดเผยแก่สัตบุรุษทั้งหลายผู้เห็นอยู่ด้วยปัญญาที่สละเหมือนแสงสว่างปรากฏแก่บุคคลนั้น (ผล)

นอกจากพระอริยบุคคลทั้งหลายแล้วใครเล่าจะตรัสรู้^{๑๑๙} คือ พระนิพพานอันเป็นบทที่พระอริยะทั้งหลายเป็นผู้ไม่มีอาสวะตามลำดับ เพราะรู้โดยชอบด้วยอริยมรรคที่ ๔ ย่อมปรินิพพานด้วยการดับกิเลส หรือเป็นผู้ไม่มีอาสวะ เพราะรู้โดยชอบย่อมปรินิพพาน^{๑๒๐} ด้วยอนุภาติเสสนิพพานธาตุในที่สุด ดังนั้น พระผู้มีพระภาคทรงยังเทศนาให้จบลงด้วยธรรมชั้นยอดคือ อรหัตตผล

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสระภาชิตนี้จบลงแล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจชื่นชมยินดีในพระภาชิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า ขณะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระภาชิตนี้อยู่คือ ไวยากรณ์ภาชิตที่ ๑๖ นี้ จิตของพระภิกษุประมาณ ๖๐ รูป หลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย จิตของภิกษุ ๙๖๐ รูป แบ่งเป็นพวก พวกละ ๖๐ รูป พ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น ก็ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสังจธรรม ๑๖ ครั้ง ครั้งละ ๔ รวมเป็น ๖๔ ครั้งด้วยไวยากรณ์ภาชิตโดยประการต่าง ๆ ด้วยประการฉะนี้^{๑๒๑}

๓.๒.๑ ลักษณะของผู้บรรลุธรรมในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

สมณะและวิปัสสนาเป็นฝ่ายวิชา สมณะ^{๑๒๒} ที่เจริญแล้วทำให้จิตเจริญ จิตที่เจริญแล้วย่อมละราคะได้ เมื่อละราคะได้แล้วจึงมี “เจโตวิมุตติ” ส่วนวิปัสสนาที่เจริญแล้วย่อมทำให้ปัญญาเจริญ ปัญญาที่เจริญแล้วย่อมละอวิชชาได้ เมื่อละอวิชชาได้แล้วจึงมี “ปัญญาวิมุตติ”^{๑๒๓} ความหลุดพ้น มี ๕ อย่าง คือ

๑. วิกัมภณวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยการข่มไว้) หมายถึง สมาบัติ ๘ จัดเป็นวิกัมภณวิมุตติ เพราะว่าพ้นจากนิวรณ์เป็นต้นอันตนข่มไว้เอง

๒. ตทังควิมุตติ (หลุดพ้นชั่วคราว) หมายถึง อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น เพราะว่ากำหนดตัดด้วยอำนาจเป็นข้าศึกต่อธรรมนั้น ๆ เอง เพราะว่าพ้นจากนิจจสัญญา เป็นต้นเหล่านั้น

^{๑๑๙} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๑๓๖/๑๗๑-๑๗๒.

^{๑๒๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๖/๑๗๑-๑๗๒.

^{๑๒๑} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๗๒/๓๔๘.

^{๑๒๒} คำว่า “สมณะ” มีรูปวิเคราะหว่า กามจณฺทาทโย ปจฺจณิกธมฺเม สมฺเมติ วินาสํสํสํ สมนํ ปรํสํสํสํ สมนํ แปลว่า ที่ชื่อว่าสมณะ เพราะอรรถว่า ย่อมยังธรรมที่เป็นข้าศึกมีกามฉันทเป็นต้นให้สงบคือให้พินาศไป คำว่าสมณะนั้น เป็นชื่อของสมณิ (สมณะมีองค์ธรรมคือสมณิ) ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๒๕/๑๓๖.

^{๑๒๓} อง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๓๒/๖๐. อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖.

๓. สมุจเฉทวิมุตติ (หลุดพ้นอย่างเด็ดขาด) หมายถึง อริยมรรค ๔ เพราะว่าพ้นจากกิเลสที่ตนตัดขาดแล้ว

๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ (หลุดพ้นอย่างสงบ) หมายถึง สามัญญผล ๔ เพราะว่าเกิดขึ้นในที่สุดแห่งความสงบของกิเลสด้วยอานุภาพแห่งมรรค

๕. นิสสรณวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยการสลัดออกไป) หมายถึง นิพพาน เพราะวาสลัดปราศจากไป ดำรงอยู่ไกลจากกิเลสทั้งปวง^{๑๒๔}

๓.๒.๒ อานิสงส์การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอานิสงส์ของการเจริญสติปัฏฐานไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ว่า บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการนี้^{๑๒๕} แม้เพียง ๗ วันเป็นอย่างน้อยก็หวังได้ว่าจะมีผลในปัจจุบันอย่างใดอย่างหนึ่งในจำนวนผล ๒ อย่างคือ

๑) จะได้บรรลุอรหัตตผล

๒) ถ้ายังมีอุปาทิเหลืออยู่จะบรรลุอนุคามิผล

อริยสัจ ๔ ในการเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นการอบรมสติปัญญาให้รู้แจ้งความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวงโดยอาศัย นิเวศน์ ๕ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ โพขฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔ เป็นต้น เป็นอารมณ์ตามสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นทางสายเดียว เพื่อความพ้นทุกข์ ซึ่งพระพุทธองค์แสดงเป็นวิปัสสนาภูมิสติปัฏฐาน และวิปัสสนาภูมิเมื่อพิจารณาองค์ธรรมแล้วจัดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา ย่อลงเป็นรูปนามเหมือนกัน และการเจริญวิปัสสนาภาวนาต้องมีสติกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางกาย เวทนา จิต ธรรม ว่าเป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย มีสติปัญญารู้สภาวะของรูปนามที่เป็นปัจจุบันอย่างชัดเจน เห็นไตรลักษณ์ได้ตามความเป็นจริง อันส่งผลให้ได้รับอานิสงส์คือสามารถเห็นความเกิดดับของเวทนา ละอวิชชา และตัณหา รู้อารมณ์เพียงสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ปราศจากความยึดมั่น ถือมั่นใดๆทั้งสิ้น^{๑๒๖}

อานิสงส์ของการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ ดังนี้

๑) ได้ชื่อว่าเป็นภิกษุหรือพระจริง ๆ (คือพระอริยเจ้า) ดังที่ท่านแสดงไว้ว่า

“โย จ อิมิ ปฏิปตฺติ ปฏิปชฺชติ โส ภิกขุ นาม โหติ.”

แปลว่า “บุคคลใด ปฏิบัติตามข้อปฏิบัตินี้ บุคคลนั้น ชื่อว่าภิกษุ”

^{๑๒๔} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓/๒๑.

^{๑๒๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘.

^{๑๒๖} พระสมุห์ธรรมา จานธมโม, ศึกษาอริยสัจ ๔ ในการเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน, หน้า ๙๖.

วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๒๒๙, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒/๔๐-๔๑.

“ปฏิปนฺโนโก ทิ เทโว วา โหตุ มนุสโส วา ภิกขุติ สงขยํ คจฺจติเยว.”

แปลว่า “จริงอยู่ ผู้ที่ผ่านการปฏิบัติแล้ว จะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม นับว่าเป็นภิกษุได้ทั้งนั้น”

๒) ชื่อว่าได้เป็นผู้มีความจงรักภักดี มีความเคารพรักในพระพุทธองค์ ดังที่ตรัสกับพระติสสเถระ ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานอีก ๔ เดือนว่า

“ภิกขเว มยิ สีนฺหา ติสฺสทิสฺสาว โหนตุ คนฺธมาลาทีหิ ปุชฺชํ กโรนฺตาปิ เนว มํ ปุเชนฺติ ธมฺมานุสรมฺมปฏิปชฺชมานาเยว ปน มํ ปุเชนฺติ.”

แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผู้มีความรักในเรา จงเป็นเช่นกับพระติสสเถระเถิด แม้บริษัททั้งสี่กระทำการบูชาเรา ด้วยของหอมและดอกไม้ฉันนํ้าการ ก็ยังไม่ได้ชื่อว่าบูชาเรา ส่วนบริษัททั้งหลายที่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมนั้น จึงได้ชื่อว่าบูชาเรา ดังนี้”

๓) ถ้าผู้ปฏิบัติถึงนามรูปปริจเฉทญาณ (ปัญญาที่รู้รูปรนาม คือ สามารถแยก रूप แยก นาม ได้) และปัจจัยปริคคหญาณ (ปัญญาที่รู้เหตุรู้ผลของรูปนาม) ผู้นั้นย่อมได้ความเบาใจ ได้ที่พึ่ง ที่ระลึกในพระพุทธศาสนา มีคติอันเที่ยง เป็นผู้เข้าสู่กระแสพระนิพพานน้อย ๆ ดังที่พระอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

“อิมินา ปน ภาณฺเณน สมณฺณาคโต วิปสฺสโก พุทฺธสาสเน ลหุสฺสสาโส ลหุสฺสปฏิมุโร นียตคฺติโก จุฬโสตาปนโน นาม โหติ.”^{๑๒๗} ”

แปลว่า “ผู้ที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา หรือสติปัญญา ถึงญาณทั้งสองนี้แล้วได้เบาใจ ได้ที่พึ่ง ที่ระลึกในพระพุทธศาสนา มีคติอันเที่ยง ชื่อว่าเป็นผู้เข้าสู่กระแสพระนิพพานน้อย ๆ (จุฬโสตาบัน) ดังนี้”

๔) ชื่อว่าไม่ไปสู่อบายภูมิทั้ง ๔ (นรก สัตว์เดรัจฉาน เปรต อสุรกาย) ดังพระพุทธพจน์ว่า “ตสมฺมาตีหํ นนฺท ธมฺมาทาสํ นาม ธมฺมปริยาโย เทเสสฺสสามิ เยน สมณฺณาคโต อริยสาวโก อากงฺขมานो อตฺตนาวิ อตฺตนาวิ พยากรเยย ชินฺนิโรโยมิ ชินฺติริจฺจานโยนิ ชินฺเปตฺติวิสโย ชินฺนปายทุกฺคตฺติวินิ ปาโต โสตาปนโนหฺมสมฺมิ อวิเนปาทธมฺโม นียโต สมโพธิปรายโนติ.”

แปลว่า “อาณนฺท์ เราจะแสดงหลักธรรมที่ชื่อว่าแว่นธรรม เป็นเครื่องมือให้อริยะสาวกมีไว้ เมื่อประสงค์ก็จะพึงพยากรณ์ตนได้ด้วยตนเองว่า เราหมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในนรกหมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในแดนเปรต หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในอบาย ทุกคติ และวินิบาตแล้ว เราเป็นพระโสตาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า’ ดังนี้”^{๑๒๘}

^{๑๒๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๒๙,

^{๑๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๑๐๓.

๕) ถ้าผู้ใดปฏิบัติได้ถึงอุทฺทปพฺพญาณ (ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนาม) ถึงแม้ผู้นั้นจะมีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว (ตายเสียในวันนั้น) ยังดีกว่าผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติ แม้จะมีชีวิตอยู่นานถึงร้อยปี ดังพระพุทธพจน์ว่า

“โย จ วสฺสสตํ ชีเว อปสฺสํ อุทฺทปพฺพํ
เอกาหํ ชีวิตํ เสยโย ปสฺสโต อุทฺทปพฺพํ.”

แปลว่า “ผู้ใดปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาถึงอุทฺทปพฺพญาณ คือ ผู้เห็นความเกิดและความดับ แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นความเกิดและความดับ ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี”^{๑๒๙}

๖) ถ้าผู้ใดปฏิบัติได้ถึงโสตปาตติมรรค โสตปาตติผล ย่อมประเสริฐกว่าความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ หรือประเสริฐกว่าความเป็นใหญ่ในทวโลกทั้งปวง ดังพระพุทธพจน์ว่า

“ปฐพฺยา เอกราชเสน สคฺคสฺส คมนเน วา
สพฺพโลกาธิปจฺเจน โสตปาตติผลํ วรํ.”

แปลว่า “โสตปาตติผล ประเสริฐกว่าความเป็นเอกราชในแผ่นดิน กว่า การไปสู่สวรรค์ หรือว่าความเป็นใหญ่ในทวโลกทั้งปวง”^{๑๓๐}

๗) ผู้ใดปฏิบัติจนได้ถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผล ชื่อว่าได้บำเพ็ญกิจในพระพุทธศาสนา จบแล้ว ก็เลิกละทิ้งทุกอย่างที่มีอยู่ในจิต ในสันดานนั้น ได้ถูกประหารหมดแล้วสิ้นเชิง ได้ประสบพบพระนิพพานที่เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน และเมื่อผู้นั้นตายลงก็ได้ไปถึงพระนิพพานที่เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน อันเป็นการดับซึ่งอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ดับแล้วซึ่งชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ที่จะต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏต่อไปอีก นับว่าผู้นั้นได้ถึงแล้วซึ่งความปรารถนาที่จะให้สัตว์ทั้งหลายได้ประสบโดยทั่วกัน

๘) เป็นปัจจัยให้ได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ในภพชาติต่อ ๆ ไป คือถ้าปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในปฐมวัย (ตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ถึง ๒๕ ปี) ยังไม่สำเร็จ ก็จะเป็นปัจจัยให้สำเร็จในมัชฌิมวัย (คือตั้งแต่อายุ ๒๖ ถึง ๕๐ ปี) ถ้ามัชฌิมวัยไม่สำเร็จ ก็จะเป็นปัจจัยให้สำเร็จในปัจฉิมวัย (อายุ ๕๑ ถึง ๗๕ ปี) ถ้าปัจฉิมวัยไม่สำเร็จ ก็จะเป็นปัจจัยให้สำเร็จในเวลาใกล้ตาย ถ้าในเวลาใกล้จะตายไม่สำเร็จ ตายแล้วจะได้ไปบังเกิดในสวรรค์แล้วปฏิบัติต่อจนสำเร็จบนสวรรค์ ถ้ายังไม่สำเร็จบนสวรรค์ เมื่อลงมาเกิดในเมืองมนุษย์ได้พบพระพุทธศาสนาจะได้สำเร็จเร็วที่สุด เช่น พระอัญญาโกณฑัญญะ พระพาหิยะ เป็นต้น ถ้าไม่ได้พบพระพุทธศาสนา ก็จะได้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า คือสามารถตรัสรู้มรรค ผล นิพพาน ด้วยตนเองได้

^{๑๒๙} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๑๓/๓๗, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๓/๖๕.

^{๑๓๐} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๗๘/๔๘, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๗๘/๘๘.

๙) ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ อย่างนี้ตลอด ๗ วัน ๑๕ วัน (กึ่งเดือน) หรือตลอด ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน ๔ เดือน ๕ เดือน ๖ เดือน และ ๗ ปี ผู้นั้นพึงหวังได้ซึ่งผล ๒ ประการ อันใดอันหนึ่ง คือบรรลอรหัตตผล (สำเร็จเป็นพระอรหันต์) ในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาติ คือ กิเลสมีตัณหา เป็นต้น ยังเหลืออยู่ ก็จะมีบรรลุนาคามิผล (สำเร็จเป็นพระอนาคามิ) ในปัจจุบันชาตินี้ ^{๑๓๑}

๓.๓ การรู้แจ้งธรรมในทวยตานุปัสสนาสูตร

การรู้แจ้ง คือ การตามรู้ในอริยสัจ ดังข้อความปรากฏในพระไตรปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ สัจจบรพพา “ปุณ ปจรํ ภิกขเว ภิกขุ ฌเมสสุ ฌมมานุปัสสี วิหริตติ จตุสสุ อริยสัจเจสสุ” ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่งคือ ภิกษุตามรู้ในสภาวะธรรมคืออริยสัจ ๔ ว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า นี่คือทุกข์ นี่คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ นี่คือความดับทุกข์ นี่คือทางดำเนินไปสู่ความดับทุกข์” ^{๑๓๒} บุคคลทั่วไปควรตามรู้หรืออริยสัจ ๒ อย่าง คือ ทุกขสัจที่เป็นรูปนามซึ่งเกิดดับอยู่เสมอ และสมุทัยสัจที่เป็นต้นทางอันผลิตเพลินอารมณ์ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ส่วนนิโรธสัจไม่ใช่อารมณ์กรรมฐานอย่างแท้จริง นักปฏิบัติโน้มใจไปในสัจจะทั้ง ๒ นี้ว่า เป็นสัจจะที่ดีเลิศไม่ใช่อารมณ์ของกิเลส ก็จัดเป็นการตามรู้โดยปริยาย ในบรรดาสัจจะเหล่านั้น สัจจะ ๒ อย่างแรกชื่อว่า วิภังค์สัจ (สัจจะที่อยู่ในวิภังค์) สองอย่างหลังชื่อว่า วิวิภังค์สัจ (สัจจะที่พ้นจากวิภังค์) ในสัจจะ ๒ อย่างนั้นการเจริญกรรมฐานย่อมมีแก่ภิกษุในวิภังค์สัจ ไม่มีการเจริญกรรมฐานในวิวิภังค์สัจ นักปฏิบัติได้เรียนรู้สัจจะ ๒ อย่างแรกโดยสังเขปว่า ชั้น ๕ เป็นทุกขสัจ ตัณหาเป็นสมุทัยสัจ หรือโดยพิสดารมีนัยว่า ชั้น ๕ คือ รูปชั้น ๕ เป็นต้น การสาธยายด้วยวาจาอยู่เสมอ ๆ ย่อมเป็นการบำเพ็ญกรรมฐานส่วนในสัจจะทั้ง ๒ ที่เหลือย่อมบำเพ็ญกรรมฐานด้วยการสดับอย่างนี้ว่า นิโรธสัจและมรรคสัจเป็นสัจจะที่ดีเลิศน่าปรารถนา น่าพอใจ เธอเจริญกรรมฐานอยู่อย่างนั้น ย่อมบรรลุสัจจะ ๔ ด้วยการเพ่งตลอดคราวเดียวกัน ย่อมหยั่งเห็นด้วยการรู้ชัดคราวเดียวกัน กล่าวคือย่อมบรรลุทุกขสัจด้วยการเพ่งตลอด คือการกำหนดรู้ ย่อมบรรลุสมุทัยสัจด้วยการเพ่งตลอด คือ การละ ย่อมบรรลุนิโรธสัจด้วยการเพ่งตลอด คือ การกระทำให้แจ้ง ย่อมบรรลุมรรคสัจด้วยการเพ่งตลอด คือ การเจริญ ย่อมหยั่งเห็นทุกขสัจด้วยการรู้ชัด คือ การกำหนดรู้ ย่อมหยั่งเห็นสมุทัยสัจด้วยการรู้ชัด คือ การละ ย่อมหยั่งเห็นนิโรธสัจด้วยการรู้ชัด คือ การกระทำให้แจ้ง ย่อมหยั่งเห็นมรรคสัจด้วยการรู้ชัด คือ การเจริญวิปัสสนา

^{๑๓๑} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๓๗/๙๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๗/๑๒๘.

^{๑๓๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๖/๑๑๘.

นักปฏิบัติพึงตามรู้ทุกขสังและสมุทยสัง พร้อมทั้งบำเพ็ญนิโรธสังและมรรคสังด้วยการ
น้อมใจไปในธรรมดังกล่าว การปฏิบัติธรรมในลักษณะนี้ชื่อว่า จตุสังกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่ทำให้
แทงตลอดสัง ๔ เป็นกรรมฐานที่อำนวยความสะดวกให้นักปฏิบัติบรรลุมรรคผลได้ ดังข้อความว่า

จตุสัจจบปเวธาวหิ กम्मภูฐานิ จตุสัจจกम्मภูฐานิ^{๑๓๓}

จตุสังกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่นำการแทงตลอดสัง ๔ มาให้ หรือ การภาวนาที่ดำเนิน
ไปโดยเนื่องด้วยสัง ๔ และเป็นเหตุให้ได้รับความสุขอันวิเศษ จึงชื่อว่า จตุสังกรรมฐาน”^{๑๓๔}

ในคัมภีร์ทีฆนิกาย อรรถกถา ปรากฏข้อความว่า ตตถ อสสาสปสสาสปริคคหิกา สติ
ทุกขสจฺจํ ตสสา สมฺมูชาปิคา ปุริมตณฺหา สมฺมุตสจฺจํ.อภินฺนํ อปวตฺติ นิโรธสจฺจํ.ทุกขปริชานโน นิโร
ธารมฺมโณ อรินมคฺโค มคฺคสจฺจํ.^{๑๓๕}

“ในเรื่องนั้น สติที่กำหนดลมหายใจเข้าออกเป็นทุกขสัง ตณฺหาในภพก่อนที่ก่อให้เกิดสติ
นั้น เป็นสมุทยสัง ความดับของทุกขสังและสมุทยสังทั้งสองเป็นนิโรธสัง อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละ
สมุทัย และมีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัง ภิกษุพากเพียรด้วยจตุสังกรรมฐานอย่างนี้แล้ว ย่อมบรรลุ
พระนิพพาน เพราะฉะนั้นการรู้แจ้งนี้จึงเป็นการอาศัยปัญญาที่สามารถไปพิจารณาเนืองๆ เห็นความ
เป็นทุกข์แล้วหาทางในการดับทุกข์ ฉะนั้นทุกขนิโรธและทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา^{๑๓๖}นี้ ซึ่งเป็นปัญญาที่
เรียกว่า โลกุตตระ ตรงนี้แหละที่เรียกว่า “การรู้แจ้ง” คือ รู้แจ้งตามความเป็นจริงหมายถึง รู้หนทางใน
การดับทุกข์คือ พระนิพพานนั่นเอง

ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรคปรากฏข้อความอธิบายคำว่า สัจจะ คือความจริงหรือ
ความรู้แจ้งว่า ชื่อว่าสัจจะ ด้วยมีสภาวะรู้แจ้งอย่างนี้ว่า “ญาณรู้ชัดซึ่งขราและมรณะ เหตุเกิดแห่งขรา
และมรณะ ความดับแห่งขราและมรณะ และข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งขราและมรณะ”^{๑๓๖} ใน
บรรดาอริยสัง ๔ ทุกขสัง คือ อุปาทานขันธ ๕ ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เป็นสภาวะที่ควรกำหนดรู้
การกำหนดรู้ทุกขสังตามความเป็นจริง ในการที่จะระลึกให้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏ
ในขณะที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระแทกสัมผัสและนึกคิด ได้นั้นจำเป็นจะต้องพัฒนาอริยมรรคมีองค์
๘ ให้มากจึงจะสามารถเกิดปัญญาเพื่อการรู้แจ้งตามความเป็นจริง

^{๑๓๓} ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๒/๔๓๐.

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๕

^{๑๓๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๐.

^{๑๓๖} ขุ.ป. (ไทย) ๒๑/๑๕/๔๓๙.

๓.๓.๑ บุคคลผู้บรรลุลิขธรรม

การบรรลุลิขธรรม หมายถึง การทำให้แจ้ง เป็นการบรรลุโลกุตตรธรรม ๙ อย่างใดอย่างหนึ่ง, การรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ โดยการเจริญสมณยานิกและวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ให้เห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง ได้แก่ (๑) มรรค ๔ คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค (๒) ผล ๔ คือ โสตาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล และ (๓) นิพพาน ๑ คือ สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์สมบูรณ์ การรู้แจ้งตามความเป็นจริง เป็นการรู้เท่าทันรูปนามตามความเป็นจริงจนเห็นอาการเกิดดับ (พระไตรลักษณ์) รู้ชัดตามสภาวะของตน เพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่น จัดเป็นเจตสิกเรียกว่า ปัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกที่หลุดพ้นไปจากตัณหาทิฏฐิ สามารถขจัดกิเลสได้อย่างสมบูรณ์ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เป็นแนวทางที่ทำให้จิตบริสุทธิ์หมดจด พ้นจากทุกข์ ก้าวสู่การบรรลุเป็นพระอริยบุคคลมี ๔ ประเภท คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์^{๑๓๗} ในพระพุทธศาสนาจำแนกออกเป็น ๗ ประเภท^{๑๓๘} ดังนี้

๑. ท่านผู้เป็นอุกโตภาควิมุต คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึง ท่านผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุพสมาบัติ และหลุดพ้นจากรนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณกัมมัฏฐาน ได้สัมผัสนิโมกษ์ ๘ หมายถึงสมาบัติ ๘ และนิโรธสมาบัติ ด้วยนามกาย ได้เจโตวิมุตติขึ้นอรุพสมาบัติ และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ อุกโตภาควิมุต มี ๕ ประเภท คือบุคคลผู้ได้อรุพสมาบัติ ๔ ออกจากอรุพสมาบัติแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายบรรลุพระอรหัตมี ๔ ประเภท และพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหัต ๑ ประเภท^{๑๓๙}

๒. ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ ได้สัมผัสนิโมกษ์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา^{๑๔๐} ปัญญาวิมุตติบุคคล มี ๕ ประเภท คือพระอรหัตตสุขวิปัสสก ๑ ประเภท และบุคคลผู้ออกจากฌานทั้ง ๔ แล้วบรรลุพระอรหัต ๔ ประเภท แต่ถ้าได้อรุพาจรฌาน ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วบรรลุเป็นพระอรหัต ย่อมได้ชื่อว่า “อุกโตภาควิมุตบุคคล” เหมือนกัน^{๑๔๑}

^{๑๓๗} พระคณิน โสทโร, “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุลิขธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า บทคัดย่อ

^{๑๓๘} อัง.สตุต.ก. (บาลี) ๒๓/๑๔/๙, อัง.สตุต.ก. (ไทย) ๒๓/๑๔/๒๐-๒๑.

^{๑๓๙} อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๔/๔๗-๔๙.

^{๑๔๐} อัง.สตุต.ก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๑๔๑} อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๕/๔๙.

๓. ท่านผู้เป็นกายสักขี คือ ผู้เป็นพยานในนามกาย หมายถึง ท่านที่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหัต ที่มีสมาธิในทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ^{๑๔๒}

๔. ท่านผู้เป็นทวิภูมิตะ คือ ผู้บรรลุสัมมาทวิภูมิตะ หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้อง และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อพระอรหัต ที่มีปัญญินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ^{๑๔๓}

๕. ท่านผู้เป็นสัทธาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้อง ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหัตที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ

๖. ท่านผู้เป็นธัมมานุสारी คือ ผู้เล่นไปตามธรรม (ปัญญา) หมายถึง พระอริยบุคคลผู้บำเพ็ญอริยมรรค ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลมีปัญญาแก่กล้า

๗. ท่านผู้เป็นสัทธานุสारी คือผู้เล่นไปตามศรัทธา หมายถึง ท่านผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นตวันา^{๑๔๔}

๓.๓.๒ การบรรลุธรรมแบบเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ

ดังนั้นพึงทราบการบรรลุธรรมโดยความหมายตาม “เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ” ดังต่อไปนี้

๑. เจโตวิมุตติ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต เป็นชื่อของอรหัตผลจิต ซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูกคือกิเลสทั้งปวง เป็นสมาธิในอรหัตผล ผู้เจริญสมณะเพื่อให้เกิดสมาธิได้ฉะฉาน ได้แก่ รูปฌาน ๔ ในจตุกกนัย หรือรูปฌาน ๕ ในปัญจกนัยและอรุณฌาน ๔ และนิโรธสมาบัติแล้วใช้ฌานเป็นบาทเจริญวิปัสสนา เมื่อบรรลุอรหัตผล ก็ได้ชื่อว่า “อุกโตภาควิมุต” คือผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึงท่านผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุณสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณกัมมัฏฐานได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ คือฌานสมาบัติและนิโรธสมาบัติ^{๑๔๕} ด้วยนามกาย ท่านย่อมได้ “เจโตวิมุตติ” ขึ้นอรุณสมาบัติ และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ “ปัญญาวิมุตติ” พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติ ย่อมได้ทั้ง “เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ”^{๑๔๖}

^{๑๔๒} อัง.สตุตทก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๑๔๓} อัง.สตุตทก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๑๔๔} อัง.สตุตทก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๐/๕๒-๕๓.

^{๑๔๕} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๖๒๓-๖๒๖/๓๑๙-๓๒๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓-๖๒๖/๔๑๓-๔๑๕.

^{๑๔๖} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๘๗/๙๙, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

เจโตวิมุตติ ที่หมายถึง ความหลุดพ้นแห่งจิต นี้ใช้ได้กับกรณีอื่น หมายถึงถ้ามีแต่ เจโตวิมุตติอย่างเดียว เช่น เมตตาเจโตวิมุตติ เมตตา หมายถึง อุปรามาสมาธิและอัปปนาสมาธิ เจโตวิมุตติ หมายถึง อัปปนาสมาธิ^{๑๔๗} แต่ถ้าหมายถึง “มรรคและผล” ตั้งแต่โสดาบันขึ้นไปจะต้องมาคู่กับ “ปัญญาวิมุตติ” ดังนั้น พึงทราบว่าการบรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ย่อมได้ทั้ง “เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ” เสมอ^{๑๔๘}

๒. ปัญญาวิมุตติ คือปัญญาในอรหัตผลซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูกคือกิเลสทั้งปวง^{๑๔๙} ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุตติ คือผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา (สุขขวิปัสสกะ) แต่โดยความจริงแล้วย่อมได้เจโตวิมุตติด้วย^{๑๕๐} ดังข้อความว่า “อันที่จริงย่อมได้เจโตวิมุตติด้วย เพราะการได้ปัญญาวิมุตติต่อความคุมถึงอยู่แล้วว่าต้องได้เจโตวิมุตติด้วย” ถ้ามีแต่ “ปัญญาวิมุตติ” อย่างเดียว หมายถึง “พระอรหันต์”^{๑๕๑}

ดังนั้น พระอรหันต์ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ได้เฉพาะรูปฌานก็ดี ได้ทั้งรูปฌานและอรูปฌานและนิโรธสมาบัติก็ดี ย่อมได้ทั้ง “เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ” ทั้งหมด ดังข้อความที่พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต แสดงไว้ว่า “พระอรหันต์ทั้งหลายไม่ว่าประเภทใด ย่อมบรรลุทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติที่ปราศจากอาสวะในปัจจุบันนี้” ซึ่งเป็นผลของสมถะและวิปัสสนา แสดงให้รู้ว่า “สมถะและวิปัสสนา” เป็นธรรมคู่กันทั้งในขณะ “มรรคและผล” เจโตวิมุตติเป็นผลของสมถะ ปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนา ถ้าได้รูปสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหัตต์ย่อมได้ชื่อว่า “อุกโตภาควิมุต” การเจริญวิปัสสนาย่อมมีสภาวะญาณมีญาณ ๑๖ เกิดขึ้นไปตามลำดับ^{๑๕๒}

“ญาณ” นี้ มีลักษณะที่จตุกกะ (หมวด ๔ มีลักษณะเป็นต้น) คือ

๑) มีการแทงตลอดสภาวะ หรือมีการแทงตลอดอย่างไม่มีผิดพลาดเป็นลักษณะ เหมือนการยิงลูกศรอันนายขมังธนูผู้ชาญฉลาดยิงไปแล้วฉะนั้น

๒) มีการส่องอารมณ์เป็นรส เหมือนดวงประทีปส่องสว่างฉะนั้น

^{๑๔๗} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๘๒/๓๙๔.

^{๑๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๓๐๘-๓๒๐.

^{๑๔๙} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๗๓/๒๘๑.

^{๑๕๐} อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๘๗/๙๙., อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

^{๑๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, หน้า ๓๑๑.

^{๑๕๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัยเล่ม ๒**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D.), พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ซีเอไอเซ็นเตอร์ จำกัด), หน้า ๗๕-๕๐๔.

๓) มีความไม่หลงเป็นปัจจุปัญฐาน เหมือนพรานป่าบอกทางแก่คนหลงทางฉะนั้น

๔) มีสมาธิเป็นปัญฐาน ดังพระบาลีว่า “สมาหิตอ ภิกขเว ภิกขุ ยถาภูตํ ปชานาติ”^{๑๕๓}
แปลว่า ภิกขุทั้งหลาย ภิกขุผู้มีใจตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง^{๑๕๔}

๓.๔ สรุปท้ายบท

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร ตามแนวสติปัญฐาน ๔ พบว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนาต่อเนื่อง เป็นการเจริญปัญญาหรืออบรมปัญญาให้รู้แจ้งเห็นจริงในสมมติบัญญัติ และปัญญาที่รู้แจ้งเห็นจริงโดยปรมาตถ์ ในการกำหนดพิจารณารู้รูป นาม ชันธ์ ๕ อันปรากฏอยู่ในชันธ์ ๕ ซึ่งเป็นหนทางให้ผู้ปฏิบัติตามหลักสติปัญฐาน ๔ คือทางกาย เวทนา จิต และธรรม และสิ่งที่สำคัญในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติจะต้องมีสติปรากฏอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยด้วยตัณหาและทิฏฐิและไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก พึงพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือ อริยสัจ ๔ อยู่อย่างนี้ เพื่อให้เกิดความเห็นแจ้งตามความเป็นจริง ซึ่งสภาวะธรรมตามที่ปรากฏ จนสามารถหยั่งรู้ถึงความเปลี่ยนแปลง แปรปรวนไปของรูปนาม หรือชันธ์ ๕ ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อันไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เรา เขา

อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา คือ ภูมิของวิปัสสนา หรือวิปัสสนาภูมิ มีอยู่ ๖ ภูมิหรือ ๖ หมวดด้วยกัน แต่เมื่อยอวิปัสสนาภูมิลงแล้วคงได้ ๒ อย่างคือ รูปธรรม กับ นามธรรม กล่าวสั้นๆ ว่า รูปนาม ปฏิจจสมุปบาทในฐานะเป็นวิปัสสนาภูมิ แสดงถึงเหตุปัจจัยที่อาศัยซึ่งกันและกัน ในปฏิจจสมุปบาทที่ประกอบด้วยชันธ์ ๕ มี รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือว่าโดยย่อ คือ รูปนาม อันเป็นทุกข์มีการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสาร เมื่อพิจารณากำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้แล้ว ทำให้เข้าใจถึงตัวสภาวะธรรมชาติที่เป็นสังขารธรรม ทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิ อันเป็นคุณธรรมในการดำเนินไปสู่ความพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง กล่าวคือ การกำหนดรู้สติในกาย เวทนา จิต และธรรม หรือการกำหนดรู้อยู่กับรูปนามอย่างจดจ่อ จนเกิดวิปัสสนาญาณสามารถประหารกิเลสตัณหาลงได้ อย่างเด็ดขาด เป็นพระอริยบุคคลในที่สุด สามารถกำจัดเสียซึ่งอภิชฌาและโทมนัส เป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลกนี้ได้ อันเป็นเป้าหมายขั้นสูงสุดในทางพระพุทธศาสนานั้น คือ การพ้นทุกข์ คือ การบรรลุพระนิพพานในที่สุด

^{๑๕๓} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๙๙/๗๖, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๙/๑๑๐.

^{๑๕๔} พ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๖.

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร” ครั้งนี้ซึ่งมีวัตถุประสงค์ ๒ ประการคือ เพื่อศึกษาเนื้อหาและสาระสำคัญในทวยตานุปัสสนาสูตร เพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาในทวยตานุปัสสนาสูตร ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท โดยวิธีการเก็บข้อมูลชั้นปฐมภูมิจากคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา และข้อมูลชั้นทุติยภูมิจากงานวิจัยวิทยานิพนธ์และหนังสือตำรางานวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง และนำเสนอเรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนาตรวจสอบความถูกต้องเนื้อหาจากผู้เชี่ยวชาญอาจารย์ที่ปรึกษา ดังนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาเรื่อง ศึกษาการเจริญวิปัสสนาในทวยตานุปัสสนาสูตร ครั้งนี้ พอสรุปได้ดังนี้

๑. เนื้อหาและสาระสำคัญในทวยตานุปัสสนาสูตร พบว่าประโยชน์จากการฟังกุศลธรรมที่เป็นของพระอริยะ คือ ให้รู้จักธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่ ตามความเป็นจริง ในการรู้ตามความเป็นจริงนั้น หมายถึง การเห็นแจ้งธรรมที่กำหนดไว้ ๒ ประการ โดยแยกเป็นโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม ตลอดทั้งอริยสัจ ๔ นั้นเป็นธรรม ๒ คู่โดย การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการเห็นทุกข์พร้อมกับเหตุอันเป็นส่วนหนึ่งของโลกียะอย่างนี้ว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยการเห็นความดับ พร้อมกับอุปาย อันเป็นส่วนของโลกุตตระ นี่เป็นคู่ที่ ๒ ประโยชน์แก่การรู้ตามความเป็นจริงนั้น ไม่ยิ่งไปกว่านั้น เพราะเหตุนี้การรู้ตามความเป็นจริงประมาณเท่านี้ ย่อมมีด้วยการฟัง กาบรลคุณวิเศษ ยิ่งกว่านั้นย่อมมีด้วยการภาวนา ธรรมในคู่ที่ ๑ นั้นสามารถเห็นได้ด้วยวิสุทธิที่ ๓ และที่ ๔ คือ ทิณฺณวิสุทธิ และกัมมวิตรณวิสุทธิ ส่วนคู่ที่ ๒ นั้นสามารถเห็นได้ด้วยวิสุทธิที่ ๕ คือ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ และธรรมที่ประกอบในพระสูตรนี้มีทั้งหมด ๑๖ ประการ ได้แก่ (๑) อริยสัจ (๒) อุปธิ (๓) อวิชชา (๔) สังขาร (๕) วิญญูณ (๖) ผัสสะ (๗) เวทนา (๘) ตัณหา (๙) อุปาทาน (๑๐) อาร์มมะ (๑๑) อาหาร (๑๒) อิณฺชิตะ (ความหวนไหว) (๑๓) ผันทิตะ (ความดิ้นรน) (๑๔) รูป (๑๕) นิพพานสัจจะ (๑๖) ทุกข์ ซึ่งธรรมทั้ง ๑๖ ประการนี้สามารถแยกเป็นคู่ได้ ๓๒ คู่ อันประกอบด้วยธรรมที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ ดังนั้นผู้ได้เห็นอริยสัจ ตรัสรู้หรืออริยสัจ ก็เป็นผู้ที่ได้ตรัสรู้ธรรม ผู้แจ่มแจ้งในอริยสัจ รู้ชัดตามความเป็น

จริงว่านี่ทุกข์ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่านี่ทุกข์สมุทัย รู้ชัดตามความเป็นจริงว่านี่ทุกข์นิโรธ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่านี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา และพบว่าทางที่ทำให้ถึงพระนิพพานนั้นเรียกว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นเหตุเหมือนกัน แต่เป็นเหตุให้ถึง ไม่ใช่เป็นเหตุให้เกิด ไม่เหมือนกับทุกข์สมุทัย สมุทัยอันเป็นเหตุให้เกิด สิ่งที่เกิดจากเหตุคือทุกข์ อะไรที่ทำให้เกิดได้ ล้วนเป็นทุกข์ ส่วนนิพพานนั้นไม่เกิดไม่ดับ ดำรงคงที่อยู่อย่างนั้น ไม่ต้องมีอะไรปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตามอำนาจของเหตุปัจจัย อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางทำให้ถึงสิ่งที่มีอยู่แล้ว เป็นเหตุให้ถึง ไม่ใช่เหตุสร้างนิพพาน แต่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน

๒. การเจริญวิปัสสนาในทวยตานุปัสสนาสูตรพบว่า การปฏิบัติวิปัสสนากวาวนาเป็นการฝึกอบรมจิตให้เกิดปัญญา ปัญญาที่รู้แจ้งในสมมุติบัญญัติ และปัญญาที่รู้แจ้งในปรมาตถ์ ในการกำหนดพิจารณา รูป นาม ชันธ์ ๕ อันปรากฏอยู่ในชันธ์ ๕ ซึ่งเป็นหนทางให้ผู้ปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ ทางกาย เวทนา จิต ธรรม และสิ่งที่สำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนากวาวนาคือให้รู้เห็นตามความเป็นจริงในสภาวะธรรมที่ปรากฏ จนสามารถหยั่งรู้ถึงความเปลี่ยนแปลง แปรปรวนไปของรูปนาม หรือชันธ์ ๕ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อันไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เราเขา จนเกิดปัญญาญาณสามารถกำจัดเสียซึ่งอกุศล หรืออภิชฌาและโทมนัส เป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ในโลกนี้ได้ อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา คือ การพ้นทุกข์หมายถึงการเข้าสู่พระนิพพานนั่นเอง

ดังนั้นทุกข์สังขที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนา ชื่อว่า อารัมมณะ คือ อารมณ์ที่ถูกรู้ เป็นสิ่งที่ควรกำหนดให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ว่าตกอยู่ในไตรลักษณ์ ส่วนมรรคสังขซึ่งเป็นปัญญาที่เข้าใจทุกข์สังข ชื่อว่า อารัมมณิกะ คือ สภาวะหยั่งรู้ เป็นธรรมที่ควรพัฒนา อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมพัฒนาได้ด้วยการกำหนดรู้ทุกข์สังข และเมื่ออริยมรรคได้รับการพัฒนาเต็มที่แล้ว จึงจะรู้แจ้งพระนิพพานซึ่งเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ส่วนต้นทางจัดเป็นธรรมที่ควรละ การกำหนดรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ ทำให้เข้าใจทุกข์สังขตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นเหตุให้ละสมุทัยทำให้เกิดความรู้แจ้งและพัฒนา มรรคให้เจริญ การปฏิบัติวิปัสสนามรรคย่อมรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ และเมื่อวิปัสสนามรรคเจริญเต็มที่ โลกุตตรมรรคที่เห็นแจ้งพระนิพพานย่อมเกิดขึ้น ในขณะที่บรรลุ มรรคนี้ โลกุตตรมรรคที่นำโดยสัมมาทิฐิได้ถูกพัฒนาจนสมบูรณ์ ฉะนั้นสังขจะทั้ง ๒ คือ นิโรธสังขกับมรรคสังขจึงเป็นโลกุตระ เพราะมรรคจิตเป็นผู้มีนิพพานเป็นอารมณ์ ส่วนทุกข์สังขกับสมุทัยสังขเป็นโลกียสังข จึงรวมเป็น ๔ อริยสัจ

ในการปฏิบัติพบว่า มรรคญาณที่มีนิพพานเป็นอารมณ์อยู่นั้น คือ เห็นอริยสัจ ๔ อย่างแจ่มแจ้ง เป็นภาวนามยปัญญา ซึ่งมุ่งหมายไปที่เห็นความดับแห่งทุกข์ (นิโรธสังข) เป็นหลัก เพราะในขณะที่เห็นนิโรธสังขนั้น อริยสัจ ๓ ที่เหลือก็ปรากฏอยู่ในนั้นด้วย อุปมาเหมือนเงาที่ติดตามต้นไม้ ฉันทิ อุปมาอย่าว่า นิโรธเป็นต้นไม้และ อริยสัจ ๓ ก็เป็นเช่นเงาแห่งต้นไม้ ฉันทิ นั้น การเห็นพร้อมเพียงกันในขณะเดียว จึงชื่อว่า เห็นแจ้งอริยสัจ ด้วยเหตุนี้ผู้ที่เจริญอริยมรรคแล้ว มรรคจิตย่อมพบนิพพาน เพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์ (นิโรธสังข) การที่ได้บรรลุ มรรคญาณ จึงชื่อว่า เห็นแจ้งนิโรธสังขด้วยมรรค

ญาณแล้ว การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจะสามารถพัฒนา ปัญญาทำให้ระงับกิเลสได้ และทำให้เกิดวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ ที่เป็นความรู้ยิ่ง จนสามารถรู้แจ้งแทงตลอด ในอริยสัจ ๔ คู่ที่ ๑ นั้นสามารถเห็นได้ด้วยวิสุทธิที่ ๓ และที่ ๔ นั่นก็คือ นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจัยปริคคหญาณ ส่วนคู่ที่ ๒ นั้นสามารถเห็นได้ด้วยวิสุทธิที่ ๕ คือ สัมมสนญาณและตรุณอุทยัพพญาณ ซึ่งเป็นญาณปัญญาอันเกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงอริยมรรค อริยผล และทำให้แจ้งพระนิพพาน ถึงความพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง ดังนั้นเมื่อมีการปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ก็ย่อมจะสามารถเกิดมรรคมองค์ ๘ ได้ เพราะว่า อริยมรรคมองค์ ๘ นั้นปรากฏในสติปัฏฐานหมวดธัมมานุปัสสนาว่าด้วยเรื่องสัจจะ ๔ คือ มรรคสังขันธ์นั่นเอง เมื่อมรรคสังขันธ์ปรากฏก็เท่ากับว่า วิปัสสนาญาณได้ปรากฏขึ้นเช่นกัน โดยเฉพาะมรรคญาณเป็นหลักฐานชี้ให้เห็นว่าการปหานกิเลสในมรรคญาณ คืออรรหัตตมรรคญาณนั้น คือตัวดับต้นหาคือสมุทัยสัง และสามารถเข้าถึงพระนิพพาน นั่นเอง

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร ที่ปรากฏในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาเถรวาทครั้งนี้ ได้ศึกษาเนื้อหาและสาระสำคัญในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามพระคัมภีร์เถรวาท ดังนั้น ผู้ที่สนใจต้องการจะศึกษาให้โดยละเอียดและต้องการนำข้อมูลไปใช้ในวัตถุประสงค์อย่างอื่น ควรศึกษาข้อมูลเพิ่มเติม

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑) ควรศึกษาวิเคราะห์ค้นหาหลักธรรมในการปฏิบัติวิปัสสนาในอริยสัจ ๔ ซึ่งประกอบด้วยมรรคมองค์ ๘ ประการ ในพระไตรปิฎกที่ได้จากแหล่งต่าง ๆ เพื่อว่า ข้อมูลตรงกันหรือแตกต่างกันในด้านใด เพื่อจะได้รับคำแนะนำจากผู้เชี่ยวชาญชำนาญในด้านพระไตรปิฎก เป็นผู้สำรวจตรวจสอบและแก้ไขและเป็นฐานข้อมูลในการศึกษาค้นคว้าต่อไป

๒) ควรศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในทวยตานุปัสสนาสูตร เปรียบเทียบกับพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งอยู่ในหมวดอื่นที่ผู้ศึกษาไม่นำมาวิจัย

๓) ควรศึกษาการบรรลุธรรมในทวยตานุปัสสนาสูตร ให้เกิดความลึกซึ้งและเข้าใจแจ่มแจ้งแทงตลอดตามหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎกให้ดียิ่งขึ้นไป

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

หากมีการศึกษาในเรื่องเดียวกันนี้ ครั้งต่อไปผู้วิจัยควรศึกษาประเด็นดังต่อไปนี้

๑) ศึกษาวิเคราะห์โครงสร้าง เนื้อหาและหลักธรรมในทวยตานุปัสสนาสูตร ในการปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อให้เกิดปัญญาได้ผลจริงในการดำเนินชีวิตอยู่ได้ในปัจจุบัน

๒) ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทในทวยตานุปัสสนาสูตร เปรียบเทียบกับพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๒.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

_____. ฎีกาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

_____. ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมัตถธรรม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๕๑.

ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. พุทธปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนอักษรการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์จำกัด, ๒๕๔๙.

พระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิม โกมล). คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓ ภาครูปนิพพาน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: แผนกเรียนพระไตรปิฎกวัดเพลงวิปัสสนา, ๒๕๒๒.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). ทุกข์. กรุงเทพมหานคร: ตอตาพับลิเคชั่น, ๒๕๔๗.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ป.ธ. ๙). วิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์ พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔.

_____. เพชรในดวงใจ. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙.

_____. **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง, ๒๕๕๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.

พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุญาณาวจรียะ ดร. **วิปัสสนาทีปนิฎฐิกา** ฉบับพิมพ์รวมเล่ม ใน ๑๐๐ ปี อัครมหาภิกษุญาณาวจรียะ. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัดมหาชน, ๒๕๕๔.

พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณานา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ **ปรมัตถโชติกะปริจเฉทที่ ๓, ๗**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๐.

_____. **ปรมัตถโชติกะปริจเฉทที่ ๑-๒-๖**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๔๐.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนาขั้นหลักการปฏิบัติวิปัสสนา**. จำรูญ ธรรมดา แปล. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓.

_____. **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห.จ.ก. ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๒.

_____. **วิปัสสนานัยเล่ม ๒**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙). พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง. นครปฐม: ซีเอไอเซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐.

_____. **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**. แปลโดย พระคันธ สาราภิวังศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระอนรรุทธะ และพระญาณธชะ. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**. แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวัน กราฟฟิคเพเลท, ๒๕๔๖.

พระอนรรุทธะ. **อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค**. พระคันธสาราภิวังศ์ แปล. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพเลท, ๒๕๔๖.

สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อจ อาสภมหาเถร). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๖.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศาตราจารย์พิเศษ. ป.ธ.๙. M.A.. Ph.D.).

อริยวัจนปฏิบัติ ปฎิบัติอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน
จำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

สมาน บุญยารักษ์. **พจนานุกรมอภิธรรม ๗ คัมภีร์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสาส์น, ๒๕๒๖.

(๒) วิทยานิพนธ์:

พรรณราย รัตน์ไพฑูรย์. “การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : ศึกษาแนว
การสอนของพระธรรมธีรราชมุนี (โชดก ญาณสิทธิ)”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร
มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระคณิน โสทร (เมืองเกิด). “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระมหานิรัญ ชิตมาโร (บำเรอสงค์). “ศึกษาพุทธวิธีการสอนวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธ
ศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาสุทัศน์ สุขวฑฒโน (เฉียบแหลม). “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร”.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาแสงเพชร สุทธิจิตโต (สารธิมา). “ศึกษาวิธีละอาสวะในสัพพาสวสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธ
ศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๖.

พระสมุทรธรร จานธมโม (นัตวิจิตร). “ศึกษาอริยสัจ ๔ ในการเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน”.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘).

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

๓. มหาวกก

๑๒. ทวยทานุปัสสนาสกฺค

เอวมฺเม สุตํ :— เอกํ สมยํ ภควา สวาทุณยํ วิหริติ ปุพฺพพาราเม มิการมาตุ
ปาสาทะ. เตเน โข ปน สมเยเน ภควา ตทหุโปสเถ ปณฺณเรเส ปุณฺณาย
ปุณฺณมาย รตฺติยา ภิกฺขุสํปริวฺโต อพฺภกาสะ นิสินฺโน โหติ. อถ โข ภควา
ตฺตุนฺทีกุทํ ตฺตุนฺทีกุทํ ภิกฺขุสํมํ อนฺวิโลเกทฺวา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ :

เย เท ภิกฺขเว กุสลา ธมฺมา อริยา นิยุยานิกา สมฺโพธคามินิ, เตสํ โว
ภิกฺขเว กุสลานํ ธมฺมานํ อริยานํ นิยุยานิกานํ สมฺโพธคามินํ กา อฺปนฺนสา
สวณายาติ อิติ เจ ภิกฺขเว ปุจฺฉิตาโร อสฺส, เท เอวมสฺส วจฺนียา : ยาวเทว
ทวยทานํ ธมฺมานํ ยถาภูทํ ฌานายาติ. ภิกฺขุ ทวยทํ วเทถ ?

[๑] อิทํ ทฺวํ, อยํ ทฺวํสมฺมทโยติ อยเมกานุปัสสนา. อยํ ทฺวํนิโรธ,
อยํ ทฺวํนิโรธคามินี ปฏิปทาติ อยํ ทฺวํนิโรธคามินี ปฏิปทาติ. เอวํ ธมฺมา ทวยทานุปัสสนา
ภิกฺขเว ภิกฺขุโน อปฺปมตฺตสฺส อาคาปิโน ปหิตตฺตสฺส วิหริโต ทฺวํนํ ผลานํ
อณฺเวยทฺรํ ผลํ ปาฏิทฺวํ : ทิฏฺฐเจว ธมฺเม อณฺเวย, สติ วา อฺปาทีเสเส อนาคามิตาติ.

อิทมวโจ ภควา, อิทํ วทฺวาน สุกโต, อถาปรี เอตทวโจ สกฺคตา :

[๗๓๐]	เย ทฺวํ นปฺปชานนฺติ	อโธ ทฺวํสฺส สมฺภวํ	
	ยตฺถ จ สพฺพโส ทฺวํ	อเสสํ อฺปรชฺฌติ	
	ตณฺจ มกฺกํ น ชานนฺติ	ทฺวํชฺชปสมคามินํ.	(๑)

[๗๓๑]	เจโตวิมุตฺติหีนา เท	อโธ ปณฺณาวิมุตฺติยา	
	อภพฺพา เท อนฺตกิริยาย	เท เว ชาติชฺรูปกา.	(๒)

[๗๓๒]	เย จ ทฺวํ ปชานนฺติ	อโธ ทฺวํสฺส สมฺภวํ	
-------	--------------------	--------------------	--

ยตุถ จ สพฺพโส ทุกฺขํ อเสสํ อปรุชฺฌติ
 ตณฺห มคฺคํ ปชานนฺติ ทุกฺขุปสมคามินํ. (๓)

[๗๓๓] เจโตวิมุตติสมปยุตฺตา อโธ ปณฺณาวิมุตฺติยา
 ภพฺพา เต อนฺตกิริยาย น เต ชาตฺยรูปคาคิ. (๔)

[๒] สียา อญฺเณนปํ ปริยาเยน สมฺมา ทวยทานุสฺสสนาติ อิติ เจ ภิกฺขเว
 ปุจฺฉิตาโร อสฺสฺ. “สียา”ติสฺสฺ วจนียา. กถณฺจ สียา? ยงฺกิญฺจิ ทุกฺขํ สมฺโภติ, สพฺพํ
 อปรฺยจฺยาติ อยมกานุสฺสสนา. อปรฺยํ เตวฺว อเสสฺวราคฺคิโรธา นฺตฺติ ทุกฺขสฺส
 สมฺภโวติ อยํ ทุตฺตยานุสฺสสนา. เอวํ สมฺมา ทวยทานุสฺสสิโน ะเป ะ อถาปรํ
 เอตทวโจ สตุถา :

[๗๓๔] อปรฺยนิทานา ปภวนฺติ ทุกฺขา
 เย เกจิ โลกสฺมิมเนกรุปา
 โย เว อวิทฺฐา อปรฺยํ กโรติ
 ปุนฺนปฺปนํ ทุกฺขมฺเปติ มนฺโท
 ตสฺมา ปชานํ อปรฺยํ น กิริยา
 ทุกฺขสฺส ชาตฺยปภวานุสฺสสิติ. (๕)

[๓] สียา อญฺเณนปํ ปริยาเยน สมฺมา ทวยทานุสฺสสนาติ อิติ เจ ภิกฺขเว
 ปุจฺฉิตาโร อสฺสฺ. “สียา”ติสฺสฺ วจนียา. กถณฺจ สียา? ยงฺกิญฺจิ ทุกฺขํ สมฺโภติ,
 สพฺพํ อวิชฺชาปรฺยจฺยาติ อยมกานุสฺสสนา. อวิชฺชาย เตวฺว อเสสฺวราคฺคิโรธา นฺตฺติ
 ทุกฺขสฺส สมฺภโวติ อยํ ทุตฺตยานุสฺสสนา. เอวํ สมฺมา ทวยทานุสฺสสิโน ะเป ะ อถาปรํ
 เอตทวโจ สตุถา :

[๗๓๕] ชาตฺยมรณสํสาร์ เย วชฺนฺติ ปุนฺนปฺปนํ
 อิตฺถภาวณฺณถาภาวํ อวิชฺชาเยว สํ กติ. (๖)

[๗๓๖] อวิชา หาย มหาโมโห ^๑เยนัท สัสติ จิร^๑
 วิชาคตา จ เย สตตา น เท กจันติ ปุณพวนติ. (๗)

[๕] สียา อณฺเณนปี ปริยาเยน ะเปะ กถญจ สียา? ยงฺกิญฺจิ ทุกฺขํ
 สมฺภโถติ, สพฺพํ สงฺขารปจฺจยาติ อยเมกานุปัสสนา. สงฺขารานํ เทวฺว อเสสวिरากนิโรธาน
 นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโวติ อयํ ทุตฺตียนุปัสสนา. เอวํ สมฺมา ทวฺยตานุปัสสีโน ะเปะ
 อถาปรํ เอตทโวจ สตฺถา :

[๗๓๗] ยงฺกิญฺจิ ทุกฺขํ สมฺภโถติ สพฺพํ สงฺขารปจฺจยา
 สงฺขารานํ นิโรธเณ นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว. (๘)

[๗๓๘] เอตมทินวํ ญตฺวา ทุกฺขํ สงฺขารปจฺจยา
 สพฺพสงฺขารสมถา สณฺณานํ อุปโรธนา
 เอวํ ทุกฺขกฺขโย โหติ เอตํ ญตฺวา ยถาคถํ. (๙)

[๗๓๙] สมฺมททสา เวทคุโน สมฺมทณฺเวย ปณฺทิตา
 อภิภุญฺย มารสํโยคํ น กจันติ^๒ ปุณพวนติ. (๑๐)

[๕] สียา อณฺเณนปี ปริยาเยน ะเปะ กถญจ สียา? ยงฺกิญฺจิ ทุกฺขํ สมฺภโถติ,
 สพฺพํ วิญฺญาณปจฺจยาติ อยเมกานุปัสสนา. วิญฺญาณสฺส เทวฺว อเสสวिरากนิโรธาน
 นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโวติ อยํ ทุตฺตียนุปัสสนา. เอวํ สมฺมา ทวฺยตานุปัสสีโน ะเปะ
 อถาปรํ เอตทโวจ สตฺถา :

[๗๔๐] ยงฺกิญฺจิ ทุกฺขํ สมฺภโถติ สพฺพํ วิญฺญาณปจฺจยา
 วิญฺญาณสฺส นิโรธเณ นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว. (๑๑)

[๘] สียา อณฺเณนปี ปริยาเยน ะเปา กถณฺจ สียา? ยงฺกณฺจิ ทุกฺขํ
สมฺภุติ, สพฺพํ ตณฺหาปจฺจยาติ อยฺเมกานุปัสสนา. ตณฺหาเย เตวฺว อเสสฺวิราคะ
นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโวติ อयฺมํ ทุตฺติยานุปัสสนา. เอวํ สมฺมา ทวฺยตานุปัสสีโน ะเปา
อถาปรํ เอตทฺโวจ สตุถา :

[๗๔๖] ตณฺหาทุตฺติโย ปุริโส ที่มฺมทฺธาน สํสํ
อิตฺถภาวณฺณถาภาวํ สํสํ นาทิตฺตติ. (๑๗)

[๗๔๗] เอตมฺาที่นํ ญตฺวา ตณฺหํ^๑ ทุกฺขสฺส สมฺภวํ
วิตฺตณฺเณน อนาทาโน สโต ภิกฺขุ ปรีพฺพเชติ. (๑๘)

[๙] สียา อณฺเณนปี ปริยาเยน ะเปา กถณฺจ สียา? ยงฺกณฺจิ ทุกฺขํ
สมฺภุติ, สพฺพํ อฺปาทานปจฺจยาติ อยฺเมกานุปัสสนา. อฺปาทานสฺส^๒ เตวฺว อเสส-
วิราคะนโรธา นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโวติ อยฺมํ ทุตฺติยานุปัสสนา. เอวํ สมฺมา ทวฺยตานุ-
ปัสสีโน ะเปา อถาปรํ เอตทฺโวจ สตุถา :

[๗๔๘] อฺปาทานปจฺจยา ภโว ภูโต ทุกฺขํ นิกจฺจนติ
ชาตสฺส มรณํ โหติ เอโส ทุกฺขสฺส สมฺภโว. (๑๙)

[๗๔๙] ทสฺมา อฺปาทานกฺขยา สมฺมทณฺเณน ปณฺทิตา
ชาติกฺขยํ อภินฺเณน น คจฺจนฺติ ปนฺนพฺพานฺติ. (๒๐)

[๑๐] สียา อณฺเณนปี ปริยาเยน ะเปา กถณฺจ สียา? ยงฺกณฺจิ ทุกฺขํ
สมฺภุติ, สพฺพํ อารมฺภปจฺจยาติ อยฺเมกานุปัสสนา. อารมฺภานํ เตวฺว อเสสฺวิรา-
คะนโรธา นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโวติ อยฺมํ ทุตฺติยานุปัสสนา. เอวํ สมฺมา ทวฺยตานุปัสสีโน
ะเปา อถาปรํ เอตทฺโวจ สตุถา :

[๗๕๐] ยงฺกิลฺลิจิ ทุกฺขํ สมฺภโถติ สพฺพํ อารมฺภปจฺจยา
 อารมฺภานํ นิโรธเณ นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว. (๒๑)

[๒๕๑] เอตมาทึนฺวํ ฉตฺวา ทุกฺขํ อารมฺภปจฺจยา
 สพฺพารมฺภํ ปฏฺฐินิสฺสชฺช อนารมฺภเ วิมุตฺติโน. (๒๒)

[๗๕๒] อฺจุณฺณนภวตฺตฺนุสฺส สนฺตจฺจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน
 วิกฺขีณเณ^๑ ชาติสฺสโร นตฺถิ ตสฺส ปุณฺนพฺภโวติ. (๒๓)

[๑๑] สียา อญฺเณนปี ปริยาเยน ๗เป๗ กถณฺจ สียา? ยงฺกิลฺลิจิ ทุกฺขํ สมฺภโถติ, สพฺพํ อาหารปจฺจยาติ อยมกานุปัสสนา. อาหารานํ เทวฺว อเสสวिरาก- นิโรธา นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโวติ อยํ ทุตฺติยานุปัสสนา. เอวํ สมฺมา ทวยาทานุปัสสีโน ๗เป๗ อถาปรํ เอตทโวจ สตฺถา :

[๗๕๓] ยงฺกิลฺลิจิ ทุกฺขํ สมฺภโถติ สพฺพํ อาหารปจฺจยา
 อาหารานํ นิโรธเณ นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว. (๒๔)

[๒๕๔] เอตมาทึนฺวํ ฉตฺวา ทุกฺขํ อาหารปจฺจยา
 สพฺพาทาเร^๒ ปริณฺณาย สพฺพาทารมนิสฺสิตฺโต. (๒๕)

[๗๕๕] อาโรคฺยํ สมฺมทณฺณาย อาสวานํ ปริกฺขยา
 สงฺขาย เสวี ฐมฺมมฺหฺโส สงฺขยฺนโนเปติ เวทกฺคฺติ. (๒๖)

[๑๒] สียา อญฺเณนปี ปริยาเยน ๗เป๗ กถณฺจ สียา? ยงฺกิลฺลิจิ ทุกฺขํ สมฺภโถติ, สพฺพํ อิดฺดุชิตปจฺจยาติ อยมกานุปัสสนา. อิดฺดุชิตานํ เทวฺว อเสสวिरาก- นิโรธา นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโวติ อยํ ทุตฺติยานุปัสสนา. เอวํ สมฺมา ทวยาทานุปัสสีโน ๗เป๗ อถาปรํ เอตทโวจ สตฺถา :

[๗๕๖] ยงฺกิลฺลิจิ ทุกฺขํ สมฺภอฺติ สพฺพํ อิลฺลิตฺตปฺปจฺยา
อิลฺลิตฺตานํ นิโรธเณ นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว. (๒๗)

[๗๕๗] เอตมฺาทีนํ ฅตฺวา ทุกฺขํ อิลฺลิตฺตปฺปจฺยา
ตสฺมา หิ เอชํ โวสฺสชฺช สงฺขาเร อฺปรนุญฺญิ^๑
อนนฺโช อนฺนปาทาโน สโต ภิกฺขุ ปรีพฺพเชติ. (๒๘)

[๑๓] สียา อณฺเณนปี ปริยาเยน ะเปะ กถณฺจ สียา? นิสฺสิตฺตสฺส จลิตํ
โทตีติ อยเมกานฺนุสฺสนา. อนิสฺสิตโต น จลิตีติ อยํ ทุตฺติยานฺนุสฺสนา. เอวํ สมฺมา
ทวยตานฺนุสฺสีโน ะเปะ อถาปรํ เอตทโวจ สตุถา :

[๗๕๘] อนิสฺสิตโต น จลติ นิสฺสิตโต จ อฺปาทียํ
อิตฺถภาวณฺณถาภาวํ สํสาร์ นาทิวทฺตติ. (๒๙)

[๗๕๙] เอตมฺาทีนํ ฅตฺวา นิสฺสเยสฺสุ มหพฺภยํ
อนิสฺสิตโต อนฺนปาทาโน สโต ภิกฺขุ ปรีพฺพเชติ. (๓๐)

[๑๔] สียา อณฺเณนปี ปริยาเยน ะเปะ กถณฺจ สียา? รุเปหิ ภิกฺขเว
อรูปา^๒ สนฺตตฺราติ อยเมกานฺนุสฺสนา. อรุเปหิ นิโรธํ สนฺตตฺโรติ อยํ ทุตฺติยานฺนุสฺสนา.
เอวํ สมฺมา ทวยตานฺนุสฺสีโน ะเปะ อถาปรํ เอตทโวจ สตุถา :

[๗๖๐] เย จ รุปฺปกา สตุถา เย จ อรุปฺภุจฺฉายิโน^๓
นิโรธํ อปฺปชานนฺตา อากนฺตาโร ปฺนพฺภวํ. (๓๑)

[๗๖๑] เย จ รุเป ปริณฺณาย อรุเปสฺสุ อสณฺจิจิ^๔

อาตาศิปโน ปหิตตุตตสฺส วิหโรโต ทวีนฺนํ ผลานํ อณฺณตํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ : ทิฏฺฐเชว
 ฐมฺเม อณฺณา, สติ วา อุปาทิสฺเส อนาคามิตาติ.

อิทมโวจ ภควา, อิทํ วทฺวาน สุคโต, อถาปรํ เอตทโวจ สตุถา :

[๗๖๕] รุปา สทฺธา คนฺธา รสา ผสฺสา ฐมฺมา จ เกวลา
 อิกฺขสา กนฺตา มนาปา จ ยาวตตฺถิติ วุจฺจติ. (๓๖)

[๗๖๖] สเทวกสฺส โลกสฺส เอเต โว สุขสมฺมตา
 ยตฺถ เจเต นิรุชฺฌนฺติ ทํ เนสํ ทฺวขสมฺมตํ. (๓๗)

[๗๖๗] สุขนฺติ ทิฏฺฐสมฺริเยหิ สกฺกายสฺสูปโรธํ
 ปจฺจนิกมิตํ โหติ สพฺพโลเกน ปสฺสตํ. (๓๘)

[๗๖๘] ยํ ปเร สุขโต อาหุ ททริยา อาหุ ทฺวขโต
 ยํ ปเร ทฺวขโต อาหุ ททริยา สุขโต วิทฺว. (๓๙)

[๗๖๙] ปสฺส ฐมฺมํ ทฺวราชานํ สมฺปมฺพเพหฺตถ อวิทฺทสฺสุ
 นิรุทฺธานํ ตโม โหติ อนฺธกาโร อปสฺสตํ. (๔๐)

[๗๗๐] สตณฺจ วิวฏฺฐํ โหติ อาโลโก ปสฺสตามิว
 สนฺติเก น วิชานนฺติ มคา ฐมฺมสฺสโกวิทฺวา. (๔๑)

[๗๗๑] ภวราคปเรเตหิ ภวโสทานุสาริกิ
 มารเชยฺยานุปนฺเนหิ นายํ ฐมฺโม สฺสสมฺพุทฺโธ. (๔๒)

[๗๗๒] โก นุ อญฺญตฺว อริเยหิ^๑ ปทํ สมฺพุทฺธมรหติ
 ยํ ปทํ สมฺมทญฺณาย ปรีนิพฺพนฺติ อนาสวาทิ. (๔๓)

อิทมโวจ ภควา, อตฺตมโน เต ภิกฺขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทนฺติ. อิมสฺมิญฺจ
 ปน เวยฺยาकरणสฺมิ ภณฺณมานเ สญฺจิมตฺตานํ ภิกฺขุณฺ อญฺปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ
 วิมฺจจิสฺสตี.

ทวยตานุปสฺสนาสฺสํ ทฺวาทสมี.

ตสฺสํทฺธานํ

สจฺจํ อฺปฺริ อวิชฺชา จ สงฺขารวิญฺญาณปณฺจมํ
 ผสฺสเวทนียา ตณฺหา อฺปาทานารมฺภอาหารา
 อธิชฺชิตํ ผนฺทิตํ^๒ รุปํ สจฺจํ ทุกฺเคน โสฬสชาติ.

มหาวคฺโค ตติโย.

ตสฺสํทฺธานํ

ปพฺพชฺชา จ ปธานญฺจ สฺสกา สิตญฺจ สฺนฺทรี
 มาฆสฺสํ สภิโย จ เสโล สลฺลญฺจ วุจฺจติ
 วาเสฏฺโฐ จาปี โกกาลิ นาลโก ทวยตานุปสฺสนา
 ทฺวาทเสตานิ สฺสํทฺธานิ มหาวคฺโคติ วุจฺจตีติ.

๓. มหาวรรค

หมวดว่าด้วยเรื่องใหญ่

๑๒. ทวยทานุปีสสนาสูตร ว่าด้วยการพิจารณาเห็นธรรมเป็นคู่

ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ บุพพาราม ปราสาทของนางวิสาขา-
มิกคารมาตา เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้นเป็นคืนวันเพ็ญ เป็นวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ
พระผู้มีพระภาคประทับนั่งกลางแจ้งมีภิกษุสงฆ์แวดล้อม ทอดพระเนตรเห็นภิกษุ-
สงฆ์สงบนิ่งจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ‘การฟังกุศลธรรมที่เป็นของ
พระอริยะ เป็นเครื่องนำออกจากโลก เป็นเหตุให้ดำเนินไปสู่ความตรัสรู้ จะมี
ประโยชน์อะไรแก่ท่านทั้งหลาย’ เธอทั้งหลายควรตอบเขาอย่างนี้ว่า ‘มีประโยชน์ให้
รู้จักธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่ตามความเป็นจริง’

เธอทั้งหลายควรตอบเขาถึงธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่ คือ

(๑) การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย’ นี่เป็นคู่ที่ ๑
การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’ นี่เป็นคู่
ที่ ๒ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ

อย่างนี้ ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ พึงหวังผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือความเป็นพระอนาคามี เมื่อยังมีอุปาทานขันธ เหลืออยู่”

พระผู้มีพระภาคผู้สุคตศาสดา ครั้นตรัสไวยากรณภาษิตนี้แล้ว จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๓๐] สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดไม่รู้จักทุกข์
เหตุเกิดทุกข์ ธรรมชาติเป็นที่ดับทุกข์ลงได้สิ้นเชิง
และไม่รู้จักทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

[๗๓๑] สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
เป็นผู้เสื่อมจากเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ
เป็นผู้ไม่ควรเพื่อจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้
เป็นผู้เข้าถึงชาติและชราแท้

[๗๓๒] ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดรู้จักทุกข์
เหตุเกิดทุกข์ ธรรมชาติเป็นที่ดับทุกข์ลงได้สิ้นเชิง
และรู้จักทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

[๗๓๓] สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ
เป็นผู้ควรเพื่อจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้
และเป็นผู้ไม่เข้าถึงชาติและชรา^๕

(๒) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ‘การพิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ ด้วยวิธีอื่นยังมีอีกบ้างไหม’ ควรตอบเขาว่า ‘มี’ หากเขาถามต่อไปอีกว่า ‘มีอย่างไร’ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ทุกข้ออย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกชั้นนั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอุปธิเป็นปัจจัย’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘เพราะอุปธิทั้งหลายนั้นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกขจึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป’ นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๓๔] ทุกขหลายรูปแบบอะไรก็ตามในโลก
ล้วนเกิดมาจากอุปธิเป็นต้นเหตุ
ผู้ใดแล ไม่มีปัญญา ก่ออุปธิ
ผู้นั้นจัดว่าเป็นคนเขลา ย่อมเข้าถึงทุกขบ่อย ๆ
เพราะฉะนั้น บุคคลรู้อยู่เป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นทุกขว่า
มีชาติเป็นแดนเกิด ไม่ควรก่ออุปธิ

(๓) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ‘การพิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ ด้วยวิธีอื่นยังมีอีกบ้างไหม’ ควรตอบเขาว่า ‘มี’ หากเขาถามต่อไปอีกว่า ‘มีอย่างไร’ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ทุกข้ออย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกชั้นนั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘เพราะอวิชชานั้นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกขจึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป’ นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๓๕] อวิชชานั้นแลเป็นคติของสัตว์ทั้งหลาย
 ผู้เข้าถึงชาติ มรณะ และสังสารวัฏ
 ซึ่งมีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่น อยู่บ่อย ๆ

[๗๓๖] อวิชชาคือความหลงมัวเมาอย่างใหญ่หลวงนี้
 เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายจมปลักอยู่สิ้นกาลนาน
 สัตว์เหล่าใดทำลายอวิชชาด้วยวิชาแล้ว
 สัตว์เหล่านั้นย่อมไม่เข้าถึงภพใหม่อีก

(๔) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ‘การพิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ ด้วยวิธีอื่นยังมีอีกบ้างไหม’ ควรตอบเขาว่า ‘มี’ หากเขาถามต่อไปอีกว่า ‘มีอย่างไร’ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะสังขาร’^๒ เป็นปัจจัย’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘เพราะสังขารทั้งหลายนั้นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป’ นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๓๗] ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น
 ทุกข์นั้นทั้งหมดเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
 เพราะสังขารทั้งหลายดับลง
 ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป

[๗๓๘] ภิกษุรู้โทษนี้ว่า ทุกข์เกิดขึ้นเพราะสังขารเป็นปัจจัย
 เพราะความสงบสังขารทั้งปวง สัญญาทั้งหลายจึงดับลง

ความสิ้นทุกขย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้
เพราะรู้ความสิ้นทุกขนี้โดยถ่องแท้แล้ว

[๗๓๙] บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นชอบ เป็นผู้จบเวท รู้โดยชอบแล้ว
ครอบงำกิเลสเครื่องประกอบของมารได้แล้ว ย่อมไม่เกิดอีก

(๕) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ฯลฯ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ
การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ทุกขอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกขนั้นทั้งหมด
ย่อมเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า
‘เพราะวิญญานนั้นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกขจึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป’
นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ
อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๔๐] ทุกขอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น
ทุกขนั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย
เพราะวิญญานดับลง
ทุกขจึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป

[๗๔๑] ภิกษุรู้โทษนี้ว่า ทุกขเกิดขึ้นเพราะวิญญานเป็นปัจจัย
เป็นผู้ปราศจากตัณหา ดับกิเลสได้สิ้นเชิงแล้ว
เพราะวิญญานระงับลง

(๖) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ฯลฯ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ
การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ทุกขอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกขนั้นทั้งหมดย่อมเกิด
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘เพราะผัสสะ
นั้นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกขจึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป’ นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ
อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๔๒] ชนทั้งหลายผู้ถูกผัสสะครอบงำแล้ว
 เล่นไปตามกระแส (ตัณหา) ในภพ
 ดำเนินไปผิดทาง ย่อมห่างไกลจากความสิ้นสังโยชน์

[๗๔๓] ส่วนชนทั้งหลายผู้กำหนดรู้ผัสสะจนทั่วถึงแล้ว
 ยินดีในธรรมเป็นที่สงบระงับได้ด้วยปัญญา
 ย่อมเป็นผู้ปราศจากตัณหา ดับกิเลสลงได้สิ้นเชิง
 เพราะรู้ถึงผัสสะ

(๗) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ฯลฯ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ
การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อม
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘เพราะ
เวทนานั้นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป’ นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้
 ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๔๔] เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ
 สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา
 มีอยู่ทั้งภายในและภายนอก

[๗๔๕] ภิกษุรู้ว่า เวทนานี้เป็นเหตุแห่งทุกข์
 ถูกต้องสัมผัสเวทนาที่มีความเสื่อมสูญไปเป็นธรรมดา
 มีปกติทรุดโทรมไป ด้วยอุทยัพพญาณแล้ว
 เห็นความเสื่อมเป็นที่สุด

เชื่อว่ารู้แจ้งเห็นจริงในเวณานัน้อย่างนี้
 เพราะเวทนาทั้งหลายสิ้นไปนั่นเอง
 ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป

(๘) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ฯลฯ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิด เพราะตัณหาเป็นปัจจัย’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘เพราะตัณหานั่นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป’ นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๔๖] บุคคลมีตัณหาเป็นเพื่อน ท่องเที่ยวไปตลอดกาลยาวนาน
 ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏ ที่มีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่น

[๗๔๗] ภิกษุรู้โทษนี้ รู้ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์
 พึงเป็นผู้ไม่มีตัณหา ไม่มีความถือมั่น มีสติสัมปชัญญะอยู่^๑

(๙) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ฯลฯ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘เพราะอุปาทานนั่นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป’ นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๔๘] ภพมีได้เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
สัตว์เกิดมาแล้วต้องประสบทุกข์ ต้องตาย
นี่เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์

[๗๔๙] เพราะฉะนั้น บัณฑิตทั้งหลายรู้ด้วยปัญญาโดยชอบ
รู้แจ้งภาวะที่สิ้นสุดการเกิด
เพราะอุปาทานสิ้นไป จึงไม่เข้าถึงภพใหม่อีก

(๑๐) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ฯลฯ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอรัมภะเป็นปัจจัย’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘เพราะอรัมภะนั้นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป’ นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๕๐] ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น
ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอรัมภะเป็นปัจจัย
เพราะอรัมภะทั้งหลายดับลง
ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป

[๗๕๑] ภิกษุรู้โทษนี้ว่า ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอรัมภะเป็นปัจจัย
สละคืนอรัมภะได้ทั้งหมด
น้อมจิตไปในนิพพานที่ปราศจากอรัมภะ

[๗๕๒] ภิกษุผู้ถอนภวตัณหาได้แล้ว มีจิตสงบ
มีชาติและสงสารสิ้นแล้ว ย่อมไม่มีภพใหม่

(๑๑) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ฯลฯ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมด ย่อมเกิดเพราะอาหารเป็นปัจจัย’^๑ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘เพราะอาหารนั้นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป’ นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๕๓] ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น
ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอาหารเป็นปัจจัย
เพราะอาหารทั้งหลายดับลง
ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป

[๗๕๔] ภิกษุโฆษนี้ว่า ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาหารเป็นปัจจัย
กำหนดรู้อาหารทุกอย่าง
จึงเป็นผู้ไม่มีตัณหาในอาหารทั้งหมด

[๗๕๕] ภิกษุรู้ความไม่มีโรค^๒ โดยชอบ
พิจารณาแล้วจึงใช้สอยปัจจัย ๔

ดำรงอยู่ในธรรม จบเวท
 ย่อมไม่เข้าถึงการนับ^๑อีกต่อไป
 เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป

(๑๒) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ฯลฯ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ทุกข้ออย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกชั้นนั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอวิชิตะ^๒ (ความหวั่นไหว) เป็นปัจจัย’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘เพราะอวิชิตะนั้นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้ อีกต่อไป’ นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๕๖] ทุกข้ออย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น
 ทุกชั้นนั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอวิชิตะเป็นปัจจัย
 เพราะดับอวิชิตะ
 ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป

[๗๕๗] ภิกษุรู้โทษนี้ว่า ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอวิชิตะเป็นปัจจัย
 เพราะฉะนั้น จึงควรสละค้นหา ดับสังขารได้
 ไม่มีอวิชิตะ ไม่มีความถือมั่น มีสติ สัมปชัญญะอยู่

(๑๓) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ฯลฯ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ผัสสะ(ความสัมผัส) ย่อมมีแก่ผู้ตกอยู่ใต้อำนาจ ตัณหาภิกขุ และมานะ’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘ผู้ที่พ้นจากอำนาจตัณหาภิกขุ และมานะ ย่อมไม่สัมผัส’ นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ
อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๕๘] ผู้พ้นจากอำนาจตัณหา ทิฏฐิ และมานะ ย่อมไม่ดิ้นรน
ส่วนผู้ที่ตกอยู่ในอำนาจตัณหาเป็นต้น ถือมั่นอยู่
ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏที่มีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่นไปได้

[๗๕๙] ภิกษุรู้โทษนี้ว่า ตัณหาเป็นภัยใหญ่
พ้นจากตัณหาเป็นต้นนั้นได้แล้ว
ไม่มีความถือมั่น มีสติ สัมปชัญญะอยู่

(๑๔) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ฯลฯ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ
การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘อรูปลพละเอียดกว่ารูปภพ’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การ
พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘นิโรธละเอียดกว่าอรูปลภพ’ นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ
อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๖๐] สัตว์ทั้งหลายทั้งที่เข้าถึงรูปภพและที่ดำรงอยู่ในรูปภพ
เมื่อยังไม่รู้ชัดถึงความดับกิเลส
ก็ยังคงกลับมาเกิดใหม่อีก

[๗๖๑] ส่วนผู้ที่กำหนดรู้รูปภพแล้ว ไม่ดำรงอยู่ในรูปภพ
น้อมจิตไปในนิโรธ ย่อมชนะมัจจุราชได้

(๑๕) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า ฯลฯ ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ
การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ‘นามรูปที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก
และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันเพ่งพินิจว่า นามรูป
นี้เป็นของจริง ซึ่งพระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญา
อันชอบว่า นามรูปนี้ไม่เป็นของจริง’ นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ
ว่า ‘นิพพานที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้ง

สมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันเพ่งพินิจว่า นิพพานนี้ไม่มีอยู่จริง ซึ่งพระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า นิพพานนี้มีอยู่จริง' นี่เป็นคู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๖๒] ท่านมีความเข้าใจผิดในนามรูปที่มีใช่อัตตาว่าเป็นอัตตา
 จงดูชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก
 ซึ่งพากันยึดมั่นในนามรูป โดยเข้าใจว่า
 นามรูปนี้เป็นของจริง

[๗๖๓] ความจริง นามรูปนั้นย่อมแปรผันเป็นอย่างอื่น
 จากอาการที่คนทั่วไปเข้าใจอยู่เสมอ
 นามรูปของผู้เข้าใจเช่นนั้น หาเป็นจริงตามนั้นไม่
 เพราะนามรูปนั้นปรากฏชั่วครู่ก็เสื่อมสูญไปเป็นธรรมดา

[๗๖๔] นิพพานมีความไม่เสื่อมสูญไปเป็นธรรมดา
 ซึ่งพระอริยะทั้งหลายรู้แจ้งตามความเป็นจริง
 จึงเป็นผู้ปราศจากตัณหา ปรีนิพพานแล้ว
 เพราะรู้แจ้งอริยสัจ

(๑๖) ภิกษุทั้งหลาย หากมีผู้ถามว่า 'การพิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ ด้วยวิธีอื่นมีบ้างไหม' ควรตอบเขาว่า 'มี' หากเขาถามต่อไปอีกว่า 'มีอย่างไร' ก็ควรตอบเขาว่า มีอย่างนี้ คือ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า 'อิฏฐารมณ์ที่ชาวโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันเพ่งพินิจว่า อิฏฐารมณ์นี้เป็นความสุข ซึ่งพระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า อิฏฐารมณ์นี้เป็นความทุกข์' นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นว่า 'นิพพานที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและ

มนุษย์พากันเพ่งพินิจว่า นิพพานนี้เป็นความทุกข์ ซึ่งพระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า นิพพานนี้เป็นความสุข' นี่เป็น คู่ที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ พึงหวังผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือความเป็นพระอนาคามี เมื่อยังมีอุปาทานขันธเหลืออยู่”

พระผู้มีพระภาคผู้สุคตศาสดา ครั้นตรัสไวยากรณ์ภาษิตนี้แล้ว จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

[๗๖๕] รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์
ล้วนน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ
ที่กล่าวกันว่ามีอยู่ประมาณเท่าใด

[๗๖๖] รูปเป็นต้นเหล่านั้นแลเป็นสิ่งที่ชาวโลก
พร้อมทั้งเทวโลกสมมติว่า เป็นสุข
ถ้ารูปเป็นต้นเหล่านั้นดับในทีใด
ที่นั่น เทวดาและมนุษย์เหล่านั้นก็สมมติกันว่า เป็นทุกข์

[๗๖๗] ส่วนอริยบุคคลทั้งหลายเห็นการดับสัkkายะว่า เป็นสุข
การเห็นของอริยบุคคลทั้งหลายผู้เห็นอยู่
ย่อมขัดแย้งกับชาวโลกทั้งปวง

[๗๖๘] บุคคลเหล่าอื่นกล่าวสิ่งใดว่า เป็นสุข
อริยบุคคลทั้งหลายกล่าวสิ่งนั้นว่า เป็นทุกข์
บุคคลเหล่าอื่นกล่าวสิ่งใดว่า เป็นทุกข์
อริยบุคคลทั้งหลายรู้แจ้งสิ่งนั้นว่า เป็นสุข

- [๗๖๙] เธอจงเห็นธรรมที่รู้ได้ยาก
คนพาลผู้หลง ไม่รู้แจ้งในนิพพานนี้
ความมืดปรากฏแก่บุคคลผู้ถูกนิวรรณ์คือกิเลสหุ้มห่อไว้
(เหมือน) ความมืดปรากฏแก่บุคคลผู้ไม่เห็น ฉะนั้น
- [๗๗๐] แต่นิพพานย่อมปรากฏแจ่มแจ้งแก่สัตบุรุษ
เหมือนแสงสว่างปรากฏแก่บุคคลผู้เห็นอยู่ ฉะนั้น
ชนทั้งหลายผู้แสวงหาทาง ไม่ฉลาดในธรรม
ย่อมไม่รู้แจ้ง(นิพพาน)ที่อยู่ใกล้
- [๗๗๑] บุคคลผู้ถูกความกำหนัดในภพครอบงำ
เล่นไปตามกระแส (ตัณหา)ในภพ
ถูกพวงมารคล้องไว้ จะไม่รู้ธรรมนี้ได้ง่าย
- [๗๗๒] เว้นอริยบุคคลทั้งหลายแล้ว
ใครเล่าควรจะตรัสรู้บท^๑
ที่อริยบุคคลทั้งหลายตรัสรู้ชอบแล้ว
ไม่มีอาสวะ ปรินิพพาน^๒

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้จบลงแล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจชื่นชมยินดี
พระภาษิตของพระผู้มีพระภาค ขณะที่พระผู้มีพระภาคตรัสพระภาษิตนี้อยู่ จิตของ
ภิกษุประมาณ ๖๐ รูปหลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น

ทวยตานุปัสสนาสูตที่ ๑๒ จบ

๓. มหาวรรค

หมวดว่าด้วยเรื่องใหญ่

๑๒. ทวยทานุปัสสนาสุตตวันทนา

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยการพิจารณาธรรมเป็นคู่

ทวยทานุปัสสนาสูตร มีคำเริ่มต้นว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ (เอวมเม สุต) เป็นต้น พระสูตรนี้มีเหตุเกิดอย่างไร พระสูตรนี้มีเหตุเกิดเพราะพระอัยยาศัยของพระองค์

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรนี้ด้วยพระอัยยาศัยของพระองค์ นี่เป็นความย่อในพระสูตรนี้ ส่วนความพิสดารของพระสูตรนี้ จักมีแจ้งในอรรถกถานั้นแล บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เอวมเม สุต เป็นต้นมีนัยดังได้กล่าวมาแล้ว คำว่า ณ บุพพาราม (ปูพพาราม) คือ อารามด้านทิศตะวันออกของกรุงสาวัตถี ในคำนี้ว่า ปราสาทของนางวิสาขาไมคารมาตา (ไมคารมาตุ ปาสาเท) มีอธิบายว่า นางวิสาขาอุบาสิกาท่านเรียกว่าไมคารมารดา เพราะไมคารเศรษฐีผู้เป็นพ่อผัวของนางตั้งไว้ในฐานะเป็นมารดา นางวิสาขาไมคารมารดานั้นสละเครื่องประดับช้อมหาลดามีค่า ๙ โกฏิ สร้างปราสาทมีเรือนยอด ๑,๐๐๐ ห้อง คือ ข้างล่าง ๕๐๐ ห้อง ข้างบน ๕๐๐ ห้อง จึงเรียกปราสาทนั้นว่า “ปราสาทของไมคารมารดา” บนปราสาทของนางวิสาขาไมคารมารดานั้น

คำว่า สมัยนั้น...พระผู้มีพระภาค (เตน โข ปน สมเยน ภควา) ความว่า สมัยที่พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยกรุงสาวัตถีประทับอยู่ ณ บุพพารามอันเป็นปราสาทของนางวิสาขาหมิคารมารดา คำว่า วันอุโบสถ (ตทหุโปสเถ) คือ ในวันนั้นอันเป็นอุโบสถ ท่านเรียกว่าวันอุโบสถ คำนี้ว่า ๑๕ คำ (ปณฺณรเส) เป็นคำปฏิเสธวันอุโบสถที่เหลือที่มาถึงด้วย อุโปสธ-คัพพ์ คำว่า คีนวันเพ็ญขึ้น ๑๕ คำ (ปฺณฺณมาย ปฺณฺณมาย รตฺติยา) ความว่า เมื่อราตรีเพ็ญเพราะเป็นวันขึ้น ๑๕ คำ โดยการนับวัน เพราะเว้นจากความหมองมัว มีหมอกเป็นต้น เพราะเต็มด้วยคุณสมบัติของราตรีและเพราะมีดวงจันทร์เต็มดวง คำว่า มีภิกษุสงฆ์แวดล้อม (ภิกขุสํปริวุโต) คือ อันหมู่ภิกษุแวดล้อมแล้ว คำว่า ประทับนั่งกลางแจ้ง (อพฺโภกาเส นิสินฺโน โหติ) ความว่า พระผู้มีพระภาคประทับนั่ง ณ ที่กลางแจ้งอันเป็นบริเวณของรัตนปราสาทของนางวิสาขามิคารมารดา คือ ณ โอกาสที่ไม่มีอะไรปกปิดไว้ข้างบน อันเป็นบวรพุทธอาสน์ที่เขาปูลาดไว้แล้ว คำว่า ภิกษุสงฆ์สงบนิ่ง (ตฺถุหิฏฺถํ ตฺถุหิฏฺถํ) ความว่า ภิกษุสงฆ์สงบนิ่งทางวาจา แม้ทางกายก็สงบนิ่งจากการเสียวไปข้างโน้นข้างนี้ คำว่า ทอดพระเนตรเห็นภิกษุสงฆ์ (ภิกขุสํ อนุวิโลเกตุวา) ความว่า ทรงมองดูภิกษุสงฆ์ที่นั่งแวดล้อมพระองค์ มีภิกษุหลายพันรูปสงบนิ่งข้างโน้นข้างนี้ เพื่อทรงกำหนดพระธรรมเทศนาเป็นที่สบายว่า “ในที่นี้มีพระโสดาบันประมาณเท่านี้ มีพระสกทาคามีประมาณเท่านี้ มีพระอนาคามี

ประมาณเท่านี้ มีกัลยาณปุณฺณผู้เริ่มวิปัสสนาประมาณเท่านี้ ธรรมเทศนาเช่นไรจึงจะเป็นที่สบายของภิกษุสงฆ์”

คำว่า **ภิกษุทั้งหลาย...กุศลธรรม** (เย เต ภิกษเว กุสลา ธมฺมา) ความว่า โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ หรือปริยัติธรรมอันสองความ โภธิปักขิยธรรมนั้น ชื่อว่าเป็นกุศล เพราะความหมายว่า ไม่มีโรค ไม่มีโทษ มีผลน่าปรารถนา เกิดแต่ความฉลาด คำว่า **เป็นของพระอรียะ เป็นเครื่องนำออกจากโลก เป็นเหตุให้ดำเนินไปสู่ความตรัสรู้** (อรียา นิยุยานิกา สมุโพธคามิโน) ความว่า ชื่อว่าอรียะ เพราะควรเข้าถึง ชื่อว่าเป็นเครื่องนำออกไป เพราะนำออกไปจากโลก ชื่อว่าให้ถึงความตรัสรู้ เพราะบรรลุลหัตตผล กล่าวคือความตรัสรู้ ภิกษุทั้งหลาย หากพึงมีผู้ถามว่า จะมีประโยชน์อะไร คือ มีเหตุอะไร มีอันสงสัยอะไร เพื่อการฟังกุศลธรรมอันเป็นอรียะ เป็นเครื่องนำออกจากโลก เป็นเหตุให้ดำเนินไปสู่ความตรัสรู้แก่เธอทั้งหลาย ท่านอธิบายว่า เธอทั้งหลายฟังธรรมเหล่านั้นเพื่ออะไร คำว่า **ยาวเทว** ในคำว่า **มีประโยชน์ให้รู้จักธรรมแยกออกเป็น ๒ กุฎ** ตามความเป็นจริง (ยาวเทว ทวยตานํ ธมฺมานํ ยถาภูตํ ญาณาย) นี่เป็นคำรับรองในการกำหนด ธรรมชื่อว่า ๒ กุฎ เพราะมี ๒ ประการ ธรรม ๒ ประการอย่างนั้นแลชื่อว่า **ธรรม ๒ กุฎ** ธรรม ๒ คู่เหล่านั้น พระบาลีว่า **ทวยานํ** ก็มี คำว่า **ให้รู้จัก...ตามความเป็นจริง** (ยถาภูตํ ญาณาย) คือ เพื่อรู้ไม่วิปริต ท่านอธิบายไว้อย่างไร อธิบายไว้ว่า การรู้ตามความเป็นจริงกล่าวคือการเห็นแจ้งธรรมที่ท่านกำหนดไว้ ๒ ประการแยกเป็นโลกียธรรมและโลกุตตรธรรมเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่การรู้ตามความเป็นจริงนั้น ไม่ยิ่งไปกว่านั้น เพราะเหตุนั้น การรู้ตามความเป็นจริงประมาณเท่านี้ ย่อมมีด้วยการฟัง การบรรลุคุณวิเศษยิ่งกว่านั้นย่อมมีด้วยการภาวนา ก็ในคำนี้ว่า **เธอทั้งหลายควรตอบเขาถึงธรรมแยกเป็น ๒ กุฎ** (กิญจ ทวยตํ วเทถ) มีอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย หากจะมีผู้ถามว่า ท่านผู้เจริญ ท่านทั้งหลายกล่าวอะไรว่าเป็นธรรม ๒ กุฎ” มีความว่า ท่านทั้งหลายกล่าวความเป็นธรรมแยกเป็น ๒ กุฎ คือ

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงความเป็นธรรม ๒ คู่ จึงตรัสพระดำรัส มีอาทิอย่างนี้ว่า **นี้ทุกข (อิทฺ ทุกฺข)** ในคํานั้น ธรรมคืออริยสัจ ๔ เป็นธรรม ๒ คู่ การพิจารณาเห็นเนื่องๆ ด้วยการเห็นทุกขพร้อมกับเหตุอันเป็นส่วนหนึ่งของโลกียะ อย่างนี้ว่า “**นี้ทุกข นี้เหตุให้เกิดทุกข (อิทฺ ทุกฺข อัยฺ ทุกฺขสมุทฺทโย)**” นี่เป็นคู่หนึ่ง การพิจารณาเห็นเนื่องๆ ด้วยการเห็นความดับทุกข (ทุกฺขนิโรธ) พร้อมกับอุบาย (ทุกฺข-นิโรธคามินีปฏิปทา) อันเป็นส่วนที่ ๒ ของโลกุตตระเป็นข้อที่ ๒ หนึ่ง ในคํานี้ ข้อที่ ๑ สำเร็จได้ด้วยวิสุทธิที่ ๓ ที่ ๔ ข้อที่ ๒ สำเร็จได้ด้วยวิสุทธิที่ ๕ คำว่า **พิจารณาเห็น ธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่องๆ อย่างนี้ (เอวํ สุมมาทฺวยตานุสฺสํ)** ความว่า ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมเป็นธรรม ๒ คู่ โดยชอบตามนัยที่กล่าวแล้วนี้ **เป็นผู้ ไม่ประมาท** เพราะไม่อยู่ปราศจากสติ **เป็นผู้มีความเพียร** เพราะมีความเพียรเพิกุลเสททางกายและทางจิต **เป็นผู้อุทิศกายและใจ** เพราะหมดความเพ่งเล็งในกายและชีวิต คำว่า **พึงหวัง (ปาฎิภุขํ)** คือ พึงปรารถนา คำว่า **อรหัตตผลในปัจจุบัน (ทิกฺขุเรว ธมฺเม อญฺญา)** ได้แก่ อรหัตตผลในอัฐภาพนี้ คำว่า **ความเป็นพระอนาคามี เมื่อยังมีอุปาทานขันธเหลืออยู่ (สตี วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา)** ความว่า ขันธที่ พึงยึดมั่นเหลืออยู่ โดยเกิดอีก ท่านเรียกว่า **ยังมีความยึดมั่นเหลืออยู่ (อุปาทิเสสํ)** ท่านแสดงว่า “เมื่อยังมีความยึดมั่นเหลืออยู่นั้น พึงหวังความเป็นพระอนาคามี” ในคํานั้น แม้ผลเบื้องต้นก็ยังมีแก่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมเป็น ๒ คู่เนื่องๆ อย่างนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะยังความอดุทธสาหะให้เกิดในผลเบื้องต้นจึงตรัสอย่างนี้

คำว่า **พระผู้มีพระภาคตรัสภษิตนี้แล้ว (อิทมวโจ)** เป็นต้น เป็นคำของ พระสังคีติการจารย์ทั้งหลาย บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อิทฺ** เป็นคำชี้แจงถึงคำที่พระองค์ ตรัสไว้แล้วว่า **เย เต ภิกฺขเว** เป็นต้น คำว่า **เอตํ** เป็นคำแสดงคาถาประพันธ์ที่พระองค์ พึงกล่าวมีอาทิอย่างนี้ว่า **เย ทุกฺข** หนึ่ง คาถาเหล่านี้แสดงเนื้อความดังกล่าวแล้ว เพราะ แสดงถึงอริยสัจ ๔ แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ท่านก็กล่าวไว้เพราะแสดงถึงผู้ไม่เห็นแจ้งและ ผู้เห็นแจ้งแล้วแสดงถึงวิภูษะและวิวิภูษะ (ที่ตัดขาดและยังตัดไม่ขาด) ของท่านเหล่านั้นว่า “คาถาเหล่านี้ท่านกล่าวไว้เพื่อประโยชน์แก่ผู้ที่ชอบใจคาถามาภายหลัง หวังอนุเคราะห์

เพราะไม่สามารถจะรู้ความที่กล่าวมาก่อนได้ และแก่ผู้มีจิตฟุ้งซ่านมาก่อน หวังอยู่ว่า “บัดนี้ น่าจะกล่าวดีกว่านี้ หรือคาถานี้แสดงเนื้อความต่างกับนั้นเอง” เพราะฉะนั้น คาถานี้ท่านจึงกล่าวไว้เพื่อแสดงความที่ต่างกันเท่านั้น ในคาถาพจน์แม้นอกจากนี้ก็มี นัยนี้

[๗๓๐] บรรดาคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า **ธรรมชาติ (ยตุถ)** ท่านแสดงถึงพระ นิพพาน เพราะทุกข์ย่อมดับไปในพระนิพพานโดยประการทั้งปวง ทุกข์ย่อมดับไปหมด ทุกประการ ทุกข์พร้อมกับเหตุย่อมดับ ทุกข์ย่อมดับไม่มีส่วนเหลือ คำว่า **ทางปฏิบัติ (ตญจ มคฺค)** ได้แก่ มรรคมรรค ๘ ประการนั้น

[๗๓๑-๓] ในคำว่า **สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้เสื่อมจากเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ (เจโตวิมุตติหีนา เต อโธ ปญญาวิมุตติยา)** นี้บัณฑิตพึงทราบ ว่า อรหัตตผลสมาธิเป็นเจโตวิมุตติ เพราะสํารอกราคะ อรหัตตผลปัญญาเป็นปัญญาวิมุตติ เพราะสํารอกอวิชชา อีกอย่างหนึ่ง อรหัตตผลอันตัดฉันทะหยาจจิตบุคคละขมกิลเลสทั้งหลายด้วย ผลแห่งอัปปมาदानแล้วจึงบรรลु ชื่อว่า**เจโตวิมุตติ** เพราะสํารอกราคะ อรหัตตผล อันทวิภูจิจิตบุคคละยังเพียงอุปจารณาให้เกิด เห็นแจ้งแล้วจึงบรรลु ชื่อว่า**ปัญญาวิมุตติ** เพราะสํารอกอวิชชา อีกอย่างหนึ่ง อนาคามีผล ชื่อว่า**เจโตวิมุตติ** เพราะสํารอกราคะ คือกามราคะ อรหัตตผล ชื่อว่า**ปัญญาวิมุตติ** เพราะสํารอกอวิชชาโดยอาการทั้งปวง คำว่า **เพื่อจะทำที่สุด (อนุตฺตริยา)** คือ เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ในวิภวู คำว่า **เป็นผู้เข้าถึงชาติและชรา (ชาติขรูปฺภา)** ได้แก่ เข้าถึงชาติและชรา หรืออันชาติและชรา เข้าถึงแล้ว พึงทราบอย่างนี้ว่า “ย่อมไม่พ้นจากชาติและชรา” คำที่เหลือในคาถานี้ปรากฏ ชัดแล้วตั้งแต่ต้น ในเวลาจบคาถาภิกษุประมาณ ๖๐ รูป รับเทศนานั้นแล้วต่างเห็นแจ้ง บรรลุอรหัตตผล ณ อาสนะนั้นนั่นเอง ในวาระทั้งหมดเหมือนในคำนี้

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสทวยตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นธรรมเป็น ๒ คู่) เป็นอันมากโดยนัยมีอาทิว่า **ด้วยวิธีอื่นยังมีอีกบ้างไหม (สียา อญฺเณนาปิ ปริยาเยน)** ในวาระที่ ๒ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **เพราะอุปธิเป็น**

ปัจจัย (อุปธิปัจจัย) คือ เพราะกรรมมีอาสวะเป็นปัจจัย จริงอยู่ กรรมมีอาสวะ ท่านประสงค์ว่า **อุปธิ** ในที่นี้ คำว่า **เพราะอุปธิทั้งหลายนั้นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้ทั้งหมด (อเสสวราคณิโรธา)** ได้แก่ หรือเพราะอุปธิทั้งหลายดับไปโดยการคายกิเลสไม่เหลือ หรือดับสนิท กล่าวคือสํารอกระคะโดยไม่เหลือ

[๗๓๔] คำว่า **จากอุปธิเป็นต้นเหตุ (อุปธินิทานา)** คือ เพราะกรรมเป็นปัจจัย คำว่า **เป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นทุกข์ว่ามีชาติเป็นแดนเกิด (ทุกข์สุสชาติปฺปภาวนุสฺสึ)** คือ พิจารณาเห็นเนื่องๆ ว่า “อุปธิเป็นเหตุเกิดแห่งวัฏฏทุกข์” คำที่เหลือในคาถานี้ปรากฏชัดทั้งหมดแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอริยสัจ ๔ แล้วตรัสวาระแมนัด้วยธรรมชั้นยอดคืออรหัตตผลด้วยประการฉะนี้ วาระทั้งหมดก็เหมือนวาระนี้

ในวาระที่ ๓ นั้นบันทึกพิงทราภินิฉนัยดังต่อไปนี้ คำว่า **เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย (อวิชชาปัจจัย)** ความว่า ทุกข้ออย่างใดอย่างหนึ่งย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชาสะสมกรรมที่เป็นเหตุให้เกิดเป็นปัจจัย แต่ทุกข้อในที่ทั้งหมดเป็นวัฏฏทุกข์ทั้งนั้น

[๗๓๕] คำว่า **ชาติมรณะและสังสารวัฏ (ชาติมรณสํสํ)** อธิบายว่า ชาติคือความเกิดแห่งขันธ มรณะคือความแตกไปแห่งขันธ สังสารวัฏคือความสืบทอดแห่งขันธ คำว่า **เข้าถึง (วชนฺติ)** ได้แก่ ไป คือเข้าไปถึง คำว่า **มีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่น (อิตฺถภาวญฺญถาภาวํ)** คือ ความเป็นมนุษย์นี้ และความเป็นหมู่อื่นที่เหลือจากความเป็นมนุษย์นี้ คำว่า **เป็นคติ (คติ)** คือ ความเป็นปัจจัย

[๗๓๖] คำว่า **อวิชชาหยา** ดัดบทเป็น **อวิชช หิ อํ (อวิชชา)** คำว่า **สัตว์เหล่าใดทำลายอวิชชาด้วยวิชาแล้ว (วิชฺชาคตา จ เย สตุตา)** ความว่า สัตว์เหล่าใดทำลายกิเลสแล้วไปด้วยวิชา (ปัญญา) ในอรหัตตมรรค เป็นสัตว์ที่สิ้นอาสวะแล้ว คำที่เหลือมีความง่ายทั้งนั้น

ในวาระที่ ๔ บันทึกพิงทราภินิฉนัยดังต่อไปนี้ คำว่า **เพราะสังขารเป็นปัจจัย (สงฺขารปัจจัย)** คือ เพราะปญฺญาภิสังขาร (สภาพผู้ตกแต่งบุญ) อปฺปญฺญาภิสังขาร (สภาพผู้ตกแต่งบาป) อนเณฺฐาภิสังขาร (สภาพผู้ตกแต่งความไม่หวั่นไหว) เป็นปัจจัย

[๗๓๘-๙] คำว่า **ภิกขุรู้โทษนี้ (เอตมาทินฺว ญตฺวา)** คือ รู้ว่า นี่ทุกข์ นี่โทษ เพราะสังขารเป็นปัจจัย คำว่า **เพราะความสงบสังขารทั้งปวง (สพฺพสงฺขารสมฺถา)** คือ ชื่อว่าสงบสังขารทั้งหลายทั้งหมดดังได้กล่าวแล้วด้วยมรรคญาณ อธิบายว่า เพื่อความกำจัด เพราะปรารถนาผล คำว่า **สัญญาทั้งหลาย (สญฺญานํ)** คือ เพราะสัญญามีคามสัญญาเป็นต้นดับด้วยมรรคนั่นเอง คำว่า **เพราะรู้ความสิ้นทุกข์นี้โดยถ่องแท้ (เอตํ ญตฺวา ยถาถํ)** คือ เพราะรู้ความสิ้นไปแห่งทุกข์นี้โดยไม่วิปริต คำว่า **ผู้เห็นชอบ (สมฺมทฺทสา)** คือ เห็นโดยถูกต้อง คำว่า **รู้โดยชอบ (สมฺมทญฺญา)** คือ รู้สังขตธรรมโดยเป็นของไม่เที่ยง และรู้สังขตธรรมโดยความเป็นของเที่ยง คำว่า **กิเลสเครื่องประกอบของมาร (มารสํโยคํ)** คือ วัฏฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓ คำที่เหลือมีความง่ายทั้งนั้น

ในวาระที่ ๕ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **เพราะวิญญานเป็นปัจจัย (วิญญานปฺลจฺยา)** คือ เพราะวิญญานปรุงแต่งให้เกิดร่วมกับกรรมเป็นปัจจัย

[๗๔๑] คำว่า **ปราศจากตัณหา (นิจฺจาโต)** คือ หหมดความทะยานอยาก คำว่า **ดับกิเลสได้สิ้นเชิงแล้ว (ปรินิพฺพุโต)** คือ เป็นผู้ดับสนิทด้วยการดับกิเลส คำที่เหลือมีความปรากฏชัดแล้ว

ในวาระที่ ๖ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **เพราะผัสสะเป็นปัจจัย (ผัสสฺสปฺลจฺยา)** อธิบายว่า เพราะผัสสะอันสัมปยุตด้วยอภิสังขารและวิญญานเป็นปัจจัย ในที่นี้ท่านกล่าวถึงผัสสะ มิได้กล่าวถึงนามรูปและสฬายตนะที่ควรจะกล่าวตามลำดับบท เพราะนามรูปและสฬายตนะเหล่านั้น มิได้สัมปยุตด้วยกรรมเท่านั้น เพราะปนกับรูปหนึ่ง วัฏฏทุกข์นี้พึงเกิดจากกรรม หรือจากกรรมอันสัมปยุตด้วยกรรม

[๗๔๒-๓] คำว่า **เล่นไปตามกระแส(ตัณหา)ในภพ (ภวโสทานุสารินํ)** คือ เล่นไปตามตัณหา คำว่า **กำหนดรู้ (ปริญฺญา)** คือ กำหนดรู้ด้วยปริญญา ๓ ประการ คำว่า **ด้วยปัญญา (อญฺญา)** คือ รู้ด้วยอรหัตตมรรคปัญญา คำว่า **ยินดีในธรรม เป็นที่สงบระับ (อุปฺสเม รตา)** คือ ยินดีในนิพพานด้วยผลสมาบัติ คำว่า **เพราะรู้ยิ่ง ผัสสะ (ผัสสํภิสฺมยา)** คือ เพราะการดับไปแห่งผัสสะ คำที่เหลือปรากฏชัดแล้ว

ในวาระที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **เพราะเวทนาเป็นปัจจัย (เวทนาปัจจัย)** คือ เพราะเวทนามันสัมปยุตด้วยกรรมเป็นปัจจัย

[๗๔๔-๕] คำว่า **อทุกขมสุข (อทุกขมสุข สห)** คือ พร้อมกับอทุกขมสุขเวทนา คำว่า **รู้ว่าเวทนานี้เป็นเหตุแห่งทุกข์ (เอตํ ทุกขเหตุ ญตฺวาน)** คือ รู้ว่าการเสวยอารมณ์ทั้งปวงนั้นว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์ หรือรู้ว่าเป็นทุกข์ เพราะความแปรผันไปไม่คงที่ และความเป็นทุกข์เพราะไม่รู้ คำว่า **มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา (โมสธมฺ)** คือ มีความสลายไปเป็นธรรมดา คำว่า **มีปกติทรุดโทรมไป (ปฺโลกัณ)** คือ มีปกติทรุดโทรมไปเพราะชราและมรณะเป็นธรรมดา คำว่า **ถูกต้อง สัมผัส (มุสฺส มุสฺส)** คือ ถูกต้อง สัมผัสแล้วด้วยอุทกยัพพญาณ (ปัญญากำหนดรู้ความเกิดและความเสื่อม) คำว่า **เห็นความเสื่อม (วํ ปสฺส)** คือ เห็นความแตกทำลายไปในที่สุดนั่นเอง คำว่า **รู้แจ้งเห็นจริงในเวทนานั้นอย่างนี้ (เอวํ ตตฺถ วิชานติ)** คือ รู้แจ้งแจ้งเวทนานั้นอย่างนี้ หรือรู้แจ้งแจ้งความเป็นทุกข์ในเวทนานั้น คำว่า **เพราะเวทนาทั้งหลายสิ้นไป (เวทนานํ ขยา)** คือ เบื้องหน้าแต่นั้น เพราะเวทนามันสัมปยุตด้วยกรรมสิ้นไปด้วยมรรคญาณ คำที่เหลือมีความง่ายทั้งนั้น

ในวาระที่ ๘ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **เพราะตัณหาเป็นปัจจัย (ตณฺหาปัจจัย)** คือ เพราะตัณหาสะสมกรรมเป็นปัจจัย

[๗๔๗] คำว่า **ภิกษุรู้โทษนี้ รู้ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ (เอตมาทึนฺว ญตฺวา ตณฺหา ทุกฺขสฺส สมฺภวํ)** คือ รู้โทษของตัณหาเห็นว่าเกิดเหตุแห่งทุกข์ คำที่เหลือมีความง่ายทั้งนั้น

ในวาระที่ ๙ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย (อุปาทานปัจจัย)** คือ เพราะอุปาทานสะสมกรรมเป็นปัจจัย

[๗๔๘-๙] คำว่า **ภพ (ภโว)** ได้แก่ มีภพเป็นวิบาก คือความปรากฏแห่งขันธ คำว่า **สัตว์ผู้เกิดมาแล้วต้องประสบทุกข์ (ภูโต ทุกฺขํ)** คือ สัตว์ผู้เกิดแล้วและเป็นแล้ว ย่อมเข้าถึงวิภูฏทุกข์ คำว่า **ต้องตาย (ชาติสฺส มรณํ)** ความว่า พระผู้มีพระภาค

เมื่อจะทรงแสดงถึงทุกข์เท่านั้นในภาวะที่คนพาลทั้งหลายสำคัญว่า “เกิดแล้วย่อมเข้าถึงสุข” จึงตรัสว่า **เกิดมาแล้ว...ต้องตาย (ชาติสุส มรณ โหติ)** ในคาถาที่ ๒ มีวาจาประกอบ ความว่า บัณฑิตทั้งหลายรู้ด้วยปัญญาโดยชอบ รู้แจ้งสภาวะที่สิ้นสุดการเกิด เพราะอุปาทาน ล้นไป จึงไม่เข้าถึงภพใหม่อีก

ในวาระที่ ๑๐ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **เพราะอรัมภะเป็น ปัจจัย (อารมฺภปจฺจยา)** คือ เพราะความเพียรอันสัมปยุตด้วยกรรมเป็นปัจจัย

[๗๕๑] คำว่า **น้อมจิตไป...ที่ปราศจากอรัมภะ (อนารมฺเฏ วิมุตฺติโน)** ได้แก่ น้อมจิตไปในพระนิพพานที่ไม่มีอรัมภะ คำที่เหลือมีความง่ายทั้งนั้น

ในวาระที่ ๑๑ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **เพราะอาหารเป็น ปัจจัย (อาหารปจฺจยา)** คือ เพราะอาหารอันสัมปยุตด้วยกรรมเป็นปัจจัย อีกนัยหนึ่ง สัตว์มี ๔ ประเภท คือ (๑) รูปูปคา (เข้าถึงรูป) (๒) เวทูปคา (เข้าถึงเวทนา) (๓) สัญญูปคา (เข้าถึงสัญญา) (๔) สงขารูปคา (เข้าถึงสังขาร) ในสัตว์ ๔ ประเภทนั้น สัตว์ผู้ซึ่งอยู่ในกามธาตุ ๑๑ ประการ ชื่อว่า**รูปูปคา** เพราะเสพกพฬีการอาหาร สัตว์ผู้ซึ่งอยู่ในรูปธาตุ เว้นอสัญญีสัตว์ ชื่อว่า**เวทูปคา** เพราะเสพนัสสอาหาร สัตว์ผู้ซึ่งอยู่ในอรูปธาตุ ๓ ประการ เบื้องต่ำ ชื่อว่า**สัญญาูปคา** เพราะเสพนอนัสสเจตนาหารอันเกิดแต่สัญญา สัตว์ในยอดภูมิ (เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ) ชื่อว่า**สังขารูปคา** เพราะเสพวิญญาณาหารอันเกิดแต่สังขาร บัณฑิตพึงทราบวาทว่า ทุกข้ออย่างใดอย่างหนึ่งทั้งหมดเกิดขึ้น เพราะอาหารเป็นปัจจัย แม้ด้วยประการฉะนี้

[๗๕๕] คำว่า **ความไม่มีโรค (อาโรคฺย)** คือ พระนิพพาน คำว่า **พิจารณาแล้วใช้สอย (สฺขาย เสวี)** ความว่า พิจารณาปัจจัยแล้วเสพปัจจัย ๔ หรือพิจารณาโลกอย่างนี้ว่า “ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘” แล้วเสพด้วยญาณว่า **ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา)** คำว่า **ดำรงอยู่ในธรรม (ธมฺมภูโร)** คือ ตั้งอยู่ในสัจธรรม ๔ ประการ คำว่า **ย่อมไม่เข้าถึงการนับ (สฺขุญฺ โนเปติ)** คือ ไม่เข้าถึงการนับว่า “เป็นเทวดาหรือเป็นมนุษย์” เป็นต้น คำที่เหลือมีความง่ายทั้งนั้น

ในวาระที่ ๑๒ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **เพราะอณฺุชิตะ (ความห้วนไหว) เป็นปัจฉัย (อณฺุชิตปจฺจุยา)** คือ เพราะในบรรดาความห้วนไหว คือตณฺหา มานะ ทิฏฐิ กรรม และกิเลส ความห้วนไหวอย่างใดอย่างหนึ่งสะสมกรรม เป็นปัจฉัย

[๗๕๗] คำว่า **สละตณฺหา (เอฬํ โวสุสขุ)** คือ สละตณฺหา คำว่า **ดับสังขาร ได้ (สงฺขารเอ อุปรนฺุชีย)** คือ ดับกรรมและสังขารอันสัมปยุตด้วยกรรม คำที่เหลือมีความง่ายทั้งนั้น

ในวาระที่ ๑๓ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **ความดิ้นรนย่อมมี แก่ผู้ตกอยู่ใต้อำนาจตณฺหาทิฏฐิและมานะ (นิสฺสิตสฺส จลิตํ)** คือ ความดิ้นรน เพราะความกลัวย่อมมีแก่ผู้อันตณฺหามานะและทิฏฐิอาศัยแล้วในชั้นนี้ ดูจความดิ้นรน เพราะความกลัวย่อมมีแก่เทวดาทั้งหลายในสี่สุทธ^๑ คำที่เหลือมีความง่ายทั้งนั้น

ในวาระที่ ๑๔ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **กว่ารูปภพ (รูปเปหิ)** คือ กวารูปภพหรือรูปสมาบัติ คำว่า **อรูปภพ (อารูปปา)** คือ อรูปภพหรืออรูปสมาบัติ คำว่า **นิโรธ (นิโรโธ)** คือ พระนิพพาน

[๗๖๑] คำว่า **ยอมชนะมัจจุราชได้ (มจฺจุหานิโย)** คือ เป็นผู้ละมรณมัจจุ กิเลสมัจจุ และเทวปุตตมัจจุได้ ท่านอธิบายว่า ละมัจจุ ๓ จำพวกนั้นไปได้ คำที่เหลือชัดเจนทั้งนั้น

ในวาระที่ ๑๕ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **ยํ** ตรีสหมายถึง นามรูป เพราะนามรูปนั้นอันชาวโลกเข้าไปเพ่งเล็งเห็นว่า “นี้เป็นของจริง” ด้วยความ ยั่งยืน งาม เป็นสุข คำว่า **ตมฺหริยานํ** ตัดเป็น **ตํ อิทํ อริยานํ** ลบนิคหิต และ **อิ-อักษร (ตํ อิทํ จิงฺสนธิเป็นตํ)** คำว่า **นามรูปนั้นเป็นของเท็จ (เอตํ มุสา)** คือ นามรูปนั้นเมื่อยึดถือด้วยเป็นของยั่งยืนเป็นต้นก็เป็นของเท็จ คือไม่เป็นเช่นนั้น คำว่า

ปุ่น ยี่ ตรัสหมายถึงพระนิพพาน เพราะพระนิพพานนั้นอันชาวโลกเข้าไปเพ่งเล็งว่า “พระนิพพานนี้เป็นของเท็จ ไม่มีอะไร” เพราะไม่มีรูปและเวทนาเป็นต้น คำว่า **พระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า พระนิพพานนี้มีอยู่จริง (ตมมรียานัม เอตัม สัจจัม)** ความว่า พระอริยะทั้งหลายเห็นด้วยดีแล้วด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “พระนิพพานนั้นเป็นของจริง” โดยปรมาตมเพราะไม่ปราศจากความเป็นสุข กล่าวคือไม่มีกิเลส ความเป็นสุขอันเป็นปฏิบัติต่อความทุกข์ในปวัตติกาล ความเป็นของเที่ยงกล่าวคือความสงบโดยส่วนเดียว

[๗๖๒-๓] คำว่า **มีความเข้าใจผิดในนามรูปที่มีโชัตตาว่าเป็นอัตตา (อนตุนิ อตตมานิ)** คือ มีความสำคัญในสิ่งมีโชัตตาว่าเป็นอัตตาโดยสภาพของนามรูปและเวทนาเป็นต้น คำว่า **เข้าใจว่านามรูปนี้เป็นของจริง (อิทัง สัจจนฺตนิ มนุญฺตนิ)** คือ ย่อมสำคัญนามรูปนี้ว่า “เป็นของจริง” โดยความเป็นของยั่งยืนเป็นต้น คำว่า **จากอาการที่ (เยน เยน ทิ)** คือ ย่อมสำคัญโดยนัยมีอาทิว่า “รูปของเรา เวทนาของเรา” ในรูปหรือในเวทนาด้วยอาการใดๆ คำว่า **นามรูปนั้น...จากอาการ (ตโต ตัม)** คือ นามรูปนั้นย่อมเป็นอย่างอื่นไปจากอาการที่สำคัญนั้น เพราะเหตุไร เพราะนามรูปของผู้นั้นเป็นของเท็จ อธิบายว่า เพราะนามรูปนั้นเป็นของเท็จจากอาการตามที่สำคัญไว้ ฉะนั้นจึงเป็นอย่างอื่นไป ก็เพราะเหตุไรจึงเป็นของเท็จเล่า เพราะนามรูปมีความสูญสิ้นไปเป็นธรรมดา คือเพราะสิ่งใดปรากฏขึ้นนิดหน่อย สิ่งนั้นย่อมมีความสูญสิ้นไปเป็นธรรมดา คือมีความย่อยยับไปเป็นธรรมดา และนามรูปก็เป็นเหมือนอย่างนั้น คำว่า **รู้แจ้งตามความเป็นจริง (สัจจาทิสสมยา)** คือ รู้พระนิพพานนั้นโดยความเป็นจริง คำที่ให้อภัยทั้งนั้น

ในวาระที่ ๑๖ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **ยี่** พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึงอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา ๖ ประการ เพราะอารมณ์นั้นอันชาวโลกเล็งเห็นว่า “เป็นความสุข” ดูกัดแค้นปลาและลิงเล็งเห็นแสงประทีป เบ็ด และสิ่งไล่ทาที่เขาหล่อไว้ว่าเป็นความสุข คำว่า **พระอริยะทั้งหลายเห็นว่ามันเป็นทุกข์ (ตมมรียานัม เอตัม ทุกฺขัม)** อธิบายว่า พระอริยะทั้งหลายเห็นด้วยดีด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “มันเป็น

ทุกข์” โดยนัยมีอาทิว่า “จริงอยู่ กามทั้งหลายสวยงาม มีรสอร่อย น่ารื่นเรใจ ยั่ววนจิตด้วยอารมณ์หลายรูปแบบ”^๑ คำว่า **ปน อัม** พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึง พระนิพพานเท่านั้น เพราะพระนิพพานนั้นอันชาวโลกเล็งเห็นแล้วว่า “เป็นทุกข์” เพราะไม่มีกามคุณ คำว่า **ตมมรียานัม** ความว่า พระอริยะทั้งหลายเห็นแล้วด้วยดีด้วย ปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงว่า “พระนิพพานนี้เป็นสุข” โดยความเป็นปรมัตถสุข

[๗๖๕-๖] คำว่า **ลวัน (เวลา)** คือ ไม่มีเหลือ คำว่า **นำปรารณา (อิฏฐา)** คือ นำปรารณา นำมุ่งหวัง คำว่า **นำโคร์ (กนฺตา)** คือ น่ารัก คำว่า **นำพอใจ (มนาปา)** คือ นำทำความเจริญใจ คำว่า **ที่กล่าววว่า มีอยู่ประมาณเท่าใด (ยาวตตฺถิติ วุจฺจติ)** คือ ชาวโลกกล่าวว่า “อารมณ์ ๖ นี้มีอยู่ประมาณเท่าใด” บัณฑิตพึงทราบความเจ็บแสบแหลมของถ้อยคำ คำว่า **โว** ในคำว่า **เอเต โว** นี้เป็นเพียง นิบาต ได้แก่รูปเหล่านั้น

[๗๖๗-๘] คำว่า **ส่วนอริยบุคคลทั้งหลายเห็นการดับสัkkายะว่าเป็นสุข (สุขนฺติ ทิฏฐมรียเอหิ สกฺกายสฺสุปฺปโรธํ)** ได้แก่ พระอริยบุคคลทั้งหลายเห็นการดับ เบญจขันธ์ว่าเป็นสุข ท่านอธิบายว่า ได้แก่ พระนิพพาน คำว่า **นีย่อมขัดแย้ง (ปฺจฺจนิกมฺหิ โหติ)** คือ ความเห็นนี้ขัดแย้งกัน คำว่า **ผู้เห็นอยู่ (ปฺสฺสํ)** คือ ผู้มองเห็นอยู่ ท่านอธิบายว่า ได้แก่ บัณฑิตทั้งหลาย คำว่า **ยัม** ในคำว่า **ยัม ปเร** นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึงวัตถุกาม ในคำนี้ว่า **ปน ยัม ปเร** ตรัสหมายถึงพระนิพพาน

[๗๖๙-๗๑] ด้วยคำว่า **จงเห็น (ปฺสฺส)** พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกผู้ฟัง คำว่า **ธรรม (ธมฺม)** ได้แก่ ธรรมคือพระนิพพาน คำว่า **คนพาลผู้หลงไม่รู้แจ้งในพระนิพพานนี้ (สมฺปมฺมเพหฺตฺถ อวิทฺทสฺส)** ความว่า คนพาลทั้งหลายผู้ไม่รู้แจ้งพากันหลงในโลกนี้ พากันหลงเพราะอะไรเป็นเหตุ เพราะความมืดปรากฏแห่งบุคคลผู้ถูกนิวรรณ์ คือกิเลสหุ้มห่อไว้ (เหมือน) ความมืด เพราะความมืดทำให้เป็นคนบอด ย่อมมีแก่พวกคนพาลผู้ถูกอวิชชาหุ้มห่อท่วมทับ เป็นเหตุให้คนพาลทั้งหลายไม่สามารถเห็นธรรมคือ

พระนิพพาน คำว่า **พระนิพพานย่อมปรากฏแจ่มแจ้งแก่สัตบุรุษ เหมือนแสงสว่าง ปรากฏแก่บุคคลผู้เห็นอยู่ ฉะนั้น** (สตมฺย วิภฺงฺโก โหติ อาโลโก ปสฺสตามิว) ความว่า ส่วนพระนิพพานเป็นธรรมชาติเปิดเผยแก่สัตบุรุษทั้งหลายผู้เห็นอยู่ด้วยปัญญา ทัสสนะเหมือนแสงสว่างปรากฏแก่บุคคลฉะนั้น คำว่า **ชนทั้งหลายผู้แสวงหาทาง ไม่ฉลาดในธรรมย่อมไม่รู้แจ้ง** (นิพฺพาน) **ที่อยู่ใกล้** (สนฺติเก น วิชานนฺติ มคฺคํ มุสฺส โกวิทา) ความว่า ชนทั้งหลายเป็นผู้ค้นคว้า ไม่ฉลาดในธรรมอันเป็นทาง และมีไ้ทางหรือในธรรมทั้งปวง ย่อมไม่รู้แจ้งพระนิพพานนั้น แม้มืออยู่ในที่ใกล้อย่างนี้ เพราะกำหนดเพียงตจปัญจกัมมัญฐาน (กัมมัญฐานมีหนึ่งเป็นที่ ๕) ในร่างกายของตนแล้ว พึงบรรลุเป็นลำดับไปเท่านั้น หรือเพราะเพียงดับขั้นชั้ของตน บัณฑิตพึงทราบโดยประการ ทั้งปวงว่า บุคคลผู้ถูกความกำหนดในภพครอบงำ เล่นไปตามกระแสภวตัณหา ถูกบ่วง มารคล้องไว้ จะไม่รู้ธรรมนี้ได้ง่าย (ภวราค ๖ เปฯ สุตฺตมฺพุโร) บรรดาเหล่านั้น คำว่า **ถูกบ่วงมารคล้องไว้** (มารเชยฺยานุปฺนเนหิ) คือ เข้าถึงวัฏฏะอันเป็นไปในภุมิ ๓ ตามลำดับ

[๗๗๒] บัณฑิตพึงทราบการเชื่อมความในคาถาหลังดังต่อไปนี้ คำเป็นคาถานั้นว่า **เว้นอริยบุคคลทั้งหลายแล้ว ใครเล่าควรจะตรัสรู้บท** (เอวํ อสฺสุมฺพุธํ โโก นุ อญฺญตร มริเยหิ) มีอธิบายดังนี้ นอกจากพระอริยะแล้ว คนอื่นใครหนอควรจะรู้บท คือพระนิพพานอันเป็นบทที่พระอริยะทั้งหลายเป็นผู้ไม่มีอาสวะตามลำดับ เพราะรู้โดยชอบด้วยอริยมรรคที่ ๔ ย่อมปรินิพพานด้วยการดับกิเลส หรือเป็นผู้ไม่มีอาสวะ เพราะรู้โดยชอบย่อมปรินิพพานด้วยอนุภาติเสสนิพพานธาตุในที่สุด ดังนั้น พระผู้มีพระภาคทรง ยังเทศนาให้จบลงด้วยธรรมชั้นยอดคืออรหัตตผล

คำว่า **มีใจขึ้นชม** (อตุตฺตมนา) คือ มีใจยินดี คำว่า **ยินดี** (อภินนฺทุ) คือ ขึ้นชม คำว่า **ขณะที่พระผู้มีพระภาคตรัสพระภาษิตนี้** (อิมฺสฺมิณฺญ ปน เวยฺยากรณสฺมิ) คือ เวยากรณภาษิตที่ ๑๖ นี้ คำว่า **ตรัส** (ภณฺณมานะ) คือ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัส คำที่เหลือปรากฏชัดแล้ว

ในเพราะไวยากรณ์ภษิต ๑๖ วาระแม่ทั้งหมดอย่างนี้ จิตของภิกษุ ๙๖๐ รูป แบ่งเป็นพวก พวกละ ๖๐ รูป พ้นจากอาสวะเพราะไม่ถื้อมัน ก็ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสังขธรรม ๑๖ ครั้ง ครั้งละ ๔ รวมเป็น ๖๔ ครั้งด้วยไวยากรณ์ภษิต โดยประการต่างๆ ด้วยประการฉะนี้

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยการพิจารณาธรรมเป็นคู่

แห่งอรรถกถาสุตตนิบาต ชื่อปรมัตถโชติกา จบ

พรรณนามหาพรรค จบ

ตารางแสดงการพิจารณาธรรมเป็นคู่ๆ ดังนี้

กระบวนการพิจารณา	ผลการพิจารณา
คู่ที่ ๑ ทุกขสมุทัย (เหตุ) + ทุกข์ (ผล) พิจารณาเห็นอริสัจ คู่ที่ ๒ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (เหตุ) + ทุกขนิโรธ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ อุปธิเกิด (เหตุ) + ทุกข์เกิด (ผล) พิจารณาเห็นอุปธิ คู่ที่ ๒ อุปธิตดับ (เหตุ) + ทุกข์ดับ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ อวิชชาเกิด (เหตุ) + ทุกข์เกิด (ผล) พิจารณาเห็นอวิชชา คู่ที่ ๒ อวิชชาดับ (เหตุ) + ทุกข์ดับ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ สังขารเกิด (เหตุ) + ทุกข์เกิด (ผล) พิจารณาเห็นสังขาร คู่ที่ ๒ สังขารดับ (เหตุ) + ทุกข์ดับ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ วิญญาณเกิด (เหตุ) + ทุกข์เกิด (ผล) พิจารณาเห็นวิญญาณ คู่ที่ ๒ วิญญาณดับ (เหตุ) + ทุกข์ดับ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ ผัสสะเกิด (เหตุ) + ทุกข์เกิด (ผล) พิจารณาเห็นผัสสะ คู่ที่ ๒ ผัสสะดับ (เหตุ) + ทุกข์ดับ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ เวทนาเกิด (เหตุ) + ทุกข์เกิด (ผล) พิจารณาเห็นเวทนา คู่ที่ ๒ เวทนาดับ (เหตุ) + ทุกข์ดับ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ ตัณหาเกิด (เหตุ) + ทุกข์เกิด (ผล) พิจารณาเห็นตัณหา คู่ที่ ๒ ตัณหาดับ (เหตุ) + ทุกข์ดับ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล

คู่ที่ ๑ อุปาทานเกิด (เหตุ) + ทุกข์เกิด (ผล) พิจารณาเห็นอุปาทาน คู่ที่ ๒ อุปาทานดับ (เหตุ) + ทุกข์ดับ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ อารัมภะเกิด (เหตุ) + ทุกข์เกิด (ผล) พิจารณาเห็นอารัมภะ(ความเพียร) คู่ที่ ๒ อารัมภะดับ (เหตุ) + ทุกข์ดับ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ อาหารเกิด (เหตุ) + ทุกข์เกิด (ผล) พิจารณาเห็นอาหาร คู่ที่ ๒ อาหารดับ (เหตุ) + ทุกข์ดับ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ อิญฺยชิตะ เกิด (เหตุ) + ทุกข์เกิด (ผล) พิจารณาเห็นอิญฺยชิตะ(ความหวั่นไหว) คู่ที่ ๒ อิญฺยชิตะ ดับ (เหตุ) + ทุกข์ดับ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ ผันทิตะ เกิด (เหตุ) + ตัณหาทีฎฐิ และมานะเกิด (ผล) พิจารณาเห็นผันทิตะ(ความดิ้นรน) คู่ที่ ๒ ผันทิตะ ดับ (เหตุ) + ตัณหาทีฎฐิ และมานะดับ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ อรูปภพละเอียดกว่า (เหตุ) + ละเอียดกว่ารูปภพ (ผล) พิจารณาเห็นรูป คู่ที่ ๒ นิโรธละเอียดกว่า (เหตุ) + ละเอียดกว่าอรูปภพ (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
คู่ที่ ๑ นามรูปที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลกและหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันเพ่งพินิจว่า นามรูปนี้เป็นของจริง (เหตุ) พระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบว่า นามรูปนี้ไม่เป็นของจริง (ผล) พิจารณาเห็นนิพพานสัจจะ คู่ที่ ๒ นิพพานที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลกและหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์พากันเพ่งพินิจว่า นิพพานนี้ไม่มีอยู่จริง (เหตุ) พระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบว่า นิพพานนี้มีอยู่จริง (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล

คู่ที่ ๑ อภิธรรมที่ชาวโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลกและหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์พากันเพ่งพินิจว่า อภิธรรมนี้เป็นความสุข (เหตุ) พระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงด้วย ปัญญาอันชอบว่า อภิธรรมนี้เป็นความทุกข์ (ผล) พิจารณาเห็นทุกข์ คู่ที่ ๒ นิพพานที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ พากันเพ่งพินิจว่า นิพพานนี้เป็นความทุกข์ (เหตุ) พระอริยะทั้งหลายพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงด้วย ปัญญาอันชอบว่า นิพพานนี้เป็นความสุข (ผล)	อรหัตตผล หรือ อนาคามีผล
--	--

ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ไม่ประมาณ มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ พึงหวังผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือความเป็นพระอนาคามี เมื่อยังมีอุปาทานขันธเหลืออยู่

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาสิตนี้จบลงแล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจชื่นชมยินดีในพระภาสิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า ขณะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระภาสิตนี้อยู่คือ ไวยากรณ์ภาสิตที่ ๑๖ นี้ จิตของพระภิกษุประมาณ ๖๐ รูป หลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย จิตของภิกษุ ๙๖๐ รูป แบ่งเป็นพวกพวกละ ๖๐รูป พ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น ก็ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสัจจธรรม ๑๖ ครั้ง ครั้งละ ๔ รวมเป็น ๖๔ ครั้งด้วยไวยากรณ์ภาสิตโดยประการต่าง ๆ ด้วยประการฉะนี้

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ/ฉายา/นามสกุล : พระรชต ปิยธมโม (มิตฺตนไพโร)
 ว/ด/ปี เกิด : วันจันทร์ ที่ ๒๗ เดือน มกราคม พุทธศักราช ๒๕๑๒
 สถานที่เกิด : จังหวัดร้อยเอ็ด
 การศึกษา : ปริญญาตรีรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง กรุงเทพมหานคร
 : การศึกษานักธรรมชั้นเอก
 : อภิธรรม ชั้นมัธยมอภิธรรมิกะ โท (สมถกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐาน)
 : (ปัจจุบันกำลังศึกษา ชั้นมัธยมอภิธรรมิกะ เอก)

ประสบการณ์การปฏิบัติธรรม

พ.ศ.๒๕๕๓ : ผ่านหลักสูตรครูสมาธิสถาบันพลังจิตตานุภาพ รุ่น ๒๖ (อบรม ๖ เดือน หลวงพ่อวิริยังค์ สิริธโร)
 พ.ศ.๒๕๕๓ : ปฏิบัติธรรมวัดอัมพวัน จ.สิงห์บุรี (หลวงพ่ोजรัญ ฐิตธมโม)
 พ.ศ.๒๕๕๗ : วัดพระธาตุศรีจอมทองวรวิหาร เชียงใหม่ ๑ปี ๖ เดือน
 พ.ศ.๒๕๕๙ : ยุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ปทุมธานี (๑๔ วัน)
 พ.ศ.๒๕๖๑ : อบรมพระธรรมทูตสายต่างประเทศ รุ่น ๒๔

ประสบการณ์การทำงาน:

พ.ศ.๒๕๕๙ : พระวิปัสสนาจารย์ประจำศูนย์วิปัสสนา วัดหทัยนเรศวร ตำบล ศาลายา อำเภอฟุทธมณฑล จังหวัด นครปฐม
 พ.ศ.๒๕๕๙ : พระวิปัสสนาจารย์พิเศษ โครงการปฏิบัติธรรมประจำปี ของนิสิตปริญญาตรี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตลอดโครงการ ๑๐ วัน ตั้งแต่ ๑๖-๒๗ ธันวาคม พ. ศ. ๒๕๕๙ ณ พุทธมณฑล อำเภอฟุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม
 พ.ศ.๒๕๖๑ : พระวิปัสสนาจารย์ประจำศูนย์วิปัสสนานิมิตใหม่ ซ.๒๒ แขวงทรายกองดิน เขตคลองสามวา กรุงเทพมหานคร ๑๐๕๑๐

อุปสมบท : วันที่ ๑ เดือน ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๕
 สังกัด : วัดป่าไทรคามบำรุง ตำบลสำราญ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น
 ปีที่เข้าศึกษา : ๒๕๕๙
 ปีที่สำเร็จการศึกษา : ๒๕๖๑
 ที่อยู่ปัจจุบัน : ศูนย์วิปัสสนานิมิตใหม่ ซ.๒๒ แขวงทรายกองดิน เขตคลองสามวา กรุงเทพมหานคร
 โทรศัพท์ : ๐๘๖-๖๔๔๔๕๔๑
 E-mail : Rachata.mrp @gmail.com